

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

Şİİ MÜFESSİR MUHAMMED HÜSEYİN FAZLULLAH
VE
MİN VAHYİ'L KUR'ÂN ADLI ESERİ

Abdusselam BOLUK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Süleyman NAROL

Konya - 2024

ÖNSÖZ

Hamd, âlemleri yaratan; insanı yeryüzüne halife olarak gönderip iman ettiği takdirde varlıkların en üstünü kılan; bu üstünlükle birlikte insanı akıl ve ilimle donatan Allah’adır. Salât ve selam, insanlığın örneği, Müslümanların önderi olan Resulümüz Muhammed’e (s.a.v), onun ailesine, ashabına ve tüm mü’minleredir.

İslam, sadece gönderildiği dönemle sınırlı bir din olmayıp kıyamete kadar dünyanın her neresinde olursa olsun ve hangi zaman diliminde yaşarsa yaşasın, tüm insanlığa hitap eden yegâne hak dindir. Bu din Allah (cc.) tarafından Peygamberi Muhammed’e (s.a.v.) inzal edilmiş, Muhammed (s.a.v.) ise aldığı bu vahiyleri etrafındakilere ulaştırarak bu dini tebliğ etmişti. İnsanlar Peygamber (s.a.v.) zamanında, imkân bulabildikleri ölçüde dinlerini doğrudan Resûlullah’ tan öğrenmiş, imkân bulamadıkları takdirde ise O’nun güvenilir elçileri aracılığıyla bu dini öğrenmişlerdi.

Resûlullah’ın vefatının ardından Müslümanlar derin bir üzüntüye duçar olmuştu. Bu üzüntü, Resûlullah’ın bedenlen yok olmasından çok, Kur’ân nüzulünün sona ermesi ve yanılmaz otoritelerinin artık aralarında olmamasındandı. Bu sebeple Resûlullah’ın vefatının üzerinden çok geçmeden ashap, Kur’ân’ı hem yok olmaktan korumak hem de Kur’ân üzerinde oluşacak ihtilafları en aza indirmek için Kur’ân’ı cem etmiş, çoğaltmış ve farklı İslam coğrafyalarına göndermişti. Yapılan bu çalışmalar kısa bir süre sonra yetersiz kalmış, tabiin döneminde Kur’ân hattına dair birtakım düzenlemeler yapılmış, ihtilafları ve hataları minimize etmek için harekeler ve noktalar Kur’ân hattına dâhil edilmişti.

Yapılan tüm bu çalışmalara rağmen bilginin, dilin, insanın ve toplumun doğası gereği Kur’ân’ı okuma, anlama ve yorumlama konusundaki ihtilaflar devam etmiş, bu alanlarda farklı ekoller oluşmuştur. Zamanla bu fırkaların bir kısmı sistemleşip bir mezhep haline gelirken, bir kısmı ise tarih sahnesinden silinmiştir.

Bu ekollerin veya mezheplerin her biri Müslüman olmalarının gereği olarak Kur’ân’a tabi olduklarını belirtmekle birlikte, bir kısmı Kur’ân’ı olabildiğince doğru

bir şekilde anlamak ve bu anladıkları üzerine görüşlerini bina etmek için uğraşırken diğer bir kısmı ise belli birtakım taassuplarla Kur'ân'ı okumuş ve yorumlamışlardır.

Yapmış olduğumuz “*Şiî Müfessir Muhammed Hüseyin Fazlullah ve Min Vahyi'l Kur'ân Adlı Eseri*” isimli çalışmamız giriş, iki ana bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş bölümünde, çalışmamızın amaç ve metodunu belirleyip kapsamının sınırlarını çizmeye çalıştık. Birinci bölümde ilk olarak İslam toplumunda fırkalaşmanın başlama sürecini ele aldıktan sonra siyasi ve itikadi bir fırka olarak Şîa'yı; genel özellikleri, tefsir anlayışı gibi yönleriyle incelemeye çalıştık. Ardından, çağdaş bir Şîî müfessir olan Muhammed Hüseyin Fazlullah'ın hayatını ve eserlerini inceledik. Çalışmamızın hacminin artmaması için detaylara girmekten kaçınarak bu bölümü olabildiğince kısa tutmaya çalıştık. Çalışmamızın ikinci bölümünde ise Fazlullah'ın *Min Vahyi'l Kur'ân* isimli tefsirini tanıtmaya çalıştık. Bunu yaparken sadece Fazlullah'ın tefsir metodunu incelemekle yetinmeyip birtakım konular hakkındaki görüşlerini de sunmaya gayret ettik. Sonuç bölümünde ise Fazlullah'ın tefsirinin bizce artı ve eksi yönlerini değerlendirmeye çalıştık.

Gerek ders aşamasında gerekse tez yazım aşamasında vakitlerini ayırıp her türlü desteği bizlere veren başta danışman hocam Doç. Dr. Süleyman NAROL olmak üzere hocalarım Doç. Dr. Muhammed ERSÖZ'e ve Doç. Dr. Mehmet KAYA'ya teşekkürü bir borç bilirim. Yapmış olduğumuz hatalar bizlere ait olup doğrularımız ise yüce Allah'ın yardım ve inayetiyledir.

Abdusselam BOLUK

05.01.2024

Bitlis

ÖZET

Hız. Peygamber'in (as.) vefatından kısa bir süre sonra Müslümanlar arasında ihtilaflar baş göstermeye başlamıştı. Basit ihtilaflarla başlayan bu süreç zamanla derin ayrılıklara sebep olmuş ve farklı mezhepler ortaya çıkmıştı. Her mezhep Kur'an'ı kendi inanç esasları çerçevesinde anlamış ve anlatmış, böylece farklı tefsir anlayışları ortaya çıkmıştı. Bu süreçte ortaya çıkan mezheplerden biri olan Şîa'da kendisini diğer mezheplerden ayıran; imamet, rec'at, bedâ, takiyye gibi birtakım inanç esasları belirlemiş ve Kur'an'ı bu inanç esasları doğrultusunda anlamlandırma yoluna gitmiştir.

Fazlullah, 20. asırda yaşamış ve hayatının büyük bölümünü Lübnan'da geçirmiş bir Şîî âlimdir. Birçok öğrenci yetiştirmiş, birçok hayır ve eğitim müessesesi kurmuş, bunlara ek olarak onlarca eser telif etmiş olan Fazlullah, ülkemizde gerek ilim çevrelerince gerekse halk nezdinde fazla tanınmamış bir müfessirdir. *Min Vahyi'l Kur'an* adıyla mufassal bir tefsir yazmış olup bu eserinde, Kur'an'ın tamamını Mushaf sırasına göre tefsir etmiştir. İçerisinde yer yer mezhebi taassuplara da rastlanan bu eser; rivayet ve dirayet tefsiri özelliklerini içerisinde derç etmesi, ayetlerden hayata dair dersler çıkarması ve geniş bir kaynak zenginliğine sahip olması yönleriyle önemli bir tefsirdir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Tefsir, Şî'a, Fazlullah, Min Vahyi'l-Kur'an

ABSTRACT

Shortly after the demise of the Prophet Muhammad, disputes began to emerge among Muslims. What started as minor disagreements evolved over time into profound divisions, leading to the formation of different sects. Each sect interpreted the Qur'an within the framework of its own doctrinal principles, thus giving rise to diverse exegeses. Among these emerging sects was the Shi'a, distinguished by unique doctrines such as Imamate, Raj'ah, Bada', and Taqiyya, and interpreting the Qur'an in light of these beliefs.

Fazlullah was a Shi'i scholar who lived in the 20th century and spent most of his life in Lebanon. Renowned for nurturing numerous students, establishing various charitable and educational institutions, and authoring dozens of works, Fazlullah remains relatively unrecognized in our country, both among academic circles and the general populace. He penned an extensive exegesis titled 'Min Wahyi'l-Qur'an', in which he interpreted the entirety of the Qur'an in the order of the Mushaf. This work, occasionally marked by sectarian partiality, is significant for its amalgamation of narrative and rational exegesis, its ability to derive life lessons from verses, and its extensive use of diverse sources.

Key Words: Qur'an, Tafsir, Shia, Fazlullah, Min Wahyi'l-Qur'an.

KISALTMALAR

a.s : Aleyhisselam

bkz. : Bakınız

b. : bin

c. : cilt

Çev. : Çevirmen

D.İ.A. : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Ed. : Editör

h. : Hicri

haz. : Hazırlayan

Hz. : Hazreti

ö. : Ölümü

r.a : Radıyallahuanh

s.a.v. : Sallallahu Aleyhi ve Sellem

s. : Sayfa

ts. : Tarihsiz

t.y. : Tarih yok

vb. : Ve benzeri

vd. : Ve diğerleri

vs. : Vesaire

Yay. : Yayınları

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	III
ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
KISALTMALAR	V
GİRİŞ.....	1
A. Çalışmanın Önemi, Amacı, Metodu ve Kapsamı.....	1
1. Çalışmanın Önemi.....	1
2. Çalışmanın Amacı.....	1
3. Çalışmanın Metodu	1
4. Kapsamı.....	2
B. Muhammed Hüseyin Fazlullah’ın Hayatı ve Eserleri.....	3
1. Hayatı.....	3
2. Eserleri.....	7

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHİ SÜREÇTE FIRKALAŞMA VE TEFSİRE YANSIMALARI

A. İslam Toplumunda Mezhepleşme ve İlk Fırkalar	10
1. Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Tasnifi	10
1.1. İtikadi Mezhepler.....	11
1.2. Siyasi Mezhepler	11
1.3. Fıkhi Mezhepler	11
2. İslam Toplumunda Fırkalaşma Süreci	12
3. İlk Fırkalar	13
3.1. Şîa	13

3.2. Havâric (Hâriciyye)	14
3.3. Mu'tezile.....	15
3.4. Mürctie, Kaderiyye ve Cebriyye.....	15
B. Siyasi ve İtikadi Bir Fırka Olarak Şîa	16
1. Şîa'nın Tanımı ve Ortaya Çıkışı	16
2. Şîi – İmâmi Fırkanın İnanç İlkeleri	20
3. Şîa'nın Tefsir Anlayışı ve Belli Başlı Şîi Tefsirler.....	22
3.1. Şîa'nın Tefsir Anlayışı.....	22
3.2. Belli Başlı Şîi Müfessirler ve Tefsirleri.....	24
3.2.1. Muhammed b. Mes'ûd el-Ayyâşî (ö. 320/932) ve <i>Tefsîrû'l-'Ayyâşî</i> 24	
3.2.2. Ali b. İbrahim el-Kummî (ö. 329/941) ve <i>Tefsîru'l-Kummî</i>	25
3.2.3. Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî (ö. 460/1067) ve <i>et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân</i>	25
3.2.4. Fazl b. el-Hasen et-Tabersî (ö. 548/1154) ve <i>Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân</i>	26
3.2.5. Muhammed Hüseyin Tabâtabâî (ö. 1981) ve <i>el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân</i> 26	

İKİNCİ BÖLÜM

FAZLULLAH'IN MİN VAHYİL KUR'ÂN'I VE TEFSİRİNDEKİ METODU

A. Ana Hatlarıyla <i>Min Vahyi'l-Kur'ân</i> Tefsiri	28
1. Tefsirin Yazılış Amacı.....	28
2. Tefsirin Genel Özellikleri	28
3. Tefsirin Kaynakları.....	30
3.1. Fazlullah'ın Yararlanmış Olduğu Şîi Kaynaklar	31
3.2. Fazlullah'ın Yararlanmış Olduğu Sünni Kaynaklar	32

B. Fazlullah'ın Tefsir Metodu	33
1. Sûreler Hakkında Genel Bilgilendirmeler Yapması	33
2. Ayetlerde Geçen Garîb Lafızları Açıklaması	34
C. Tefsir Usûlü Açısından <i>Min Vahyi'l-Kur'ân</i>	35
1. Rivayet Metodu Açısından <i>Min Vahyi'l-Kur'ân</i> Tefsiri	35
1.1. Kur'ân'ı Kur'ân ile Tefsir Etmesi	36
1.2. Kur'ân'ı Sünnet ile Tefsir Etmesi	39
1.3. Kur'ân'ı Sahâbe Sözleriyle Tefsir Etmesi	42
1.4. Kur'ân'ı Tâbiîn Sözleriyle Tefsir Etmesi	44
1.5. <i>Min Vahyi'l-Kur'ân</i> 'da İsrâiliyat	47
2. Dirâyet Metodu Açısından <i>Min Vahyi'l-Kur'ân</i> Tefsiri	50
2.1. Ayetleri Dil Bilimsel Olarak İncelemesi	51
2.1.1. Gramere Dair İzahlar Yapması	51
2.1.2. Kıraatlerden Faydalanması	52
2.1.3. Şiirle İstişhatta Bulunması	53
2.2. Fazlullah'ın Ahkâm Ayetlerini Ele Alış Tarzı	54
2.2.1. Hz. Peygamberin Uygulamalarına Yer Vermesi	54
2.2.2. Sahâbe ve Tâbiîn Görüşlerine Yer Vermesi	56
2.2.3. Mezheplerin Görüşlerine Yer Vermesi	57
2.2.4. Kendi Görüşlerine Yer Vermesi	58
2.2.4.1. Faiz Konusundaki Birtakım İzahları	59
2.2.4.2. Had Cezaları Hakkında Birtakım İzahları	60
3. Fazlullah'ın Birtakım Ulûmu'l Kur'ân Konularına Yaklaşımı	63
3.1. Esbâb-ı Nüzule Yaklaşımı	63
3.2. Muhkem ve Müteşâbih Meselesine Yaklaşımı	65
3.3. Nâsîh ve Mensûh Konusuna Yaklaşımı	67

D. Fazlullah'ın Kelâma Dair Konulardaki İzahları	71
1. Hidayet ve Dalâlet Meselesine Yaklaşımı	71
2. Ru'yetullah Meselesine Yaklaşımı	73
3. Kabir Azabı Meselesine Yaklaşımı	76
4. Hz. Îsâ'nın Ref'i ve Nüzulü Meselesine Yaklaşımı	78
E. Fazlullah'ın <i>Min Vahyi'l-Kur'ân</i> Tefsirinde Şîî Temâyüllere Konu Olan Ayetlere Yaklaşımı.....	79
1. Şîa'nın Sahâbe ile İlişkilendirdiği Ayetlere Fazlullah'ın Yaklaşımı	80
1.1. Şîa'nın Sahâbeye Bakışı ve Sahâbeyi Konu Alan Ayetlere Yaklaşımı.....	80
1.2. Sahâbenin Övüldüğü Ayetlere Fazlullah'ın Yaklaşımı	83
1.2.1. Ashâbın Takvasına, İmanına ve En Hayırlı Topluluk Olduğuna Dair Ayetlere Yaklaşımı:.....	83
1.2.2. Ashabın Allah Yolunda Hicret, İnfak ve Cihada Düşkünlüğü ...	85
1.2.3. Allah'ın Ashaptan Razı Olduğuna Dair Ayetler.....	86
1.2.4. Ashab'ın Birbirlerine Olan Şefkat ve İkramlarına Dair Ayetler	88
1.3. Fazlullah'ın Ehl-i Beyt'ten Bahseden Ayetlere Yaklaşımı	89
1.4. Şîa'nın Sahâbeyi Eleştirmek İçin Kullandığı Ayetlere Fazlullah'ın Yaklaşımı	91
1.4.1. Sahâbenin İkaz Edildiği Ayetlere Fazlullah'ın Yaklaşımı	92
1.4.2. Şîî Müfessirlerin Sahâbeyi Zemmetmek İçin Sahâbe ile İlişkilendirdikleri Ayetlere Fazlullah'ın Yaklaşımı	94
2. Fazlullah'ın, İmâmet ile İlişkilendirilen Ayetlere Yaklaşımı	96
3. Fazlullah'ın Müt'a Nikâhına Delil Olarak Sunulan Ayete Yaklaşımı.....	98
4. Fazlullah'ın Takiyye ile İlişkilendirilen Ayetlere Yaklaşımı	100
SONUÇ.....	104
KAYNAKÇA	109

GİRİŞ

A. Çalışmanın Önemi, Amacı, Metodu ve Kapsamı

1. Çalışmanın Önemi

Muhammed Hüseyin Fazlullah, 20. asırda, Lübnan'da yaşamış bir âlim, düşür ve siyasetçi olmasına rağmen gerek ülkemizde gerekse İslam âleminde hakkında yok denecek kadar az çalışma yapılmış velüd bir şahsiyettir. İslami ilimlerin hemen her sahasına dair eserler kaleme almış olan Fazlullah, sadece bir müellif olarak kalmamış, Lübnan'ın tarihi seyrini değiştiren bir düşünür olmuş, gerek Lübnan'da gerek dünyanın muhtelif yerlerinde birçok hayır ve eğitim müessesesinin kurulmasına önderlik etmiştir. İlim ve hareket sahasında bu kadar aktif bir kişilik olmasına rağmen neden hakkında bu kadar az çalışma yapıldığı sorusu aslında ayrı bir çalışma konusudur. Telif ettiği eserlerinin bir kısmı Türkçeye çevrilmiş olmasına rağmen gerek okuyucu gerekse ilim çevrelerinden yeterli ilgiyi görmediğinden olsa gerek yeni baskıları yapılmamıştır. Çalışmamıza konu olan, *Min Vahyi'l-Kur'ân* isimli tefsirinin ise sadece bir kısmı tercüme edilmiş ancak o da diğer kitaplarıyla aynı akıbeti paylaşmıştır.

2. Çalışmanın Amacı

Ülkemizde, Fazlullah'ın hayatı ve görüşleri üzerine yapılmış iki adet yüksek lisans tezi bulunmakla birlikte tefsirini inceleyen herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Oysa Fazlullah'ın bu tefsiri hem hacmi bakımından hem kaynak zenginliği bakımından hem de konuları inceleme tarzı bakımından oldukça dikkate değer bir eserdir. Özellikle hemen her ayetten hayata dair dersler çıkararak tefsiriyle İslami bir kişilik ve Müslüman bir toplum inşa etmeyi amaçlamasıyla diğer birçok tefsirden ayrılmıştır. Bundan dolayı çalışmamızda, Fazlullah'ın hayatının ve siyasi çalışmalarının üzerinde uzun uzadıya durmadan, tefsirini incelemeyi amaçladık.

3. Çalışmanın Metodu

Çalışmamızın giriş bölümünde Fazlullah'ın kısaca sunmaya çalıştık. Birinci bölümünde, İslam toplumunda fırkaların ortaya çıkışını inceledikten sonra eserimize konu olan müellif Fazlullah'ın mensup olduğu mezhep olmasından dolayı bir fırka olarak Şîa'yı diğer mezheplere nazaran biraz daha detaylı olarak incelemeye gayret

ettik. Ardından meşhur olmuş Şîî müfessirlerden beş tanesini kısaca tanıtıp eserlerinden bahsettik. Birinci bölüm çalışmamızın temeli niteliğinde olduğundan detaylardan olabildiğince kaçınmayı hedefledik.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise ilk olarak Fazlullah'ın tefsirini şekilsel olarak tanıtmayı amaçladık. Daha sonra Fazlullah'ın tefsirini dirayet ve rivayet metotları açısından ele alıp bu metotları nasıl uyguladığını örneklerle sunmaya çalıştık. Ulûmu'l Kur'ân konularına yaklaşımını sunarken sözü fazla uzatmamak için ihtilaflara da temel teşkil eden sadece üç ulûmu'l-Kur'ân konusuna dair yaklaşımını sunmaya çalıştık. Çalışmamızın son ana başlığı olan "Fazlullah'ın Şîî Temâyüllere Konu Olan Ayetlere Yaklaşımı" başlığını ise elimizden geldiğince detaylı olarak sunmaya çalıştık. Ayrıca şunu belirtmekte fayda var ki Fazlullah'ın aktüel ictimâî konulara dair yaklaşımını makale olarak yayınlatacak olmamızdan dolayı bu çalışmamızda buna yer vermedik.

Çalışmamızda, Fazlullah'ın tefsirini incelemeyi amaçladığımız için konular hakkında sadece onun yaklaşımını vermekle yetindik ve karşılaştırmalı bir yönetime giderek sözü uzatmayı uygun görmedik. Ayrıca sözü fazla uzatmamak için çoğu yerde sûre ve ayet ismini metin içinde verip meali dipnotta verirken kimi yerde de konunun anlaşılmasını kolaylaştırmak için meali metin içinde verip sûre ve ayet ismini dipnotta verdik. İhtiyaç duyduğumuz takdirde ayetlerin orijinal Arapça ibarelerini de dipnotta vermeye çalıştık.

4. Kapsamı

Fazlullah'ın dini, siyasi ve içtimai alandaki görüşleri ve eylemleri hakkında hüküm vermek yapmış olduğumuz bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Nitekim bilimsel bir araştırmada hüküm vermekten ziyade vaziyetin ortaya konması amaçlanmaktadır. Yine çalışmamızın amacı bir mezhebi incelemek olmadığından birinci bölümde yer alan iki ana başlığı detaylıca ele almaktan ziyade, konu hakkında temel bilgileri vermekle yetineceğiz.

B. Muhammed Hüseyin Fazlullah'ın Hayatı ve Eserleri

1. Hayatı

Muhammed Hüseyin Fazlullah 16 Kasım 1935'de¹ Irak'ın Necef şehrinde ilim ile iştigal eden bir ailede dünyaya geldi. Babası Seyyid Abdulraûf Fazlullah Lübnanlı olup Cebeliâmil bölgesinin en büyük âlimlerinden biridir. Aile Fazlullah lakabını Muhammed Hüseyin'in altıncı kuşak dedesi olan Fazlullah b. Muhammed'den almıştır. Annesi ise Lübnan'ın Bint Cebîl bölgesinden olup ismi Raûfe Hasan Bezzî'dir. Fazlullah'ın soyu baba tarafından Hz. Hasan'a dayanmaktadır.²

Fazlullah ailesinin psikolojik ve ekonomik sıkıntılar yaşadığı bir dönemde dünyaya gelmiştir. Kendinden önce doğan iki kız kardeşi ve bir erkek kardeşi erken yaşlarda vefat etmiş, aile bu durumdan bir hayli üzüntü duymuştu.³ Bu vefatlardan sonra Fazlullah'a hamile kalan annesi, dua etmek için İmam Hüseyin türbesine gitmiş ve burada, Hz. Hüseyin'i tevessül edinerek Allah'a yalvarmış, eğer bir oğlu olursa adını Muhammed Hüseyin veya sadece Hüseyin koyacağını söylemiştir.⁴

Ailesi bu şartlar altında dünyaya gelen Fazlullah'ın doğumuna bir hayli sevinmiş ve bebekliğinden itibaren üzerine titremişlerdir. Fazlullah daha küçük yaşlarda zekâsı ve hareketliliği ile akranlarından öne çıkmış, bu durum arkadaşlarını korkutmuş, Necef'in sokaklarında oynaması engellenmiştir.⁵ Büyük amcası Muhammed Saîd Fazlullah yeğeni hakkında, “*Bu çocuk gelecekte büyük bir üne kavuşacak. Kendisinin ve ailesinin şanını yükseltecek.*” demiştir.⁶

¹ Mustafa Öz, “Muhammed Hüseyin Fazlullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (05 Aralık 2022).

² Ebubekir Dilli, *Muhammed Hüseyin Fadlallah'ın İslam Düşüncesindeki Yeri* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 20-21; Öz, “Muhammed Hüseyin Fazlullah” (05 Aralık 2022); Muhammed Hüseyin Fadlullah, *Min Vahyi'l Kur'an*, çev. Mehmet Yolcu (İstanbul: Akademi Yayınları, 1990), 1/7; “el-Vilâdetu ve'n-neş'etu ve'd-dirâsetu”, *Mevkî'u Beyyinât* (01 Ocak 2023); “Nesebu Semâhatu'l-'Allâmetu'l-Mercii'l-Seyyid Muhammed Hüseyin Fazlullah”, *Mevkî'u Beyyinât* (01 Ocak 2023).

³ Dilli, *Muhammed Hüseyin Fadlallah'ın İslam Düşüncesindeki Yeri*, 22.

⁴ “el-Vilâdetu ve'n-neş'etu ve'd-dirâsetu” (01 Ocak 2023).

⁵ Vefâ Kâzım Mâzî el-Kindî - Merve Selîm Habîb, “es-Seyyid Muhammed Hüseyin Fazlallâh Hayâtuhû ve Mevâkıfuhû mine'l-Kadıyyeti'l-Lübânîyyeti”, *Mecelletü Merkezi Bâbil li'd-Dirâseti'l-İnsâniyyeti* 4/3 (2015), 158.

⁶ “el-Vilâdetu ve'n-neş'etu ve'd-dirâsetu” (01 Ocak 2023).

Fazlullah henüz sekiz yaşlarında bir çocukken bazen tek başına bazen de kendinden büyük arkadaşlarıyla birlikte Hz. Ali türbesine gitmeye başlamış oradaki ziyaretçilere hizmet etmiştir. Bu durum başına bir şey geleceği korkusuyla ailesini tedirgin etmiş ve bunun önüne geçebilmek için Fazlullah'ı babasının ders halkasına katılmaya mecbur etmişlerdir. Fazlullah bu ders halkalarında babasından fıkıh, mantık, sarf, nahiv gibi dersler almıştır.⁷

Fazlullah, kendisi çocukken ailesinin ekonomik anlamda zorlu günler geçirdiğini, maddi durumlarının toplum standartlarının altında olmasına rağmen ilimden uzak kalmadıklarını söylemektedir.⁸

Henüz küçük yaşlarda babasının yanın da eğitimine başlayan Fazlullah, daha sonra Necef'te bulunan ve Şiîler için önemli bir eğitim kurumu olan Havza-i İlmiyye'ye öğrenci olarak girmiştir. Buradaki temel eğitimini tamamladıktan sonra ders-i hâric denen üst seviyedeki dersleri almaya hak kazanan Fazlullah, burada Ebu'l-Kâsım Hûi (ö. 1992), Muhsin el-Hakîm (ö. 1970) gibi hocalardan dersler almıştır.⁹

Fazlullah henüz on yaşlarındayken arkadaşı ve teyzesinin oğlu olan Muhammed Mehdî el-Hekim (ö. 1988) ile birlikte “Mecelletü'l-Âdâb” adında bir dergi çıkarmış ancak bu dergi pek uzun ömürlü olamamıştır.¹⁰

Eğitimini tamamlayan Fazlullah, eğitim aldığı Havza-i İlmiyye'de fıkıh, fıkıh usûlü, Arapça dersleri vermeye başlamıştır. Sadece bir hoca olmakla kalmayan Fazlullah, Necef'teki dini, siyasi ve kültürel etkinliklerle ilgilenmiş, 1957 yılında Irak'taki Komünist partiye karşı, Şiî âlimler tarafından kurulan *Hizbu'd-Da'veti'l-İslâmiyye*'ye katılmış, partinin genç âlimlerinden biri olmuş ve burada Necef'teki büyük âlimler ile tanışma fırsatı bulmuştur. Fazlullah, Necef'te bulunan *Cemâatu'l-*

⁷ Kindî-Habîb, “es-Seyyid Muḥammed Ḥüseyn Faẓlallâh Ḥayâtuhû ve Mevâkıfuhû mine'l-Kaḍıyyeti'l-Lübânîyyeti”, 158.

⁸ Kindî-Habîb, “es-Seyyid Muḥammed Ḥüseyn Faẓlallâh Ḥayâtuhû ve Mevâkıfuhû mine'l-Kaḍıyyeti'l-Lübânîyyeti”, 158.

⁹ Öz, “Muhammed Hüseyin Fazlullah” (05 Aralık 2022).

¹⁰ Kindî-Habîb, “es-Seyyid Muḥammed Ḥüseyn Faẓlallâh Ḥayâtuhû ve Mevâkıfuhû mine'l-Kaḍıyyeti'l-Lübânîyyeti”, 162.

ulemâ'nın 1960-1961 yıllarında çıkarmış olduğu *el-‘Advâ* isimli dergide çocukluk arkadaşı olan¹¹ Muhammed Bâkır es-Sadr¹² (ö. 1980) ile birlikte yazılar yazdı.¹³

Küçük yaşlarından itibaren şiire merak duyan Fazlullah, arkadaşlarıyla birlikte “Uyanık Edebiyat Ailesi”¹⁴ adında bir grup kurmuştur. Şiirlerinde Ahmet Şevki (ö.1932) ve Muhammed Mehdi el- Cevâhirî’den (ö.1997) çokça etkilenen Fazlullah, şiirlerini dini, kültürel ve siyasi düşüncelerini dile getirmek için kullanmıştır.¹⁵ Fazlullah’ın *Alâ Şâtî’l-Vicdân*, *Yâ Zılâle’l-İslâm*, *Kaşâid li’l-İslâm* ve *’l-Ḥayât* gibi adlarda çok sayıda Şiîr kitabı bulunmaktadır.¹⁶

Fazlullah 1957 yılında, Lübnan’ın Coba Köyü’den olan babasının arkadaşı Seyyid Nûreddin’in kızı Necat Nûreddin ile evlenmiş ve bu evlilikten sekiz erkek dörtte kız olmak üzere on iki tane çocukları olmuştur.¹⁷ Aile fertlerinin eğitim ve terbiyesine özel ihtimam gösteren Fazlullah, aile efradının fecr vaktinin bereketinden mahrum olmamaları için hepsini sabah namazına tek tek uyandırmış, dini merasimlere ve tefsir derslerine ailesini teşvik etmiş ve bu konularda onları denetlemiştir.¹⁸

1952 ve 1960 yıllarında¹⁹ memleketi Lübnan’a çeşitli sebeplerle iki sefer giden Fazlullah, 1966 yılında Necef’ten ayrılıp Lübnan’a yerleşti. Fazlullah’ın Necef’ten ayrılışı hakkında dostları, “Fazlullah hariç Necef’ten ayrılan herkes zararlı çıkmıştır fakat Fazlullah’ın ayrılmasıyla Necef zararlı çıkmıştır.” demiştir.²⁰

Lübnan’da bulunan Beyrut civarlarındaki Nebaa bölgesine yerleşen Fazlullah, burada irşad faaliyetlerine başlamış ve dini, sosyal ve siyasal içerikli konferanslar

¹¹ Dilli, *Muhammed Hüseyin Fadlallah’ın İslam Düşüncesindeki Yeri*, 25.

¹² Muhammed Bâkır es-Sadr hakkında bk. Mehmet Toprak, “Sadr, Muhammed Bâkır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (01 Ocak 2023).

¹³ Kindî-Habîb, “es-Seyyid Muhammed Hüseyin Fazlallâh Ḥayâtuhû ve Mevâkıfuhû mine’l-Ḳaḍıyyeti’l-Lübnâniyyeti”, 160; Öz, “Muhammed Hüseyin Fazlullah” (05 Aralık 2022); “Sîretun Semâhati’l-’Allâmetu’l-Mercii’l-Seyyid Muhammed Hüseyin Fazlullah”, *Mevkı’u Beyyinât* (01 Ocak 2023).

¹⁴ Arapça ismi “Usretu’l-edebi’l-yakâzi”

¹⁵ Kindî-Habîb, “es-Seyyid Muhammed Hüseyin Fazlallâh Ḥayâtuhû ve Mevâkıfuhû mine’l-Ḳaḍıyyeti’l-Lübnâniyyeti”, 162.

¹⁶ Dilli, *Muhammed Hüseyin Fadlallah’ın İslam Düşüncesindeki Yeri*, 22.

¹⁷ Dilli, *Muhammed Hüseyin Fadlallah’ın İslam Düşüncesindeki Yeri*, 23-24.

¹⁸ Kindî-Habîb, “es-Seyyid Muhammed Hüseyin Fazlallâh Ḥayâtuhû ve Mevâkıfuhû mine’l-Ḳaḍıyyeti’l-Lübnâniyyeti”, 160.

¹⁹ Kindî-Habîb, “es-Seyyid Muhammed Hüseyin Fazlallâh Ḥayâtuhû ve Mevâkıfuhû mine’l-Ḳaḍıyyeti’l-Lübnâniyyeti”, 160.

²⁰ Öz, “Muhammed Hüseyin Fazlullah” (05 Aralık 2022).

vermiştir.²¹ Beyrut'un güneyinde *Havzetü'l-ma'hedi's-şer'î el-İslâmî* adında bir okul kuran Fazlullah, burada doktora düzeyinde dersler vermiş ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. Çalışmalarını Lübnan da sınırlı bırakmamış aynı zamanda Şam'daki *Havzetü'l-Murtazâ*'da dünyanın farklı yerlerinden ilim için Suriye'ye gelmiş olan öğrencilere fıkıh dersleri vermiştir.²²

Muhammed Hüseyin Fazlullah, başta Hizbullah olmak üzere Lübnan'da birçok İslami grubun içinde yer almıştır. Fazlullah, Hizbullah veya başka bir grupla resmi bir ilişkisinin olmadığını beyan etmesine²³ rağmen Abbas Mûsevî (ö.1992), Hasan Nasrallah gibi Hizbullah'ın üst düzey birçok yöneticisi kendi öğrencisi olmasından dolayı Hizbullah'ın mürşidi olarak kabul edilmiştir.²⁴ Örgütle olan bağından²⁵ dolayı birçok defa suikast girişimine maruz kalmıştır. 2006 yılında gerçekleşen İsrail-Hizbullah savaşı esnasında İsrail ordusu tarafından evi bombalanmış ancak kendisi o sırada evde olmadığından saldırıdan kurtulmuştur. Fazlullah'a yapılan suikast girişimlerinden en dikkat çeken ise 1985 yılında gerçekleşen ve çoğu kadınlardan oluşan 80 kişinin şehit olup 256 kişinin yaralandığı *Bi'ru'l-Abd Katliamı*'dır. Fazlullah bu saldırıdan da yara almadan kurtulmuştur. Yapılan bu suikast girişimine Fazlullah'ın istişhad eylemlerine yönelik vermiş olduğu olumlu fetva sebep gösterilmektedir.²⁶

1989 yılında otuz kadar Şîî âlimin, Fazlullah'ın müçtehit ve merci-i taklîd²⁷ olduğunu beyan eden bir şهادette bulunması üzerine Fazlullah ilk olarak "Âyetullah"²⁸ daha sonra da "Âyetullahi'l-uzmâ" unvanlarını almıştır.²⁹

Daha çok Lübnan'da olmak üzere dünyanın farklı coğrafyalarında mescitler, medreseler, hastaneler, bakım evleri, yardım kuruluşları gibi toplumun ihtiyaçlarını

²¹ Dilli, *Muhammed Hüseyin Fadlallah'ın İslam Düşüncesindeki Yeri*, 29; "Sîretun Semâhatu'l-'Allâmetu'l-Mercii'l-Seyyid Muhammed Hüseyin Fazlullah" (01 Ocak 2023).

²² Öz, "Muhammed Hüseyin Fazlullah" (05 Aralık 2022).

²³ Dilli, *Muhammed Hüseyin Fadlallah'ın İslam Düşüncesindeki Yeri*, 66.

²⁴ Dilli, *Muhammed Hüseyin Fadlallah'ın İslam Düşüncesindeki Yeri*, 65; Öz, "Muhammed Hüseyin Fazlullah" (05 Aralık 2022).

²⁵ Fazlullah'ın Hizbullah ile ilişkisi hakkında detaylı bilgi için bk. Dilli, *Muhammed Hüseyin Fadlallah'ın İslam Düşüncesindeki Yeri*, 65-67.

²⁶ Dilli, *Muhammed Hüseyin Fadlallah'ın İslam Düşüncesindeki Yeri*, 53-56.

²⁷ Merci-i Taklîd, İmâmiyye Şîası'nda fetvasına başvurulmuş en yetkili müçtehide verilen unvandır. Hamid Algar, "Merci-i Taklîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (01 Ocak 2023).

²⁸ Âyetullah, İsnâaşeriyye'nin ilmi bakımdan üstün kabul ettikleri âlimlere verdikleri unvandır. Mehdi Muhakkık, "Âyetullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (01 Ocak 2023).

²⁹ Öz, "Muhammed Hüseyin Fazlullah" (05 Aralık 2022).

karşılacak birçok müessese inşa eden³⁰ Fazlullah, 75 yaşında iken, 20 Haziran 2010'da karaciğer rahatsızlığından dolayı acilen Beyrut'ta hastaneye kaldırılmış on iki gün boyunca yoğun bakımda kalmıştır. 4 Temmuz Pazar günü ise hastanede vefat etmiştir. Fazlullah'ın cenazesi, 6 Temmuz Salı günü, 2006 yılında İsrail bombardımanı esnasında yıkılıp daha sonra tekrar inşa edilen evinden kaldırılmış, cenazesine yoğun bir kalabalık iştirak etmiştir. Naaşı, İmameyn Hasaneyn Mescidi'ne götürülmüş, kardeşi Muhammed Ali Fazlullah tarafından cenaze namazı kıldırılmış ve ardından bu mescidin bahçesine defnedilmiştir.³¹

2. Eserleri

Fıkıh, tefsir, akaid, İslami hareket, tebliğ metodu, eğitim metodu, edebiyat gibi birçok alanda eserler yazmış olan Fazlullah'ın yüzden fazla eseri olmakla birlikte bu eserlerinin bir kısmı konferans ve konuşmalarının derlenip kitaplaştırılmış halidir. Kitaplarını açık ve anlaşılır bir dille yazmış olan Fazlullah'ın eserlerinin çok az kısmı Türkçeye çevrilmiş,³² çevrilen bu eserlerde yeteri kadar ilgi görmemiştir. Eserlerinin bir kısmı İngilizce ve Fransızca gibi batı dillerine de tercüme edilmiştir.³³ Kitaplarının sayısı bir hayli fazla olduğundan bunlar hakkında bilgi vermek çalışmamızın kapsamını aşacaktır. Bundan dolayı önemli birkaç eserini tanıtıp diğer eserlerinin yalnızca isimlerine yer vermekle yetineceğiz.

1. *Min Vahyi'l-Kur'ân*: Çalışmamızın da konusu olan bu eser yirmi dört cilt olup ilk olarak 1979 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Fazlullah'ın birçok konuda düşünce dünyasını yansıtmaları açısından önemli bir eserdir. İctimai tefsir olarak sayılabilecek bu tefsir, eğitimden siyasete, sosyolojiden psikolojiye birçok alana değinmiştir. Eserin ilk on cildi Mehmet Yolcu ve Cuma Ağaç tarafından Türkçeye tercüme edilmiş olup Akademi Yayınları tarafından 1989-1992 yılları arasında İstanbul'da basılmıştır.³⁴

³⁰ Bu müesselerin hakkında detaylı bilgi için bk. Dilli, *Muhammed Hüseyin Fadlallah'ın İslam Düşüncesindeki Yeri*, 135-140.

³¹ Dilli, *Muhammed Hüseyin Fadlallah'ın İslam Düşüncesindeki Yeri*, 67-69.

³² Türkçeye tercüme edilmiş eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Dilli, *Muhammed Hüseyin Fadlallah'ın İslam Düşüncesindeki Yeri*, 34-39.

³³ İngilizce ve Fransızca tercüme edilmiş eserlerinin listesi için bk. Dilli, *Muhammed Hüseyin Fadlallah'ın İslam Düşüncesindeki Yeri*, 144-145.

³⁴ Fazlullah, *Min Vahyi'l Kur'an*; Muhammed Hüseyin Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Milâk, 1998).

2. el-Hivâr fi'l-Kur'ân: Kitapta, Müslümanların müşrikler, kâfirler ve Ehl-i Kitap ile yapacakları tartışmalarda uymaları gereken esaslar ile bu tartışmalar esnasındaki psikolojik durumları Kur'ân kıssaları çerçevesinde işlenmeye çalışılmıştır. Kitabın beşinci baskısı Dâru'l- Milâk yayınevi tarafından 1996 yılında Beyrut'ta yapılmıştır.

3. Kitâbu'l-Cihâd: İslam davetinin keyfiyeti, metodu, cihadın hükmü, cihat fıkhi, İslam'daki din ve düşünce özgürlüğü gibi konuları ayet ve hadislerle ele alan bu eser, 1998 yılında Dâru'l- Milâk yayınevi tarafından Beyrut'ta basılmıştır.

4. Kitâbü'n-Nikâh: Nikâh ve evlilik konusunda farklı âlimlerin görüşlerinin ve tartışmalarının ele alındığı bu eserde, eşlerin birbirleri üzerindeki hakları, eş adayında aranacak nitelikler, nişanlılık ve düğüne dair bilgiler, cinsellik ahlakı gibi evliliğe dair birçok konuda bilgiler bulunmaktadır. Eserde kadın ve erkek psikolojisine dair birçok çıkarımlar olduğu gibi evlilik kurumunun sosyal hayat içindeki önemine dair sosyolojik tahlil de bulunmaktadır. Eser 1996 yılında Dâru'l- Milâk yayınevi tarafından Beyrut'ta 318 sayfa olarak basılmıştır.

5. el-İslâm ve mantıku'l-kuvve: Müellif bu eserinde, İslam'da kuvvetin yerini, insan fitratının değişkenliğini, hak ve haklılık kavramlarını, İslam ahlakının kuvvete bakışını, aklî, rûhî ve sosyal kuvveti, *takiyye* kavramını Kur'ân ve sünnete dayanarak psikolojik, sosyolojik ve ahlaki boyutlarıyla incelemiştir. Eser 347 sayfa olup dördüncü baskısı 2003 yılında Dâru'l- Milâk yayınevi tarafından Beyrut'ta yapılmıştır.

Yukarıda saydığımız eserlerin dışında Fazlullah'ın; *Mesâil fi'l-Hacc*, *Fıkhu's-Şerî'a*, *Kitâbü's-Savm*, *el-Kur'ân ve'l-İstihâre*, *Kitâbu'n-Nikâh*, *Fıkhu'l-et'ame ve'l-Eşribe*, *Fıkhu'l-Mevârîs ve'l-Ferâid*, *el-Fetâvê'l-Vâdiha*, *Dünya's-Şebêb*, *Dünya't-Tıfl*, *Me'a'l-Hikme fi hattı'l-İslâm*, *Dünya'l-Mer'e*, *İrâdetü'l-Kuvve*, *el-Hareketü'l-İslâmiyye Hüümûm ve Kadâyâ*, *Me'a'l-Hikme fi Hattı'l-İslâm*, *Vatan Memnû' mine's-Sarf*, *Hareketü'n-Nübüvve fi Müvâceheti'l-İnhirâf*, *Alâ Şâtui'l-Vicdân*, *Yâ Zülâle'l-İslâm* gibi birçok eseri vardır.³⁵

³⁵ Dilli, Muhammed Hüseyin Fadlallah'ın *İslam Düşüncesindeki Yeri*, 141-144.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHİ SÜREÇTE FIRKALAŞMA VE TEFSİRE YANSIMALARI

A. İslam Toplumunda Mezhepleşme ve İlk Fırkalar

1. Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Tasnifi

Mezhep, sözlüklerde “gidilecek yer ve gidilen yol” gibi anlamlarda kullanılan bir kelime olup terim olarak ise *siyasi, itikadi veya ameli konularda sorunlara çözümler üretmek için ortaya konulan sistemli görüşlerin adıdır*.³⁶ Farklı dillerdeki “*ekol, medrese, doktrin*” gibi kelimeler terimsel anlamda kullanılan *mezhep* kelimesiyle yakın anlamlı kelimelerdir.³⁷

Mezhep terimiyle eş veya yakın anlamda kullanılan diğer iki terim ise “*fırka*” ve “*nihal*” dir. *Fırka*, Arapça “فرق” kökünden türemiş bir isim olup, *toplumdan ayrılmış olan belirli bir grubu veya topluluğu* ifade etmek için kullanılmaktadır.³⁸ *Fırka* kelimesi terim olarak ise *İslam düşünce tarihinde kendine has siyasi ve itikadi görüşlere sahip olan topluluklar veya gruplar* için kullanılmıştır. *Nihal* ise Arapça “*nihle*” kelimesinin çoğuludur. Bu kelime sözlüklerde din anlamına geldiği gibi daha çok *belirli bir dinin bünyesinde ortaya çıkan belli doktrinlere bağlı grupları* ifade etmek için kullanılmıştır.³⁹

Mezhepler hakkında yapılan çalışmalar incelendiğinde, mezheplerin temelde üç farklı şekilde tasnif edildiği görülmektedir. Bir kısım âlimler mezhepleri kronolojik olarak tasnif etmişken, bir kısmı ise meşhur 73 fırka hadisini dikkate alarak hak ve

³⁶ İlyas Üzüm, “Mezhep”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (13 Aralık 2022); Narol, *Mezhep Mensubiyetinin Kur’ân’ı Anlamaya ve Yorumlamaya Etkisi*, 3; Hasan Kurt, “İtikadî Mezheplerin Oluşum Serüveni”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2013), 23.

³⁷ Mustafa Öz, “Mezhep Kavramı Üzerine”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 15/1-2 (2002), 304.

³⁸ Süleyman Narol, *Mezhebî Aidiyetin Tefsirdeki İzdüşümleri (Eş’ariyye ve Mu’tezile Örneği)* (Ankara: Fecr Yayınları, 2016), 18; Mustafa Öz, “Mezhep Kavramı Üzerine”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 15/1-2 (2002), 305; Bekir Topaloğlu, “Fırka”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (13 Aralık 2022).

³⁹ Ömer Faruk Harman, “Milel ve Nihal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (13 Aralık 2022); Narol, *Mezhebî Aidiyetin Tefsirdeki İzdüşümleri*, 18; Öz, “Mezhep Kavramı Üzerine”, 305.

bâtıl mezhepler şeklinde bir tasnife gitmişlerdir. Diğer bir tasnif ise mezhepleri ihtilaf alanlarına göre itikadi, siyasi ve fıkhi olmak üzere üç ana gruba ayıran metottur.⁴⁰

1.1.İtikadi Mezhepler

İnanç esaslarına dair, daha çok ferî konularda farklı görüşler ortaya koyup farklı metotlar öneren gruplardır. Bu mezheplerin ayrılığa düştüğü noktalar yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi muhkem olan Allah'ın varlığı ve birliği, ahiretin varlığı, nübüvvetin varlığı gibi İslam'ın temel ilkelerinde değil de daha çok Allah'ın sıfatları, kaza ve kaderin keyfiyeti gibi müteşabih konular üzerine olmaktadır. İtikadi mezheplere *Kelâmî mezhepler* de denilmekte olup Ehl-i Sünnet, (Selefiyye, Eş'ariyye, Mâtürîdiyye) Mu'tezile, Mürctie, Şîa ve Havâric mezhepleri buna örnek olarak sayılabilir.⁴¹

1.2.Siyasi Mezhepler

İslam toplumundaki hilafet, yönetim ve imamet gibi siyasi konular bağlamında ortaya çıkan ihtilaflardan kaynaklanan mezheplerdir. Şîa ve Havâric buna örnek olarak verilebilir.⁴²

1.3.Fıkhi Mezhepler

Kur'ân ve sünnette yer alan ameli hükümlerin hayata nasıl aktarılıp nasıl yaşanacağı konusunda âlimler arasında meydana gelen ihtilaflardan kaynaklanan mezheplere denir.⁴³ Buna Hanefî, Şâfiî, Zeydiyye ve Ca'feriyye mezhepleri örnek olarak verilebilir.

Şunu da belirtmemiz gerekir ki mezheplerin sınıflandırılmasına dair yapılmış olan bu tasnifler, öğrenmeyi veya öğretmeyi kolaylaştırmak için yapılmış tasnifler olup sınırları kesin ve net olarak çizilmemiştir. Nitekim siyasi bir mezhebin itikadi konularda görüşleri olduğu gibi itikadi bir mezhebin de fıkhi konularda görüşleri olabilmektedir çünkü İslam'da bu alanların her biri, birbiri ile bağlantılı bir bütün

⁴⁰ Üzümlü, “Mezhep” (13 Aralık 2022); Narol, *Mezhebî Aidiyetin Tefsirdeki İzdüşümleri*, 20.

⁴¹ Üzümlü, “Mezhep” (13 Aralık 2022); Kurt, “İtikadî Mezheplerin Oluşum Serüveni”, 30-33; Öz, “Mezhep Kavramı Üzerine”, 306; Narol, *Mezhebî Aidiyetin Tefsirdeki İzdüşümleri*, 20-21.

⁴² Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da, Siyâsî, İtikadî ve Fıkfî Mezhepler Tarihi*, çev. Abdulkadir Şener (İstanbul: Hisar Yayınevi, 2017), 8; Üzümlü, “Mezhep” (13 Aralık 2022); Öz, “Mezhep Kavramı Üzerine”, 307; Narol, *Mezhebî Aidiyetin Tefsirdeki İzdüşümleri*, 21.

⁴³ Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 8; Öz, “Mezhep Kavramı Üzerine”, 307.

olagelmıştır. Bundan dolayı bir mezhep itikadi mezheplerin arasında sayıldığı gibi siyasi ve fıkhi mezheplerin arasında da sayılabilmektedir. Şîa buna örnek olarak verilebilir.⁴⁴

2. İslam Toplumunda Fırkalaşma Süreci

Mezhepler ihtilaf alanlarına dayalı olarak farklı sebeplerle ortaya çıkmış yapılar olsa da bu süreci gerçekleştiren insandır.⁴⁵ Her birey düşünce, anlayış, yaratılış ve karakter bakımında birbirinden farklıdır. Bunun sonucu olarak bireyler her ne kadar aynı durumlar, aynı olaylar, aynı metinlerle karşılaşmış olsalar da bunlardan farklı sonuçlar çıkarmış bunlara karşı farklı tepkiler geliştirmişlerdir.⁴⁶

Sahâbe toplumu da insan olmaları hasebiyle yukarıda saydığımız sebeplerden dolayı ihtilaflardan ari olamamıştır. Budan dolayı Allah (c.c.) kitabında, Ashâba hitaben, aralarında çıkan anlaşmazlıkları Allah ve Resulüne götürmelerini emretmiş⁴⁷ ve bu şekilde ihtilafları nasıl çözeceklerini kendilerine bildirmiştir. Onlarda bu emir uyarınca aralarındaki ihtilafları büyütmemiş ve durumu Resûlullah’a arz ederek çözüme kavuşturmuşlardı. Bu ihtilaflar incelendiğinde kibir, bencillik ve inat merkezli olmaktan ziyade farklı bilgi düzeylerinde olmalarından veya algılayış tarzlarındaki farklılıklardan kaynaklı ihtilaflar olduğunu görmekteyiz.⁴⁸ Yine bu ihtilafların büyük bir kısmının da tezat ihtilafı olmaktan ziyade tenevvü ihtilafı olduğunu görmekteyiz.⁴⁹

Resûlullah’ın vefatının ardından sahâbe arasındaki ihtilaflar artmış, bir kısmı hemen çözüme kavuşurken bir kısmı ise çözüme kavuşamamıştır. Örneğin Resûlullah’ın defnedileceği yer konusunda ortaya çıkan ihtilaf kısa sürede çözüme

⁴⁴ Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 39; Öz, “Mezhep Kavramı Üzerine”, 307.

⁴⁵ Muhammet Emre Akşit - Yasin Ulutaş, “Fırkalaşma ve Din”, *SOBİDER: Sosyal Bilimler Dergisi = The Journal of Social Science* 9/56 (2022), 460.

⁴⁶ Abdylkader Durguti, *Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Siyasi Olayları ve Mezheplerin Oluşumuna Etkisi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 12; Sümeýra Nalbant, *Tefsirde Sahâbe İhtilafı: Taberi Örneği (es-Seb’u’t-Tivâl Bağlamında)* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 48-50.

⁴⁷ en-Nisâ 4/59.

⁴⁸ İsa Atcı, “Hz. Peygamber ve Sahâbe Döneminde İhtilâf Ahlakı”, *Hicri Birinci Asırda İslâmî İlimler - II- Hadis, İslâm Hukuku, Kelâm, Mezhepler Tarihi Arap Dili ve Siyer*, ed. Hidayet Aydar vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 2/194-195.

⁴⁹ Detaylı bilgi için bk. Mehmet Yaşar, “Sahâbe Tefsirinde Tenevvü İhtilafının Ön Planda Olmasının Nedenleri”, *Hicri Birinci Asırda İslâmî İlimler -I- Kur’ân İlimleri ve Tefsir*, ed. Hidayet Aydar vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 465-483.

kavuşmuş olmasına rağmen Kırtas hadisesi bir çözüme kavuşturulamamış ve günümüze kadar bir ihtilaf konusu olagelmıştır.⁵⁰

Peygamberin vefatının üzerinden geçen zamanın artması, İslam toplumunun genişleyip farklı milletlerin Müslüman olması,⁵¹ Hz. Osman'ın şehadetinin ardından gerçekleşen Hz. Ali'nin halife seçilmesi, Cemel, Sıffin, Nehrevan savaşları ve Sıffin savaşından sonra gerçekleşen Hakem olayı İslam toplumu üzerinde büyük tesirler bırakmış, fırkalaşmaları hızlandırmış, itikadi ve siyasi mezheplerin oluşmasına sebep olmuştur.⁵²

Bu olaylar insanın hür iradesi ile mi gerçekleşmiştir yoksa Allah'ın takdiri yani cebr ile mi meydana gelmiştir? Bu olaylar esnasında ölenlerin ve öldürülenlerin durumları ahirette ne olacaktır? Halife nasıl seçilmelidir? gibi sorular tartışılmaya başlanmış, her kesim Kur'ân ve sünnete dayanarak kendi görüşlerine göre cevaplar vermeye çalışmış, böylece farklı fırkalar oluşmaya başlamıştır.⁵³

3. İlk Fırkalar

3.1. Şîa⁵⁴

Sözlüklerde “şîa” kelimesi “yardımcılar, taraftarlar” gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak ise Resûlullah'ın vefatının ardından hilafetin Hz. Ali'ye ve onun evlatlarından belli kişilere intikal etmesi gerektiğini iddia eden grupları ifade

⁵⁰ Ali Durmuş, *İslam Tarihinde İlk Dönem Mezhepleşmeye Etki Eden İhtilaflar ve Kemaleddin Şükrü'nün “İslam Tarihinde Nifak: Ali” Eserine Göre Hz. Ali Dönemindeki Problemlerin Mezheplerin Oluşumundaki Rolü* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 19-27.

⁵¹ Ali Hançer, *Erken Dönem İslâm Tarihinde İktisadi Olaylar ve Mevâli'nin Mezheplerin Oluşumuna Etkisi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 7.

⁵² Hançer, *Erken Dönem İslâm Tarihinde İktisadi Olaylar ve Mevâli'nin Mezheplerin Oluşumuna Etkisi*, 14; Osman Oral, “73 Fırka ve İlk İhtilaflar”, *International Journal of Russian Studies = Uluslararası Rusya Araştırmaları Dergisi* 10/2 (2017), 17; Adnan Demircan, “Ashâb Dönemi İhtilafları Bağlamında Siyasî Gelişmelerin Mezheplerin Doğuşuna Etkisi”, ed. Halit Çalış vd. (Uluslararası Rahmet ve Çatışma Bağlamında İslam Mezhepleri Sempozyumu, Konya: Karaman İslami İlimler Derneği, 2017), 53.

⁵³ Oral, “73 Fırka ve İlk İhtilaflar”, 17.

⁵⁴ Bu fırka çalışmamızla yakından alakalı olduğundan burada bu kadar bilgi vermekle yetineceğiz. Daha sonra Şîa için ayrı bir başlık açılacaktır.

etmek için kullanılır.⁵⁵ Şîa İslam mezheplerinin en eskisi olarak kabul edilmektedir nitekim Şîi'liğin ilk nüveleri Hz. Osman'ın hilafetinin son yıllarına dayanmaktadır.⁵⁶

3.2. Havâric (Hâriciyye)

Hâricî kelimesi Arapça *h-r-c* fiil kökünden türemiş bir terim olup sözlüklerde “*çıkamak, isyan etmek, itaati terk etmek*” gibi anlamlara gelmektedir. Kimilerine göre bu ismi kendilerine, yöneticilere isyan etmelerinden dolayı muhalifleri vermişken kimilerine göre ise bu ismi “*küfürden çıkamak, kâfirlerden ayrılmak*” anlamlarında kendileri kendilerine vermişlerdir.⁵⁷

Hâricîlik, tahkim olayının ardından Hz. Ali'nin ordusunun içinde yer alan, büyük çoğunluğu bedevilerden oluşan bir grubun⁵⁸, “*hükümün Allah'a ait olduğunu, insanları hakem tutulması ile Allah'ın hükmünün gasp edildiğini ve bu olaylara karışanların Allah'ın hükmü dışında bir hüküm aramalarından dolayı kâfir olduklarını*” iddia ederek, ordudan ayrılıp Harûrâ denen yere çekilmeleri ile ortaya çıkmıştır.⁵⁹

Bu fırkaya mensup olanlar ameli imandan bir cüz saymış ve böylece büyük günah işleyenin dinden çıkacağına hükmetmişlerdir. Bu görüşlerinden dolayı Cemel ve Sıffin savaşlarına katılan sahâbeyi dahi kâfir saymış ve onlarla savaşmışlardır. Ayrıca Hâricîler, halifenin Kureyş'ten olması gerektiğine de karşı çıkmış ve bu makama, şartları taşıyan her Müslümanın seçim ile gelebileceğini savunmuşlardır.⁶⁰

⁵⁵ Fatih Çatmakçı, *İmâmiyye Şîası'nın Kur'ân Hakkındaki Görüşleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 1-2; Abdulâlim Demir, *İmâmiyye Şîa'sı Hadis Kaynaklarına Göre Sahâbe Tasavvuru* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 11-13; Mustafa Öz, “Şîa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (05 Aralık 2022).

⁵⁶ Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 39.

⁵⁷ Durmuş, *İslam Tarihinde İlk Dönem Mezhepleşmeye Etki Eden İhtilaflar*, 95-96; Ethem Ruhi Fıçlalı, “Hâricîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (19 Aralık 2022).

⁵⁸ Zekai Türkmen, *Cemel ve Sıffin Savaşlarının İslam Mezheplerinin Oluşumuna Etkisi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 86-88.

⁵⁹ Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*; Durguti, *Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Siyasi Olayları ve Mezheplerin Oluşumuna Etkisi*, 120.

⁶⁰ Ahmet Akbulut, “Hâricîliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (1989), 339-342; Durguti, *Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Siyasi Olayları ve Mezheplerin Oluşumuna Etkisi*, 129; Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*; Fıçlalı, “Hâricîler” (19 Aralık 2022).

3.3. Mu'tezile

Arapça *a-z-l* kökünden türemiş bir sıfat olan *Mu'tezile* kelimesi “*ayrılan, uzaklaşan*” gibi anlamlara gelmektedir. Farklı görüşler olmakla birlikte⁶¹ genel olarak bu ismin veriliş sebebi olarak, Hasan-ı Basrî'ye (ö. 110/728) bir adamın gelip büyük günah işleyen kişinin durumunu sorması üzerine, Hasan-ı Basrî henüz cevap vermeden öğrencisi olan Vâsıl b. Ata'nın (ö. 131/748) bu adamın durumu hakkında “*Ne mü'min ne de kâfir olduğu, iman ile küfür arasında bir yerde olduğu*” şeklinde cevap verip hocası olan Hasan-ı Basrî'nin yanından ayrılması olayı gösterilmektedir.⁶²

Bu fırka, “*tevhid, adalet, va'd-vaîd, el-menzile beyne'l-menzileteyn ve emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker*” olmak üzere *usûl-i hamse*'yi ortaya koymuş ve inançlarını bunlar üzerine temellendirmişlerdir. *Adalet* ilkesi ile Allah'ın adil olup iyi fiillere dahlinin olmasına rağmen kötü fiillere dahlinin olmadığını; *va'd-vaîd* ile iyilik sahiplerinin cennete gideceği ancak büyük günah işleyip tövbe etmeden ölenlerin ebedi azaba düşer olacağını; , *el-menzile beyne'l-menzileteyn* ile büyük günah işleyen kişinin kâfir olmamasına rağmen mü'min de sayılamayacağını; *emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker* ilkesi ile ise iyiliği emredip kötülükten sakındırmanın her Müslümanın görevi olduğunu iddia etmişlerdir.⁶³

3.4. Mürcie, Kaderiyye ve Cebriyye

Hiz. Osman'ın şehadetinin ardından Müslümanlar arasında yaşanan acı olaylar yukarıda saydığımız fırkalar dışında; bu olaylara katılıp büyük günah işleyenlerin durumlarının ne olduğunun bilinemeyeceği ve onların durumlarının ahirete *ircâ'* (erteleme) edilmesi gerektiğini savunan **Mürcie**⁶⁴; yaşanan bu olayların tamamen insanın kendi iradesiyle gerçekleştiğini iddia edip kaderi reddeden **Kaderiyye**⁶⁵;

⁶¹ Detaylı bilgi için bk. Mevlüt Özler, “Müstakil Bir Fırka Olarak Ortaya Çıkışı ve Dini Tefekkür Alanındaki Metodu Açısından Mu'tezile”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (1997), 55-58.

⁶² İlyas Çelebi, “Mu'tezile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (19 Aralık 2022); Özler, “Müstakil Bir Fırka Olarak Ortaya Çıkışı ve Dini Tefekkür Alanındaki Metodu Açısından Mu'tezile”, 59.

⁶³ Çelebi, “Mu'tezile” (19 Aralık 2022); Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 156-160.

⁶⁴ Demircan, “Ashâb Dönemi İhtilafları Bağlamında Siyasî Gelişmelerin Mezheplerin Doğuşuna Etkisi”, 59; Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*; Sönmez Kutlu, “Mürcie”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (19 Aralık 2022).

⁶⁵ Demircan, “Ashâb Dönemi İhtilafları Bağlamında Siyasî Gelişmelerin Mezheplerin Doğuşuna Etkisi”, 57-58; Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*; İlyas Üzümlü, “Kaderiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (19 Aralık 2022).

yaşanan olaylarda insanın hiçbir iradesinin olmadığını, her şeyin Allah'ın iradesi ile olduğunu, bundan dolayı yapılan fiillerden dolayı insanın sorumlu tutulamayacağını iddia eden **Cebriyye**⁶⁶ gibi fırkalarda ortaya çıkmıştır.

B. Siyasi ve İtikadi Bir Fırka Olarak Şîa

1. Şîa'nın Tanımı ve Ortaya Çıkışı

Şîa, Arapça *ş-y-* (شيع) fiil kökünden türemiş bir isim olup sözlüklerde, “*tarafdar*, *yardımcı*, *dost*, *fırka*, *bölük*, *yardımcı*, *yayılmak*, *tabi olmak*, *peşinden gitmek*, *misafiri uğurlamak*” gibi anlamlara gelmektedir.⁶⁷

Bu kelime Kur’ân-ı Kerîm’de on bir yerde geçmiş ve “*ümme*”,⁶⁸ “*fırka*”,⁶⁹ “*tarafdar*”,⁷⁰ “*yayılmak*”,⁷¹ “*emsal/benzer*”⁷² ve “*bölük bölük olmak*”⁷³ gibi anlamlarda kullanılmıştır. Yine bu kelime Kur’ân’da kullanılan anlamlarıyla hadislerde de kullanılmıştır.⁷⁴ Kelimenin ilk dönemde kullanılışına dikkat ettiğimizde günümüzde kullanılan terim anlamıyla değil de sözlük anlamıyla kullanıldığı dikkat çekmektedir.

Şîa kelimesi terim olarak ise gerek Sünnî gerekse Şîî âlimler tarafından ilk dönemden itibaren; *Hiz. Ali'nin sahâbenin en üstünü olduğunu kabul eden, ilk üç halifenin meşruiyetini reddedip hilafetin yalnızca Hiz. Ali'nin ve onun soyundan gelenlerin hakkı olduğunu iddia eden, Ali'nin soyundan gelen bir imametın kıyamete*

⁶⁶ Demircan, “Ashâb Dönemi İhtilafları Bağlamında Siyasî Gelişmelerin Mezheplerin Doğuşuna Etkisi”, 59-60; Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*; İrfan Abdulhamid Fettâh, “Cebriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (19 Aralık 2022).

⁶⁷ Mehmet Nur Akdoğan, *İmamiye Şîası Kaynaklarına Göre Hilafetine Kadar Hiz. Ömer* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 21; Mehmet Salih Arı, *İmamiye Şîası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 12; Demir, *İmamiye Şîa'sı Hadis Kaynaklarına Göre Sahâbe Tasavvuru*, 11; Ahmet Vehbi Ecer, “Şîa ve Doğuşu”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983), 131; Ethem Ruhi Fırlı, “Şîiliğin Doğuşu ve Gelişmesi”, *Tarihte ve Günümüzde Şîilik* (Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîilik Sempozyumu, İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993), 33; Hasan Onat, “Şîiliğin Doğuşu Meselesi (Birinci Hicrî Asır)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (1997), 79.

⁶⁸ el-Hicr, 15/10.

⁶⁹ es-Saffât, 37/83.

⁷⁰ el-Kasas, 28/15.

⁷¹ en-Nûr, 24/19.

⁷² el-Kamer, 54/51.

⁷³ er-Rum, 30/32.

⁷⁴ Demir, *İmamiye Şîa'sı Hadis Kaynaklarına Göre Sahâbe Tasavvuru*, 12.

*kadar süreceğine inanan ve bunların tamamının nass ile belirlenmiş olduğunu savunan fırkanın adıdır.*⁷⁵

Şîa'nın ortaya çıkış tarihi, mezhepler tarihinin tartışma konularından biridir. Nitekim bu alanda eser veren müellifler, Şîa'nın doğuşunu farklı dönem ve olaylara dayandırmışlardır.⁷⁶ Bu alanda yazılan eserler çoğunlukla İrfan Abdulhamid'in Şîi'liğin doğuşu konusundaki ihtilaflar hakkında yapmış olduğu tasnifi esas alarak Şîa'nın doğuşunu şu yedi olaya dayandırmışlardır.

1. Birinci grup; Şîa'nın, Resûlullah henüz hayatta iken ortaya çıkmış bir fırka olduğunu iddia edenlerdir. Gerek kadim gerekse modern Şîi âlimlerin büyük çoğunluğu bu görüştedir. Bu görüşte olanlar, henüz Resûlullah hayatta iken “*Ali şîası*” denen bir topluluğun varlığını ayet ve hadislerden delil getirerek ispatlamaya çalışmışlardır.⁷⁷

2. İkinci grup; Şîa'nın Resûlullah'ın vefatının hemen ardından ortaya çıkmış bir fırka olduğunu iddia edenlerdir. Bunlar, Resûlullah'ın vefatının ardından Benî Sâide Sakîfesi'nde gerçekleşen ve Hz. Ebubekir'in halife olarak seçilmesiyle sonuçlanan olaya bir grubun karşı çıktığını ve Hz. Ali'nin halife olmasını savunduklarını delil getirerek, Şîi'liğin bu dönemde ortaya çıkmış siyasi bir hareket olduğunu savunmuşlardır.⁷⁸

3. Üçüncü grup; Şîa'nın Hz. Osman'ın hilafeti döneminde meydana gelen fitne olayları sebebiyle ortaya çıktığını iddia edenlerdir.⁷⁹

4. Dördüncü grup; Şîa'nın Hz. Osman'ın şehadetinden sonra Hz. Ali'nin halife olması üzerine, Hz. Ali'nin hilafetini benimseyip Cemel ve Sıffin savaşlarında Hz.

⁷⁵ Arı, *İmâmiye Şîası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife*, 13-14; Demir, *İmâmiyye Şîa'sı Hadis Kaynaklarına Göre Sahâbe Tasavvuru*, 13-14; Fırlalı, “Şîi'liğin Doğuşu ve Gelişmesi”, 33; Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Arslan Tekin (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2015), 417-418; Öz, “Şîa” (05 Aralık 2022).

⁷⁶ Abdulhamid İrfan, *Dirâsâtun fi'l-fıraği ve'l-aqâidi'l-İslâmiyye* (Bağdat: Matbaatu'l-İrşâd, 1967), 12.

⁷⁷ İrfan, *Dirâsâtun fi'l-fıraği ve'l-aqâidi'l-İslâmiyye*, 12; Arı, *İmâmiye Şîası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife*, 16; Onat, “Şîi'liğin Doğuşu Meselesi (Birinci Hicrî Asır)”, 81-94.

⁷⁸ İrfan, *Dirâsâtun fi'l-fıraği ve'l-aqâidi'l-İslâmiyye*, 13; Fırlalı, “Şîi'liğin Doğuşu ve Gelişmesi”, 35.

⁷⁹ İrfan, *Dirâsâtun fi'l-fıraği ve'l-aqâidi'l-İslâmiyye*, 13; Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 39; Onat, “Şîi'liğin Doğuşu Meselesi (Birinci Hicrî Asır)”, 96-100.

Ali'nin yanında yer alıp onun emirlerine itaat edenler için Şîî ifadesinin kullanıldığını ve bu tarihten sonra da bu şekilde kullanılmaya devam ettiğini iddia etmişlerdir.⁸⁰

5. Beşinci grup; Şîa'nın, Hz. Ali'nin vefatından sonra zuhur ettiğini iddia etmişlerdir.⁸¹

6. Altıncı grup; Şîa'nın, Kerbela olayından sonra, Hz. Hüseyin'in katillerinden intikam almak amacıyla hicri 61 yılında ortaya çıkan Tevvâbîn hareketi ile birlikte ortaya çıktığını iddia etmişlerdir.⁸²

7. Yedinci grup ise, Şîa'nın hicri birinci asrın sonlarında nass ve tayin nazariyesiyle birlikte ortaya çıktığını iddia etmişlerdir.⁸³ Bu görüş bizce en tutarlı olan görüştür çünkü Şîa kelimesini taraftar anlamında kullanmaktan ziyade bir düşünce sistemi için kullanmışlardır.

Şîa'nın doğuşu konusunda yukarıda saydığımız görüşler dışında da görüşler bulunmaktadır. Örneğin, tüm peygamberlerin sahifelerinde Ali'nin velayetine dair haberlerin yer aldığını söyleyerek Şîa'nın tarihini Resûlullah'dan daha gerilere götürmeye çalışan Şîî müellifler dahi olmuştur.⁸⁴ Genel anlamda konu hakkında araştırma yapan müellifler yukarıda vermiş olduğumuz yedi zamana odaklandıklarından bizde bu yedi görüşü vermekle yetindik.

Şüphesiz ki hiçbir fırka veya mezhep aniden ortaya çıkmaz. Nitekim her fırkanın tarihsel arka planında yatan birçok olaylar ve düşünceler mevcuttur. Bir fırkanın oluşumunu sadece bir olayla ilişkilendirmek, bu fırkanın tarihsel arka planında yatan diğer olay ve düşünceleri idrak etmemizi engelleyecek, böylece yanlış hükümler verilmesine sebep olacaktır.

Yukarıda vermiş olduğumuz yedi tarihsel süreci incelediğimizde ilk altısında Şîa kavramının ıstılahi anlamından ziyade *taraftar* manasında sözlük anlamıyla

⁸⁰ İrfan, *Dirâsâtun fi'l-fıraği ve 'l-aqâidi'l-İslâmiyye*, 14; Akdoğan, *İmamiye Şîası Kaynaklarına Göre Hilafetine Kadar Hz. Ömer*, 29.

⁸¹ İrfan, *Dirâsâtun fi'l-fıraği ve 'l-aqâidi'l-İslâmiyye*, 14.

⁸² İrfan, *Dirâsâtun fi'l-fıraği ve 'l-aqâidi'l-İslâmiyye*, 14; Fırlı, “Şîiliğin Doğuşu ve Gelişmesi”, 40; Onat, “Şîiliğin Doğuşu Meselesi (Birinci Hicrî Asır)”, 101.

⁸³ İrfan, *Dirâsâtun fi'l-fıraği ve 'l-aqâidi'l-İslâmiyye*, 15; Onat, “Şîiliğin Doğuşu Meselesi (Birinci Hicrî Asır)”, 102.

⁸⁴ Akdoğan, *İmamiye Şîası Kaynaklarına Göre Hilafetine Kadar Hz. Ömer*, 30.

kullanıldığı dikkatlerimizi çekmektedir. Bu tarihsel olayların her biri Şîa'nın doğuşuna katkı sağlamış olsa da bunların daha çok Şîa'nın siyasi oluşumu üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Oysaki Şîa sadece siyasi görüşleri olan, salt Ali sevgisi ve taraftarlığı üzerine kurulu bir mezhep olmayıp kendine ait bir kelam sistemi, tefsir ve hadis metodu, fıkıh usûlü olan bir mezheptir. Bu açıdan değerlendirdiğimiz takdirde mezhebin oluşumunu salt siyasi olaylara bağlamak güdük kalacaktır.⁸⁵

Şîa'nın mezhepleşme sürecine baktığımızda ilk Şîî fırkaların henüz Hz. Ali hayatta iken ortaya çıkmaya başlayan Sebeiyye⁸⁶ ile Kerbelâ olayının ardından ortaya çıkan Keysâniyye⁸⁷ gibi aşırı gruplar olduğunu görmekteyiz. Bu gruplar siyasi anlamdaki Ali taraftarlıklarını daha ileri boyutlara taşımış ve bu gruplardan Ali'nin ilahlılığını iddia edenler dahi olmuştur. Daha sonraki dönemde ortaya çıkan Zeydiyye⁸⁸ fırkası ise ilk mutedil Şîî fırkadır.⁸⁹

Günümüzde Şîa denince ilk akla gelen şüphesiz ki Şîa'nın omurgasını oluşturan *İmâmiyye* veya *İsnâaşeriyye* mezhebidir. Bu fırka; *imameti* benimsemeyi iman esası olarak gördüklerinden İmâmiyye, fıkhi konularda Ca'fer es-Sâdık'ı takip etmelerinden dolayı *Ca'feriyye* ve Hz. Ali'nin soyundan gelen on iki imamı kabul etmelerinden dolayı *İsnâaşeriyye* olarak isimlendirilmişlerdir.⁹⁰

İsnâaşeriyye fırkası, on birinci imam olan Hasan el-Askerî'nin (ö. 260/874) vefatından sonra, on ikinci imam olarak yerine oğlu Muhammed b. Hasan el-Mehdî'nin geçtiğine ancak tehlikelerden dolayı babasının vefatının hemen ardından gizlendiğine ve kıyamete yakın bir zamanda mehdi olarak tekrar zuhur edeceğine inanmaktadır.⁹¹

Sonuç olarak, ilk dönemlerde sadece siyasi anlamda Ali taraftarlığı olarak başlayan Şîa, ilk dönemlerde dini inanç ve düşünce bakımından Müslümanların

⁸⁵ Şaban Öz, “Şianın Aslı ve Doğuşu Üzerine Görüşler”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 1/2 (2008), 36-37.

⁸⁶ Bk. Ethem Ruhi Fırlalı, “Abdullah b. Sebe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (25 Aralık 2022).

⁸⁷ Bk. Mustafa Öz, “Keysâniyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (25 Aralık 2022).

⁸⁸ Bk. Yusuf Gökalep, “Zeydiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (25 Aralık 2022).

⁸⁹ Öz, “Şîa” (05 Aralık 2022).

⁹⁰ Ethem Ruhi Fırlalı, “İsnâaşeriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (05 Aralık 2022).

⁹¹ Fırlalı, “İsnâaşeriyye” (05 Aralık 2022); Mustafa Öz, “İmâmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (25 Aralık 2022).

geneliyle ayrılmamış farklı bir düşünce sistemi ortaya koymamıştı. Daha sonraları yaşanan Kerbelâ faciası, Emevîler ve Abbasîler döneminde kendileri aleyhine yürütülen sert politikalarında etkisiyle marjinalleşmiş ve bir inanç sistemi haline gelerek oluşumunu büyük oranda tamamlamıştır.⁹²

2. Şîî – İmâmi Fırkanın İnanç İlkeleri

Tevhid: Şîî âlimler de diğer İslam âlimleri gibi Allah'ın birliği anlamına gelen Tevhide büyük önem vermişler ve Allah'ın varlığını ispat ederken diğer İslam âlimleri ile aynı metotları kullanmışlardır. Şîa tevhidi; *tevhid-i zat*, *tevhid-i sıfat*, *tevhid-i fiil*, *tevhid-i ibadet* olmak üzere dört sınıfa ayırmıştır.⁹³ Bununla birlikte Şîa'nın tevhid konusundaki görüşleri Mu'tezile ile benzerlik göstermiştir.⁹⁴

Adalet: Allah'ın adil olup hiç kimseye zulmetmemesi ve insanların kendilerine ait bir iradelerinin olup fiillerini bu hür iradeleri ile gerçekleştirdikleri anlamına gelmektedir. İlk dönemlerde kader ve kaza konularında farklı fikirler öne süren İmâmi âlimler, daha sonraki dönemlerde özellikle Emevîler'in yaptıkları zulümleri meşrulaştırmak için cebir anlayışına sahip çıkmaları üzerine, cebri görüşlerini reddetmiş ve bu konuda Mu'tezile gibi bir kader anlayışı benimsemişlerdir.⁹⁵

Nübüvvet: Allah'ın bazı kullarını seçip elçi olarak insanlığa göndermesi anlamına gelen nübüvvet, İmâmi kelamcılara göre lütfu açısından Allah'a vaciptir. Peygamberler tam anlamıyla masum olup her türlü kusur ve hatadan beridirler. Şîa'nın içinden kimi zamanlar Kur'ân'ın tahrif edildiğini iddia edenler çıkmış olsa da bu konu da mezhebin genel kabulü Kur'ân'ın elimizdeki mushaftan ibaret olup ne fazla ne de eksik olduğudur.⁹⁶

⁹² Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 345-346; Öz, “Şianın Aslı ve Doğuşu Üzerine Görüşler”, 44.

⁹³ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 346.

⁹⁴ Rıza Korkmazgöz, “Mu'tezile ve Şîa Arasında Fikri Bağlantı Meselesi: Tevhid İlkesi Bağlamında Kâdi Abdülcebâr ve Ebû Ca'fer et-Tûsî Arasında Bir Karşılaştırma”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2018), 293-296.

⁹⁵ İlyas Üzümlü, “İsnâaşeriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (25 Aralık 2022).

⁹⁶ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 347-348; Shahavatov Sabuhi, *Nüzûl Ortamını Göz Ardı Etmede Mezhep Taassubunun Etkisi (Şîa Tefsirleri Bağlamında)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 114-118.

Mead: Öldükten sonra tekrar dirilmenin ve ahiret hayatının varlığına olan inançtır. İmâmi âlimler bu konuda, Müslümanların geneliyle hemfikir olup, Kur’ân ve hadislerde yer alan bilgilere inanmanın imanın bir gereği olduğunu, inkarının ise kişiyi küfre düşüreceğini söylemişlerdir.⁹⁷

Meâd konusunda İsnâaşeriyye’nin diğer İslam mezheplerinden ayrıldığı temel nokta kıyamet ve hesap konuları olmuştur. İsnâaşeriyye âlimleri bu konularda imâmetin önemini ortaya koyacak rivayetler serdedip, kabir sorgulamasında “*İmamın kim?*” diye sorulacağını, ayrıca *Sırat*’ın “*imamlar*” anlamına da geldiğini ve buradan sadece imamlara bağlanıp onlara itaat edenlerin geçebileceğini iddia etmişlerdir.⁹⁸

İmâmet: Ali taraftarlığı olarak başlayan imâmet anlayışı, daha sonraki süreçte dini bir kimlik kazanmış ve Şîî-İmâmi çizginin temel inanç esaslarından hatta kırılma noktalarından biri haline gelmiştir. Bu gruba göre imâmet, Peygamber’in varisi olarak din ve dünya işlerini yürütmek olup nübüvvetin uzantısıdır.⁹⁹

İmâmiyye âlimleri, genel olarak imâmeti nübüvvet ile hemen hemen eş değer kabul etmişlerdir.¹⁰⁰ Nitekim Resûlullah’ın kendisinden sonra ümmetinin işlerini yürütecek masum bir imamı atamasını vacip görmüşler ve bu kişinin de ancak Resûlullah’tan sonra insanların en faziletli olan Hz. Ali olduğunu öne sürmüşlerdir. Yine onlara göre bu dinin ebediyete kadar doğru bir şekilde yaşanabilmesi için peygamberlere verilmiş olan ismet sıfatı imamlara da verilmiş, bu şekilde imamlar her türlü hata ve günahattan uzak kalmışlardır. Ayrıca bu imam, sadece ismet sıfatına haiz olmayıp aynı zamanda insanların en âlimidir ve Allah tarafından kendisine diğer insanların sahip olmadığı bilgi kaynakları da bahşedilmiştir. Tüm bunların yanında nasıl ki Peygamberler iddialarını ispat etmek için mucizeler gösterebiliyorsa imamlarında iddialarını ispat etmek için mucizeler gösterebileceğini kabul etmişlerdir.¹⁰¹

⁹⁷ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 348.

⁹⁸ Üzümlü, “İsnâaşeriyye” (25 Aralık 2022).

⁹⁹ Üzümlü, “İsnâaşeriyye” (25 Aralık 2022).

¹⁰⁰ Metin Bozan, “İmamiyye Şiası’nın Peygamberlik ve İmamet Anlayışlarının Mukayesesi”, *Dinî Araştırmalar* 9/26 (20), 112.

¹⁰¹ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 349-353; Üzümlü, “İsnâaşeriyye” (25 Aralık 2022).

İmâmiyye'nin yukarıda saydığımız beş ilke dışında, gizlenen on ikinci imamın beklenen **mehdi** olduğu¹⁰² ve kıyamete doğru tekrar yeryüzüne gönderilip yeryüzündeki zulümleri ortadan kaldırıp yeryüzünü adalet ile dolduracağı anlamına gelen **rec'at**,¹⁰³ Allah'ın belli bir şekilde gerçekleşeceğini haber verdiği bir olayın haber verilenden başka bir şekilde gerçekleşmesi veya imamın haber verdiği bir olayın haber verilenden farklı bir şekilde vuku bulması anlamına gelen **bedâ**¹⁰⁴ ve tehlikelerden dolayı kişinin imanını gizlemesi anlamına gelen **takıyye**¹⁰⁵ gibi bir takım inanışları da vardır.

3. Şîa'nın Tefsir Anlayışı ve Belli Başlı Şîi Tefsirler

3.1. Şîa'nın Tefsir Anlayışı

Tefsir kelimesi “فَسَّرَ” veya taklib yoluyla “سَفَّرَ” kökünden gelen bir kelime olup sözlüklerde; *beyan etmek, keşfetmek, parçalara ayırmak, çözmek, üstü kapalı bir şeyi açmak* gibi anlamlara gelmektedir.¹⁰⁶ Bu kelime, ıstılahi olarak ise, “*Kur'ân'ın lafızlarını, Arap dili ve edebiyatı açısından tahlil edip kendisiyle kast edilen manayı tespit etmektir*” şeklinde kullanılmıştır.¹⁰⁷

Şüphesiz ki Kur'ân-ı Kerîm, gerek Sünni gerekse Şîi olsun tüm Müslümanlar tarafından Allah'ın, resulü olan Muhammed'e (s.a.v.) gönderdiği, inanların kendisine uymak zorunda olduğu kitaptır ve bu kitabı anlamak için müracaat edilecek birinci kaynak ise Hz. Muhammed'dir.

İslam'ın ilk asrının sonlarından itibaren gerek siyasi gerekse dini gerekçelerle ortaya çıkmaya başlayan fırkalar, Müslüman olmaları hasebiyle kendi görüşlerinin doğruluklarını ispatlamak için Kur'ân'dan deliller aramaya başlamış ve Bu durum da tefsir faaliyetlerinin hızlanıp çeşitlenmesine sebep olmuştur. Bu fırkalar iddialarını Kur'ân ile destekleyebildikleri ölçüde güçlenip genişliyor ve meşruiyet

¹⁰² Süleyman Ateş, “İmamiyye Şiasının Tefsir Anlayışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (1975), 149.

¹⁰³ İlyas Üzümlü, “Rec'at”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (25 Aralık 2022).

¹⁰⁴ Avni İlhan, “Bedâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (25 Aralık 2022).

¹⁰⁵ Mustafa Öz, “Takıyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (25 Aralık 2022).

¹⁰⁶ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2015), 213-214; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 20.

¹⁰⁷ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 2020, 20.

kazanıyorlardı.¹⁰⁸ Tefsirde isnadın terk edilmesi her fırkanın kendi görüşlerini Kur'ân'a yamamasını kolaylaştırmış ve bunun farkına varan art niyetli kesimler de kendi görüşlerine mesnet olması için ayetleri yorumlarken bir takım uydurma rivayetleri gerek Peygambere gerekse sahâbenin büyüklerine isnat etmişlerdir.¹⁰⁹ Bu şekilde her fırkanın kendine ait bir tefsir anlayışı ortaya çıkmış ve Kur'ân'ın anlaşılması meselesi daha da sübjektif bir hal almıştır.

Şîa da kendi mezhebi görüşlerini muhaliflerine karşı savunup kendisine meşruiyet kazandırabilmek için Kur'ân'dan delil arama işine girişmiş ve özellikle temel inanç esasları arasında yer alan *Hz. Ali'nin imâmeti ve velâyeti* meselesini ayetler ile temellendirmeye çalışmıştır. Ayetler yorumlanırken bağlamlarından koparılmış ve bu sayede istenen anlamın yüklenmesine daha müsait bir hale getirilmiştir.¹¹⁰ Şîî bir eğilim ile yorumlanmaya başlayan ayetlerin tefsirine birçok asılsız rivayet girmiş ve böylece Kur'ân, sanki Hz. Ali ve soyunu desteklemek için gönderilen bir kitap haline gelmiştir.¹¹¹ Sahâbenin hemen hemen tamamını ta'n etmelerinden dolayı onlardan gelen rivayetleri kabul etmemiş, ayetleri tefsir ederken adil buldukları birkaç sahâbe ve masum imamlarının sözleri ile yetinmişlerdir. Yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi Peygamberler ile imamlar arasında pek bir fark gözetmemelerinden ve imamlara ismet sıfatı vermiş olmalarından dolayı, imamlarının görüşlerini tefsir de bağlayıcı-hüccet olarak görmüşler, onlardan gelen hiçbir rivayeti veya yorumu tenkide tabi tutmadan kabul etmişlerdir.¹¹²

Şîa ayetleri yorumlarken genel anlamda bâtını tevillere de büyük önem vermiş, Kur'ân'da yer alan birtakım sözlerin zahirî anlamlarının dışında bir de bâtını anlamlarının var olduğunu iddia etmişlerdir. “Kur'ân'ın zahirî ve bâtını manalarının bir bütün olmasından dolayı zahirî manalara inanmak nasıl vacipse bâtını manalara da inanmak da öyle vaciptir” diyerek bâtını yorumlarını da Kur'ân'ın aslından addetmiş,

¹⁰⁸ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2019), 233.

¹⁰⁹ Muhammed Hüseyin Zehebi, *el-İtticâhâtü'l-munharife fi tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerim* (Beyrut: Mektebetü Vehbe, 1986), 18.

¹¹⁰ Bu konudaki örnekler için bk. Sabuhi, *Nüzûl Ortamını Göz Ardı Etmede Mezhep Taassubunun Etkisi*, 125-177.

¹¹¹ Ateş, “İmamiyye Şîasının Tefsir Anlayışı”, 150.

¹¹² Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 204-205; Zehebi, *el-İtticâhâtü'l-munharife*, 53-55.

daha sonra ayetlerin bâtınını anlama yetisini de sadece imamlara vererek kendi yorumlarını kabul etmeyenleri üstü kapalı olarak küfür ile itham etmişlerdir.¹¹³

Sünni tefsirler ana hatlarıyla dirayet ve rivayet tefsirleri olarak sınıflandırıldığı gibi Şîi tefsirler de *ahbârî* (ehl-i eser) ve *usûlî* (ehl-i rey) olmak üzere iki ana sınıfa ayrılmaktadır. Ahbârî metodu benimseyen müfessirler Kur'ân'ın anlaşılıp yorumlanmasında Ehl-i Beyt imamlarının görüş ve rivayetlerini esas alıp ayetlerin bâtını anlamlarına ağırlık vermişlerdir. Usûlî metodu benimseyen müfessirler ise eserlerinde Ehl-i Beyt imamlarının görüş ve rivayetlerini vermiş olmakla birlikte kimi zaman bu rivayetleri tasdik ederken kimi zamanda eleştirerek bu rivayetlerin zayıf veya yanlış olduğunu ileri sürmüşlerdir. Usûlî metodu takip eden müfessirler ayetlerin zahirî anlamları üzerinde daha çok durmuş, ayetleri açıklarken Arap dilinin inceliklerinden ve akli istidlallerden bir hayli yararlanmışlardır.¹¹⁴

3.2. Belli Başlı Şîi Müfessirler ve Tefsirleri

Muhakkak Şîi tefsir geleneğinde de onlarca tefsir yazılmıştır. Ancak biz bu başlık altında en meşhur Şîi müfessirler ile tefsirlerini tanıtmayı amaçladık.

3.2.1. Muhammed b. Mes'ûd el-Ayyâşî (ö. 320/932) ve *Tefsîrû'l-'Ayyâşî*

Aslen Semerkantlı bir âlim olan Ayyâşî'nin tam olarak ne zaman doğduğu bilinmemektedir. Ayyâşî'nin vefat tarihi de tam olarak tespit edilememekle birlikte, son dönemlerde yapılan araştırmalar sonucunda hicri 320 yılı civarlarında vefat ettiği tahmin edilmektedir. Kaynakların belirttiğine göre Ayyâşî, ilk dönemlerde Sünni iken daha sonra Şîi olmuş bundan dolayı eserlerinde Sünniliğin izleri de görülmüştür.

Ayyâşî'nin en meşhur eseri kendi adıyla anılan tefsiridir. *Tefsîrû'l-'Ayyâşî* adlı bu tefsir, tahsis ve tahkik edilip 1991 yılında Beyrut'ta iki cilt halinde basılmıştır. Tam anlamıyla rivayet tefsiri özelliklerini taşıyan bu tefsir sekiz babdan oluşan bir

¹¹³ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 2018, 205-206; Ali Özek, “İmamiye-İsnaaşeriye Şiası ve Tefsir Anlayışı” (Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu, İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı, 1993), 223-225; Mahmoud Ayoub, “Konuşan Kur'an-Sessiz Kur'an: -İmâmî-Şîi Tefsir'in Esasları ve Gelişimi”, çev. Mustafa Ünver - Ali Bolat, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1998), 434.

¹¹⁴ Sabahattin Gümüş, “Sahâbeyle İlişkilendirilen Âyetlerin Şîi Tefsirindeki Ahbârî ve Usûlî Yorumu”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 15 (2020), 302-307; Fethi Ahmet Polat, “Dirâyet Ağırlıklı Tefsirler”, *Tefsir*, ed. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 210-211.

mukaddime ile başlamıştır. Ayyâşî, tefsirinde rivayetler arasında herhangi bir tercihte bulunup kendi görüşlerine yer vermemiş, rivayetleri olduğu gibi vermekle yetinmiştir. Bu tefsir İmâmiyye'nin zamanımıza ulaşan en eski tefsirlerinden biri olması ve Ehl-i Beyt imamlarının tefsire dair rivayetlerini muhafaza etmesinden dolayı önemlidir.¹¹⁵

3.2.2. Ali b. İbrahim el-Kummî (ö. 329/941) ve *Tefsîru'l-Kummî*

Kummî'nin doğum yeri ve tarihi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Aynı şekilde vefat tarihi de tam olarak bilinmemekle birlikte çağdaş araştırmacılar tarafından hicri 329 civarları olduğu tahmin edilmektedir.

Tefsîru'l-Kummî, bir Şîî rivayet tefsiri olup muhtelif kütüphanelerde birçok yazma nüshası bulunmaktadır. Eser, birçok kez farklı yerlerde müstakil olarak iki cilt halinde de basılmıştır. Bu tefsir, içinde Kur'ân ilimlerinden bahseden yirmi yedi sayfalık bir mukaddime ile başlamıştır. Tefsirinde rivayetlerden geniş ölçüde yararlanan Kummî, kendi görüşlerini beyan etmekten de geri durmamıştır. Hakkında bir rivayete ulaşamadığı ayetleri ise doğrudan kendi reyi ile yorumlamıştır.¹¹⁶

3.2.3. Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî (ö. 460/1067) ve *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*

Hicri 385 yılının Ramazan ayında Tus'da doğan Ebû Ca'fer Tûsî, ilk eğitimini Tus'ta aldıktan sonra Bağdat'a gitmiş ve burada birçok meşhur Şîî âlimden dersler almıştır. Selçukluların Bağdat'a girmesinden sonra Necef'e yerleşen et-Tûsî, ilmi çalışmalarına burada devam etmiş ve 460/1067 yılında Necef'te vefat etmiş ve evine gömülmüştür.¹¹⁷

et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân adlı tefsiriyle Şîî tefsir geleneğinde dirayet tefsiri konusunda bir devrim yapan et-Tûsî, tefsirinin mukaddimesinde gerek Şîî, gerek Sünnî, gerekse Mu'tezilî âlimlerin tefsirlerinin eksik kalan yönlerini ifade etmiş ve kendisinin bu tefsirlerdeki faydalı yönleri toplayarak özlü bir tefsir yazacağını

¹¹⁵ Aslan Habibov, "Şîî Tefsir Geleneği", *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, ed. Mehmet Akif Koç (Ankara: OTTO, 2020), 1/68-69; M. Suat Mertoğlu, "Ayyâşî, Muhammed b. Mes'ûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (26 Aralık 2022).

¹¹⁶ Habibov, "Şîî Tefsir Geleneği", 1/70-71.

¹¹⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2019, 343-344; Habibov, "Şîî Tefsir Geleneği", 1/77.

belirterek klasik bir dirayet tefsiri kâleme almıştır.¹¹⁸ et-Tûsî'nin bu tefsiri Şîa'nın tam anlamıyla ilk dirayet tefsiri olması ve kendisinden sonraki müfessirleri bir hayli etkilemesi yönüyle önem arz etmektedir.¹¹⁹ Bu eser Beyrut'ta on cilt halinde basılmıştır.

3.2.4. Fazl b. el-Hasen et-Tabersî (ö. 548/1154) ve *Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*

İran'ın Meşhed şehrinde 468/1075 yılında doğan Tabersî, 548/1154 yılında burada vefat etmiş ve buraya gömülmüştür.

Tabersî, *Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsirinde Tûsî'den bir hayli etkilenmiş ve tefsirinin mukaddimesinde bu durumu dile getirmiştir. Tabersî'nin bu tefsiri dirayet tefsiri özelliği taşımakta olup 1997 yılında, Beyrut'ta, yirmi cilt olarak basılmıştır.¹²⁰

3.2.5. Muhammed Hüseyin Tabâtabâî (ö. 1981) ve *el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân*

Tabâtabâî, 1904 yılında Tebriz'de doğmuş, ilk tahsilini Tebriz'de aldıktan sonra Necef'e gitmiş ve Necef'te on yıl eğitim görmüştür. Daha sonra Kum'a yerleşen Tabâtabâî, İran'ın siyasal olaylarının içinde aktif rol almamış, Kum'da tefsir ve felsefe dersleri vermiş, nihayetinde ise 1981 yılına Kum'da vefat etmiştir.

Tabâtabâî'nin *el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsiri, bir Şîî dirayet tefsiridir. Tabâtabâî tefsirinde, ayetler hakkında akli çıkarımlara yer vermiş, matematik, felsefe gibi farklı ilim dallarındaki yetkinliğine dayanarak ayetleri yorumlarken bilimsel tefsire kaymadan bu ilim dallarını tefsirinde kullanmış ve ayetleri yorumlarken zâhiri anlamları esas alıp batınî yorumlardan kaçınmıştır.¹²¹

¹¹⁸ Ebu Ca'fer Muhammed b. Hasen et-Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1-2.

¹¹⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2019, 344; Habibov, “Şîî Tefsir Geleneği”, 1/77.

¹²⁰ Habibov, “Şîî Tefsir Geleneği”, 1/79-80.

¹²¹ Habibov, “Şîî Tefsir Geleneği”, 1/89-90; M. Suat Mertoğlu, “Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (27 Aralık 2022).

İKİNCİ BÖLÜM

FAZLULLAH'IN MİN VAHYİL KUR'ÂN'I VE TEFSİRİNDEKİ METODU

A. Ana Hatlarıyla *Min Vahyi'l-Kur'ân* Tefsiri

1. Tefsirin Yazılış Amacı

Tefsirinin mukaddimesinde bu tefsirin yazılış sürecinden ve yazılış amacından bahseden Fazlullah, Kur'ân'ın nükte ve bilmecelele dolu, insanlara bildirmek istediği şeyi semboller ve üstü kapalı ifadelerle bildiren bir kitap olmadığını belirtmiştir. Ayrıca tarih boyunca insanların Kur'ân'ı anlama çabasına girdiklerini ve bu amaçla Kur'ân'ın; dil bilgisinden belâgata, felsefeden psikolojiye, tasavvuftan sosyolojiye, fıkıhtan kelama varıncaya kadar birçok alanda detaylı bir şekilde incelenip tefsir edildiğini ifade etmiştir. Bu kadar çalışma varken kendisinin de başlarda yeni bir tefsir çalışması yapmayı düşünmediğini ifade eden Fazlullah; bu tefsirin, aslında bir grup öğrenciyle yaptığı tefsir derslerinden ibaret olduğunu, masa başında oturulup yazılan bir kitap olmaktan ziyade ders esnasında öğrencilerin tutmuş olduğu notların daha sonraları kendi tarafından derlenmesiyle oluştuğunu belirtmiştir.

İslami bir hareketin sağlam zemine oturması için Kur'ân'a dayanması gerektiğini ifade eden Fazlullah, yaptığı bu tefsir dersleriyle Kur'ân kültürünü hem düşünce hem de eylem sahasında bireylerin hayatlarına yerleştirmeyi hedeflediğini açıklamıştır. Ayetleri tefsir ederken pratik ve dinamik bir temele dayanmayı amaçladığını ifade eden Fazlullah, bu şekilde Kur'ânî bir toplum inşa edilebileceğini belirtmiştir.¹²²

2. Tefsirin Genel Özellikleri

Min Vahyi'l-Kur'ân tefsiri ilk iki baskısı 24 cilt olup ilk baskısı 1979 yılında, ikinci baskısı ise 1998 yılında Beyrut'ta Dâru'l Milâk yayınevi tarafından basılmıştır. Eserin üçüncü baskısı 20 cilt olup aynı yayınevi tarafından 2018 yılında yine Beyrut'ta

¹²² Muhammed Hüseyin Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l- Milâk, 1998), 1/23-25.

basılmıştır. Eser; yazılış amacından, Kur’ân’ın anlaşılması sorunsalından, müellifin eseri yazarken takip edeceği metottan ve ulûmu’l-Kur’ân’a dair birkaç konudan bahseden kısa bir mukaddime ile başlamaktadır. Bu eserin ilk on cildi Mehmet YOLCU, Cuma AĞAÇ ve Muharrem TAN tarafından Türkçeye tercüme edilmiş olup Akademi Yayınları tarafından 1989-1992 yılları arasında İstanbul’da basılmıştır.

Yukarıda eserin yazılış amacı başlığında belirtmiş olduğumuz gibi Fazlullah; bu eserini, masa başında bir tefsir kitabı telif etme amacıyla yazmaktan ziyade, yapmış olduğu tefsir derslerinde alınan notları düzenleyip tahsis etme yoluyla oluşturduğundan eserin üslubu konuşma ve vaaz havası taşımaktadır.

Sureler, Mushaf sıralaması dikkate alınarak tefsir edilmiş, sıralamada bir değişiklik yapılmamış ve herhangi bir sure atlanmamıştır. Fazlullah, her surenin girişinde ayetlerin tefsirine başlamadan önce surenin isimlendirilmesi, varsa nüzul sebebi, ayet sayısı gibi konulardan bahsederek sure hakkında genel bilgiler vermiş ve daha sonra ayetleri tefsir etmeye başlamıştır.

Ayetler açıklanırken kimi zaman bağlam göz önüne alınarak gruplar halinde açıklanmış kimi zamanda tek tek ele alınarak açıklanmıştır. Fazlullah ayetleri gerek gruplar halinde açıklamış olsun gerekse tek tek ele alarak açıklamış olsun, ayetleri konularına göre başlıklara ayırarak açıklama yoluna gitmiştir. Her ayeti veya ayet grubunu ele alırken ilk olarak ayetteki garip kelimeleri açıklamakla tefsire başlamış, ardından varsa nüzul sebebinden bahsetmiş, daha sonra ayetin tefsiri üzerinde ihtilaflar varsa bunları dile getirip kabul ettiği görüşü okuyucuyla paylaşmış, en sonunda ise ayetten hayata dair çıkardığı dersleri okuyucuya sunmuştur.

Fazlullah eserinde ayetlerin yalnızca zahiri manasını anlayıp, ortaya çıkarmak için gayret sarf etmemiş bilakis ayetlerin bağlamından veya pratik hayata yansımalarından yola çıkarak bâtını anlamlarını da okuyucuya sunmaya çalışmıştır. Bu yapılan eylemin ise “tevil” olduğunu dile getirmiştir. Tevilin ayetin dil bilgisi kurallarından veya sözlük anlamlarından ortaya çıkan zahiri anlamı dışındaki ikinci bir anlam olmadığını, aksine tevilin zahiri anlamın ışığında ayetin gerçek anlamını ve mesajını bulmak olduğunu söylemiştir.¹²³ Bu yönüyle baktığımızda *Min Vahyi’l-*

¹²³ Fazlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, 1998, 1/26-27.

Kur'ân tefsiri, klasik tefsirlerden farklılık göstermektedir. Ayetlerin zahiri yönüyle alakalı bilgilere ve açıklamalara yer verilmekte ancak daha çok ayetlerin tevilleri yani batını anlamları üzerinde durulmuştur.

Fazlullah eserinde isrâiliyata yer vermemiş, bu nevi rivayetlerin gereksiz detaylar olduğunu ve güvenilmez olduklarını savunmuştur.¹²⁴ Kelâmî konuları açıklarken klasik tefsirlerde olduğu gibi fazla detaya girmemiş, *Kur'ân*'ın vermek istediği mesaja yoğunlaşmaya çalışmış ancak konu hakkında açıklamalara yer vermekten de geri durmamıştır. Sünnî ve Şîî âlimlerin konu hakkındaki görüşlerini vermiş ve çoğu zaman kendi mezhebinin görüşlerini kabul edip savunmuştur. Ahkâm ayetini açıklarken de aynı şekilde işin fıkhi boyutu üzerinde yoğunlaşmaktan ziyade alınması gereken derslere yoğunlaşmış ancak konu hakkında mezhepler arasında meydana gelen ihtilafları verip kendi görüşünü belirtmekten de geri durmamıştır. Bu ihtilafları ve rivayetleri sıralarken dipnot vererek eserin güvenilirliğini de artırmıştır.

3. Tefsirin Kaynakları

Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân* tefsirinde klasik tefsirler kadar ayetlerin zahiri anlamları üzerinde durup konular hakkındaki ihtilafları tek tek sayma yoluna gitmemiş olsa da bu eser oldukça zengin bir kaynakça barındırmaktadır. Yararlandığı kaynakları kimi zaman dipnotlarda göstermiş kimi zamanda metin içinde vermiştir. Ancak burada şunu belirtmemiz gerekir ki Fazlullah, henüz kendisi hayattayken yapılmış olan eserinin ikinci baskısında dipnotlara oldukça az yer vermiştir. Yararlandığı kaynakların ismine kimi zaman sadece metin içinde yer vermiş kimi zamansa isim dahi vermeden “*dedi ki*”, “*denildi ki*”, “*rivayet edilir ki*” “*vârid oldu ki*” gibi ibareler kullanarak aktarımlar yapmıştır. Ancak kendisi vefat ettikten sonra eserin üçüncü baskısını yapan yakınları ve öğrencileri bu şekilde gelen rivayetleri tahkik edip dipnot olarak belirtmişlerdir. Biz de Fazlullah'ın yararlanmış olduğu kaynakları belirlerken eserin üçüncü baskısındaki dipnotları esas aldık.

Fazlullah, eserini yazarken gerek Şîî gerekse Sünnî âlimlerin yazmış olduğu İslami ilimlerin farklı dallarına dair birçok eserden yararlanmış olup bunların hepsini saymamız ve hakkında bilgi vermemiz çalışmamızın hacmini bir hayli artıracaktır. Biz

¹²⁴ Muhammed Hüseyin Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-Milâk, 2018), 1/250; 8/168.

burada, eserin kaynak zenginliğini ve müellifin bakış açısını göstermek amacıyla önemli gördüğümüz birtakım eserleri zikretmekle yetineceğiz. Ancak bunu yaparken Fazlullah'ın Şîî bir âlim olduğunu dikkate alarak özellikle nadiren yararlandığı Şîî kaynaklarını zikretmeyeceğiz. Çünkü Şîî bir müfessirin kendi mezhebinin literatürüne hâkim olmasını ve bunlardan faydalanmasını oldukça doğal görmekteyiz. Ancak nadiren de olsa yararlandığı Sünnî kaynakları sunmaya çalışacağız. Çünkü Şîî bir müfessirin Sünnî kaynaklardan yararlanma çokluğunun hem onun literatür zenginliğini hem de kucaklayıcı bakış açısını gösterdiğini düşünüyoruz.

Yine şunu da belirtmekte fayda var ki Fazlullah, Şîî bir âlim olması sebebiyle yararlandığı kaynakların çoğunu Şîî kaynaklar oluşturmaya rağmen Sünnî kaynaklardan da bir hayli fazla yararlanmış ve bu yararlandığı Sünnî kaynakları da gerek metin içinde gerek dipnotlarda belirtmekten kaçınmamıştır.

3.1. Fazlullah'ın Yararlanmış Olduğu Şîî Kaynaklar

Eser, üstün körü incelendiğinde dahi bariz bir şekilde görülecektir ki Fazlullah'ın tefsirini yazarken en fazla yararlandığı kaynaklar Tabersî'nin *Mecma' u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsiridir. Fazlullah, tefsirinde hemen her konuyu ele alırken Tabersî'ye mutlaka atıf yapmış ve çoğu zaman kendisinin de Tabersî ile aynı görüşte olduğunu ifade etmiştir. Fazlullah'ın ikinci sırada en fazla yararlandığı kaynak ise Tabâtabâî'nin *el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı eseridir. Fazlullah çoğu zaman konu üzerinde meydana gelen ihtilafların değerlendirilmesinde kimi zamanda ayet hakkındaki farklı yaklaşımları sunmak istediğinde Tabâtabâî'nin görüşlerinden yararlanmıştır. Bunlara ek olarak Tûsî'nin *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsiri, Kummî'nin *Tefsîru'l-Kummî*'si ve Ayyâşî'nin *Tefsîrü'l-'Ayyâşî*'si Fazlullah'ın tefsirini kâleme alırken yararlanmış olduğu diğer Şîî tefsir kaynaklarıdır.

Başta Muhammed b. Yakûb el-Küleynî'nin (ö. 329/941) *el-Kâfî*'si olmak üzere, Şeyh Sadûk olarak bilinen ibn Bâbeveyh el-Kummî'nin (ö. 381/991) *Me'âni'l-ahbâr*'ı, *'Îlelû's-şerâ'i'* ve *'l-ahkâm*'ı, *Emâli's-sadûk*'u ve *Uyûnü ahhbâri'r-Rızâ*'sı; et-Tûsî'nin *Tehzîbü'l-ahkâm*'ı, Hâşim b. Süleyman Bahrânî'nin (ö.1107/1696) *el-Burhân fî tefsîri'l-Kur'ân*'ı, Muhammed b. Bâkır el-Meclisî'nin (ö.1110/1698) *Bihârü'l-envâr*'ı, Şerîf er-Radî'nin (ö. 406/1015) *Nehcü'l-Belâga*'sı Fazlullah'ın tefsirinde vermiş olduğu rivayetleri almış olduğu Şîî kaynaklardır.

3.2. Fazlullah'ın Yararlanmış Olduğu Sünni Kaynaklar

Fazlullah tefsirinde, Ehl-i Beyt'ten gelemeyen rivayetlere de bir hayli fazla yer vermiştir. Bu rivayetleri sunarken Sünni kaynaklardan yararlanmışır. Fazlullah'ın en fazla yararlandığı Sünni kaynak Celâlüddîn es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürrü'l-Mensûr* adlı rivayet tefsiridir. Fazlullah kimi zaman hadislerden ve sahâbe sözlerinden yararlanırken kimi zamanda ayetin tefsirine dair gelen farklı görüşleri sunacağı zaman bu eserden bol miktarda yararlanmışır. Suyûtî'nin *ed-Dürrü'l-Mensûr*'undan sonra Fazlullah'ın çokça yararlandığı diğer bir kaynak ise İbn Cerir et-Taberî'nin (ö.310/923) *Câmi'u'l-beyân* isimli tefsiridir. Bu tefsiri konular hakkında tabiinden gelen farklı görüşleri sunmak için kullanmışır. Özellikle ulûmu'l-Kur'ân'a dair meseleleri ele alırken Ebü'l-Ferec ibnu'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Zâdu'l-Mesîr fî 'ilmi't-tefsîr* isimli eseri de Fazlullah'ın yararlandığı kaynaklardandır. Bunlara ek olarak Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-Meânî*'si, Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*'ı, Ebü'l-Fidâ' ibn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm* de Fazlullah'ın yararlandığı diğer tefsir kaynaklarıdır. Ahkâm ayetlerini tefsir ederken farklı mezheplerin görüşlerini ve delillerini sunmak için daha çok Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-Cessâs'ın (ö. 370/981) *Ahkâmu'l-Kur'ân*'ından faydalanmışır.

Muhammed b. İsmâil el-Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmi'u's-sahîh* isimli hadis kitabı da Fazlullah'ın tefsirinde en fazla yararlandığı Sünni hadis kitabıdır. Bunun dışında Müslim b. Haccâc'ın (ö. 261/875) *el-Câmiu's-Sahîh*'inden ve Ahmed b. Hüseyin el-Beyhaki'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sından da rivayetler aktardığı görülmüşür. Ayrıca özellikle nüzul sebeplerine dair rivayet aktaracağı zaman Vâhidî en-Nisâbûrî'nin (ö. 468/1076) *Esbâbü'n-nüzûl* isimli eseri de Fazlullah'ın çok kullandığı kaynaklar arasındadır.

Fıkıh usulüne dair bilgiler aktaracağında kimi zaman İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) *er-Risâle*'sinden faydalandığı görülmüşür. Buna ek olarak dinler tarihi veya tarihe dair bilgiler sunarken İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *es-Sîretü'n-nebeviyye*'sinden, Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-nihal*'inden, İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *Kitâbü'l-İber*'inden, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd*'ından faydalanmışır. Özellikle garîb kelimeleri izah ederken ya da anlaşılması zor olan ibarelere açıklama getirirken Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-*

Keşşaf'ından ve Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât*'ından sık sık alıntılar yapmıştır. Ayrıca İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü'l-'Arab*'ıyla, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Meâni'l-Kur'ân*'ından da kimi zaman faydalanmıştır.

Çoğu zaman ayetlerden çıkarılan zorlama tevilleri göstermek için Reşîd Rızâ'nın¹²⁵ (ö. 1935) *Tefsîrû'l-Menar*'ını örnek gösteren Fazlullah, bunu olumsuz örnek olarak sunmuştur.¹²⁶ Seyyid Kutub'un (ö.1966) *Fî Zılâli'l Kur'ân*'ından da faydalanan Fazlullah, Seyyid Kutub'un görüşlerini daha çok ayetlerden alınacak dersler veya ayetlerdeki ibarelerin güzelliğini sunmak bağlamında kullanmıştır.¹²⁷

B. Fazlullah'ın Tefsir Metodu

1. Sûreler Hakkında Genel Bilgilendirmeler Yapması

Fazlullah ele aldığı surenin girişinde, ilk olarak surenin Mekkî mi yoksa Medenî mi olduğu ve ayet sayısı hakkında bilgi verir. Örneğin Enfâl sûresi'nin girişinde sûrenin Medenî bir sure olduğunu yetmiş beş ayetten oluştuğunu belirtmiştir.¹²⁸ Yine Ra'd sûresi'nin Mekkî mi yoksa Medenî mi olduğunda ihtilaf olduğu için “*Mekkî ya da Medenî*” şeklinde bir ibare kullanarak¹²⁹ sûrenin nüzul zamanında ihtilaf olduğunu göstermiştir.

Fazlullah, sûrenin ismi üzerine açıklamalar yapacağı zaman “سَبَبُ التَّسْمِيَةِ” şeklinde bir başlık açarak sûrenin ismi veya isimlendirilmesi hakkında açıklamalara yer vermiştir. Örneğin Enfâl sûresi'nin girişinde, sûreye bu adın Enfâl kelimesinin hemen sûrenin başlarında geçmesinden dolayı verildiğini belirtmiş ardından da Enfâl kelimesinin anlamı üzerine meydana gelen ihtilafların neler olduğunu dipnotlar göstererek okuyucuya sunmuştur. Daha sonra kendisinin, sûrenin genel havasından Enfâl kelimesinin ganimet anlamına geldiği görüşünü desteklediğini belirtmiştir. Sûrenin isimlendirilmesi konusuna değindikten sonra sûrenin nüzul sebebine dair

¹²⁵ Fazlullah, *Menâr Tefsirini* kaynak gösterirken eseri sadece Reşîd Rıza'ya atfederek kaynak gösterdiğinden bizde Muhammed Abduh'un (ö. 1905) ismini zikretmedik.

¹²⁶ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 1/282; 2/479; 2/474.

¹²⁷ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 20/12; 7/30.

¹²⁸ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 8/5.

¹²⁹ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 10/5.

rivayetler varsa “مُنَاسِبَةُ النُّزُولِ” şeklinde başlık açarak sûrenin nüzul sebebi hakkındaki rivayetleri kaynak göstererek okuyucuya sunmaya çalışmıştır.¹³⁰

Fazlullah sûrenin isimlendirilmesine ve nüzul sebebine eğer değinecekse değindikten sonra, değinmeyecekse de sûrenin Mekkîliği ve Medenîliği ile ayet sayısı hakkında bilgi verdikten sonra “مَوْضُوعُ السُّورَةِ”, “أَفَاقُ السُّورَةِ” veya “الْأَجَوَاءُ الْعَامَّةُ لِسُورَةِ” gibi başlıklar açarak sûrenin içinde barındırdığı konulara, sûrenin genel üslubuna ve sûrenin genelinden çıkarılması gereken derslere değinmiştir.¹³¹

2. Ayetlerde Geçen Garîb Lafızları Açıklaması

Yukarıda da değinmiş olduğumuz gibi Fazlullah, konunun bağlamını veya bütünlüğünü dikkate alarak ayetleri kimi zaman tek tek kimi zamanda gruplar halinde ele alarak tefsir etmiştir. Herhangi bir ayeti veya ayet grubunu ele aldığı ilk olarak “مَعَانِي الْمُفْرَدَاتِ” şeklinde bir başlık açmış ve ayette geçen garip olarak kabul ettiği lafızları açıklamaya çalışmıştır. Bu açıklamaları yaparken kimi zaman yararlandığı kaynağı dipnot olarak vermiş kimi zamanda kendisi açıklamıştır.

Örneğin, Yûnus sûresi 3. ve 4. ayetleri birlikte ele alan Fazlullah, ayetlerde geçen “إِسْتَوَى” ve “بِالْقِسْطِ” lafızlarını garip olarak kabul etmiş, bunları tek tek açıklamaya girişmiş ve;

“İstivâ: İşlerin hâkimiyetini ve kontrolünü sağlamak anlamındadır. Kıst ile: yani adalet ile anlamında ya da nasip ile anlamında kullanılmıştır. ‘Kıst’ kelimesi kaf harfi fethalı olarak yani ‘kast’ şeklinde okunursa adaletsizlik anlamına gelir. Sin harfi de fethalı olarak yani ‘kasete’ şeklinde okunursa iki ayaktaki eğrilik anlamına gelir. Kıstas kelimesi ise terazi manasındadır. Bununla adalet kastedilir. Hamîm: En sıcak ateş ile ısıtılan su anlamındadır.”

diyerek garîp kabul ettiği lafızları kimi zaman uzun ve detaylı olarak kimi zamanda kısaca açıklamıştır. *İstivâ* lafzını açıklarken Râgıb el- İsfahânî’nin el-Müfredât eserini kaynak olarak göstermiş ve daha detaylı bilgi isteyenlerin bu esere başvurması gerektiğini belirtmiştir.¹³²

¹³⁰ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'an*, 2018, 8/7-8.

¹³¹ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'an*, 2018, 8/9; 9/7; 10/7.

¹³² Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'an*, 2018, 9/14.

C. Tefsir Usûlü Açısından *Min Vahyi'l-Kur'ân*

“asl” kelimesinin çoğulu olan *usûl* kelimesi, sözlüklerde *esas*, *temel*, *kaide*, *delil* ve *dayanak* gibi anlamlara gelmektedir. *Usûl* kelimesi terim olarak ise “herhangi bir ilim dalıyla alakalı bilgilerin sistemli bir şekilde yerleştirilmesinde kullanılan belli esas ve metodlar” şeklinde tarif edilebilmektedir.¹³³ Bu bilgiler ışığında tefsir usulünün, Kur’ân’ın anlaşılıp yorumlanmasında temel esasları belirleyen ilim dalı olduğunu söylemek mümkündür.

Tefsirler genellikle dirayet ve rivayet metotlarını kullananlar olarak iki çeşide ayrılmışlardır. Rivayet metodunu kullananlar Kur’ân ayetlerini tefsir ederken; daha çok yine Kur’ân ayetlerinden, hadislerden, sahâbe ve tabiîn sözlerinden yararlanmışlardır. Dirayet metodunu benimseyen müfessirler ise ayetleri daha çok; Arapçanın dil kaideleri, birtakım farklı ilimler ve kendi görüşleri ile tefsir etmişlerdir.¹³⁴

Çalışmamızın bu bölümünde ilk olarak Fazlullah’ın ayetleri tefsir ederken rivayet metodunu nasıl kullandığını ardından dirayet metodunu nasıl kullandığını sunmaya çalışacağız.

1. Rivayet Metodu Açısından *Min Vahyi'l-Kur'ân* Tefsiri

Menkûl tefsir veya *me’sur* tefsir de denilen rivayet tefsiri, Kur’ân ayetlerinin; yine Kur’ân ayetleriyle, hadislerle, sahâbe ve tabiîn sözleriyle birde ehl-i kitaptan gelen rivayetlerle açıklanmasını metot olarak benimseyen tefsir tarzıdır.¹³⁵ Bu tefsir metodu İbn Teymiyye ve birçok selef âlimince en doğru tefsir metodu olarak kabul görmektedir.¹³⁶ Ancak burada şunu da belirtmemizde fayda var ki bir tefsir ne kadar rivayet tefsiri olursa olsun, o rivayetlerin seçimi, tefsir edilecek ayetle bağlantısının kurulması ve bu rivayetlerin yorumlanarak hüküm çıkarılması gibi meselelerde

¹³³ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 20-21.

¹³⁴ Mehmet Kılıçarslan, *Zâdu'l-Mesîr Bağlamında İbnu'l-Cevzî'nin Tefsir Metodu* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016), 56.

¹³⁵ Zekeriya Pak, “Rivayet Ağırlıklı Tefsirler”, *Tefsir El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 159.

¹³⁶ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 116.

müfessirin dirayetine dayandığından herhangi bir ayetin tam anlamıyla rivayet metodu ile tefsir edildiğini söylememiz pek mümkün görünmemektedir.¹³⁷

1.1. Kur'ân'ı Kur'ân ile Tefsir Etmesi

Kur'ân'ın geçmişte nasıl tefsir edildiği ve günümüzde nasıl tefsir edileceği meselesi İslam'ın ilk asırlarından itibaren tartışıl原因mış bir konu olmuştur.¹³⁸ Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsir edilmesi görüşünün en meşhur savunucusu olan İbn Teymiyye, “*Kur'ân tefsirinin en güzel yolu nedir diye sorulacak olursa bu soruya; bunun en doğru yolu Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsir etmektir derim. Çünkü Kur'ân'ın bir yerinde icmâlî olarak gelen bir konu başka yerinde detaylandırılmıştır. Yine Kur'ân'ın bir yerinde kısaca açıklanmış bir konu başka bir yerinde genişçe açıklanmıştır.*” şeklinde bir açıklamayla Kur'ân'daki herhangi bir ayeti tefsir ederken ilk yararlanılması gereken kaynağın yine Kur'ân'ın kendisi olduğunu ifade etmiştir.¹³⁹

Peygamber de (s.a.v.) Kur'ân ayetlerinin bir kısmını diğer bir kısmıyla açıklamış, daha sonraki dönemlerde sahâbiler ve diğer müfessirler de bu yolu takip etmişlerdir. Nitekim Peygamber (s.a.v.) En'âm sûresi 82. ayette geçen “...*İmanlarına zulüm karıştırmayanlar...*” ibaresindeki zulüm kelimesini, Lokmân sûresi 13. ayette geçen “...*Şirk en büyük zulümdür.*” ibaresi ile tefsir etmiştir.¹⁴⁰

Fazlullah eserinde, Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir etmeye özen göstermiştir. Kimi zaman ayette geçen bir lafzı açıklamak için başka ayetlerden yararlanmış, kimi zaman ayette geçen mutlak bir lafzı başka ayet ile takyid etmiş, kimi zamansa ayette geçen umumi bir hükmü başka ayetle tahsis etme yoluna gitmiştir. Şimdi bunları örneklerle sunmaya çalışacağız.

Örnek 1:

¹³⁷ Pak, “Rivayet Ağırlıklı Tefsirler”, 159-160.

¹³⁸ Ahmet Abay - Yahya Yaşar, “Kur'an'ın Kur'an ile Tefsirinde Yeni Yaklaşımlar: Mehmet Okuyan Örneği”, *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 11/7 (2016), 5.

¹³⁹ Ahmed b. Abdulhalîm İbn Teymiyye, *Mukaddimetü fî Uşûlü't-Tefsir*, thk. Adnan Zerzûr (y.y., 1392), 93.

¹⁴⁰ Müsâid b. Süleyman et-Tayyar, *Fuşûl fî Uşûlü't-Tefsir* (Riyad: Dâru'n-Neşri'l-Devlî, 1993), 24-25.

Fazlullah, Fâtiha sûresi 5. ayette geçen “إِيَّاكَ نَعْبُدُ” ibaresini tefsir ederken “*ibadet*” kelimesinin üç farklı anlama geldiğini ifade etmiş ve Yâsîn sûresi 60. ayetinde¹⁴¹ geçen “أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ” ibaresini delil getirerek burada ibadetten kast edilenin *itaat etmek* olduğunu söylemiştir. Mü’minûn sûresi 47. ayetinde¹⁴² geçen “وَقَوْمُهُمَا لَنَا عَابِدُونَ” ibaresinde ibadetin *boyun eğme* anlamında kullanıldığını, Ra’d sûresi 36. ayetinde¹⁴³ geçen “إِنَّمَا أَمْرُهُ أَنْ آعْبُدَ اللَّهَ” ibaresinde ise *Allah’ı ilah olarak kabul etme* anlamında kullanıldığını belirtmiştir. Bu açıklamalarından sonra Fazlullah, “Tüm bu ayetlerin ışında şunu söyleyebiliriz ki bu farklı anlamların hepsi aslında bir anlamın etrafında dönüyor. O da mutlak boyun eğmektir.” şeklinde bir açıklama yaparak Fâtiha Sûresindeki ilgili ibareyi farklı ayetler ile birlikte değerlendirip tefsir ettiğini okuyucuya göstermiştir.¹⁴⁴

Örnek 2:

Fazlullah, Mâide sûresi 2. ayetindeki “وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى”¹⁴⁵ ibaresini tefsir ederken, “*İyilik ve takva husunda yardımlaşma meselesi, İslami ve insani bir hayat Şîarıdır. Birr ise inanç ve yaşantıdaki her türlü hayrı temsil eden bir kavramdır.*” dedikten sonra “*birr*” lafzına yaptığı tanımı, Bakara sûresi 177. ayeti¹⁴⁶ sunarak delillendirmiştir. Daha sonra,

“Şüphesiz ki bu ayet fikri ve akîdevi iyiliği, iyiliğin kaynağı olarak kabul etmiştir. Çünkü doğru yoldan saparak, düşüncenin sağlam temelinden uzaklaşmak; hayatın sarsılmasına, sağlam amaçlarından sapmasına, kişinin bâtıl ve kötülüğün pençesine düşmesine yol açar. Bâtılın başlangıç noktası kötü düşünce olduğu gibi, kötülüğün başlangıcı da kötü fikirdir ve dolayısıyla

¹⁴¹ “Ey Ademoğlu! Ben sizden ‘şeytana abd olmayacaksınız, o sizin için apaçık bir düşmandır’ diye söz almamış mıydım?”

¹⁴² “Dediler ki, ‘kavimleri bize abd oldukları halde bizim gibi olan şu iki beşere mi iman edelim?’”

¹⁴³ “De ki: ‘Ben ancak Allah’a abd olmak ve O’na hiçbir şeyi ortak kabul etmemekle emrolundum. Ben sadece O’na davet ederim ve dönüşümde yine O’nadır.’”

¹⁴⁴ Fazlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, 2018, 1/55.

¹⁴⁵ İyilik ve takva hususunda yardımlaşın.

¹⁴⁶ “Asıl iyilik yüzlerinizi doğu veya batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, Allah’a, ahirete, meleklerle, Kitab’a ve peygamberlere iman eden, Allah sevgisi ile malını yakınlarla, yetimlere, düşkünlere, yolda kalmışlara, dilencilere ve kölelere veren, namazı kılan, zekatı veren, anlaşma yaptıklarında anlaşmalarına uyan, sıkıntı, hastalık ve savaşın kızıştığı zamanlarda sabreden kimselerin yaptıklarıdır. İşte bunlar doğru olanlardır. Takva sahibi olanlar da bunlardır.”

Allah'a, ahiret gününe, kitaba ve peygamberlere iman, temsil ettiği yönüyle hayata güzel bir başlangıç noktasıdır.”

diyerek Bakara sûresindeki ayetin neden iyiliğin kapsamına inancı dâhil ettiğini açıklayarak “*iyilik ve takva konusunda yardımlaşma*” emrinin içine bunlarında girdiğini ifade etmiştir.¹⁴⁷

Örnek 3:

Fazlullah, Mâide sûresi 38. ayette geçen “فَاقْطِعُوا أَيْدِيَهُمَا” ibaresini tefsir ederken, Allah’ın hırsıza vermiş olduğu bu cezanın hikmetlerini açıkladıktan sonra el kesme cezasının nasıl uygulanacağı hakkındaki mezheplerin görüşlerini sıralamıştır. Daha sonra ayette geçen “yed” kelimesinden nerenin kastedildiğini¹⁴⁸ belirlemek için yani mutlak olarak gelen “فَاقْطِعُوا أَيْدِيَهُمَا” ibaresini Mâide sûresi 6. ayetinde gelen “فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ” ibaresiyle takyit etmiş yani ayette kesilmesi emredilen bölgenin parmak uçlarından bileğe kadar olan kısım olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁹

Örnek 4:

Bakara sûresi 228. ayetinde¹⁵⁰ Allah, boşanmanın ve iddetin hükümlerini belirlerken “*boşanmış kadınlar*” anlamındaki “الْمُطَلَّقاتُ” ibaresini kullanmış, ayette herhangi bir istisnaya gitmemiş, umumi bir lafız kullanarak tüm boşanmış kadınların iddet süresinin üç “kur” olduğunu beyan etmiştir.

İlgili ayeti tefsir ederken Fazlullah, “الْمُطَلَّقاتُ” ibaresine ayrı bir başlık açmış ve burada “الْمُطَلَّقاتُ” ibaresi ile kast edilenin tüm boşanan kadınlar olmayıp, bunların evlenip eşleri ile ilişkiye girdikten sonra boşanan kadınlar olduğunu, başka bir ayetin

¹⁴⁷ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'an*, 2018, 5/24.

¹⁴⁸ Omuzdan parmak uçlarına kadar olan organın tamamına “yed/el” denilebildiği gibi sadece parmaklar, bileğe kadar olan kısma veya dirseğe kadar olan kısma da “yed” denilebilmektedir. Bk. Hüseyin Topal, “Kur'an'da ‘Yed’ Kelimesi”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 10 (2020), 155.

¹⁴⁹ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'an*, 2018, 5/156.

¹⁵⁰ “Boşanmış kadınlar üç ay hali süresi kendilerini gözetirler. Eğer Allah'a ve ahiret gününe iman ediyorsa Allah'ın, rahimlerinde yarattığını gizlemeleri helal olmaz...”

de buna delil olduğunu ifade etmiştir. Ardından Ahzâb sûresi 49. ayetini¹⁵¹ delil getirmiş ve nikâh kıyılmasına rağmen ilişkiye girilmeden boşanmış kadınların iddet beklemesine gerek olmadığını beyan etmiştir. Böylece Bakara sûresi 228. ayette “المطَّلَّاتُ” şeklinde gelen umumi lafzı Ahzâb sûresi 49. ayeti ile hususileştirmiştir. Ayrıca Bakara sûresindeki ayetin devamında gelen “Allah’ın rahimlerinde yarattıklarını gizlemeleri de helal değildir.” ifadesinin de burada “المطَّلَّاتُ” kelimesinden evlenip ilişkiye girmiş olan kadınların kastedildiği anlamını pekiştirdiğini de ifade etmiştir.¹⁵²

1.2. Kur’ân’ı Sünnet ile Tefsir Etmesi

Allah, (c.c.) Resûlüne (s.a.v.) hak din olan İslam’ı göndermiş ve bu dini insanlara tebliğ etmesini emretmiştir. Allah, bu dini Peygamberine Kur’ân’la vaaz etmiş; Peygamberden de bu kitabı, insanlara sadece tebliğ etmesini değil açıklamasını da istemiştir.¹⁵³ Peygamber (s.a.v.) ise Allah’ın açıklama emri gereği ayetleri insanlara sadece okumakla kalmamış gerek sözleriyle gerekse uygulamalarıyla içinde bulunduğu topluma açıklamıştır. Hiç şüphesiz ki Allah’ın Resulü olması ve Kur’ân’ın da kendine indirilmesi dolayısıyla Kur’ân’ı en iyi anlayan, anlatan ve yaşayan da O’dur.

Peygamber hayattayken sahâbiler, Kur’ân’ın anlayamadıkları yerlerini Resûlullah’a soruyor ve öğreniyorlardı. Daha sonraki dönemlerde ise yine Kur’ân’ı anlamaya ilişkin bir problem yaşadıklarında konuyu Peygamberin sünnetine arz ediyor böylece ortaya çıkan sorunları büyük oranda çözüme kavuşturuyorlardı. Diyebiliriz ki İslam tarihi boyunca hiç kimse Peygamberin Kur’ân’ı açıklamadaki rolünü inkâr etmemiştir. Hatta Peygamberin sözleri ve uygulamaları, Kur’ân’ın en güzel tefsiri olarak kabul edilmiştir.¹⁵⁴ Bundan dolayı tarih boyunca yazılan hemen hemen tüm tefsirlerde ayetleri açıklarken az veya çok sünnetten yararlanılmıştır.

¹⁵¹ “Ey iman edenler! Mü’min kadınlarla nikâhlanır da sonra onlara dokunmadan boşarsanız sizin için hesaplayacağınız bir iddet yoktur. Onlara geçimlik yararlanacakları bir şeyler verin ve daha sonra kendilerini güzel bir tarzda serbest bırakın.”

¹⁵² Fazlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, 2018, 2/304.

¹⁵³ en-Nahl 16/44.

¹⁵⁴ İbn Teymiyye, *Mukaddimetü fi Uşûlü’t-Tefsir*, 93.

Fazlullah tefsirinin mukaddimesinde, İslam düşüncesinin Kur’ân’dan sonraki ikinci temel kaynağının sünnet olduğunu kabul ettiğini ifade etmiş ve sünnetin, Kur’ân’daki genel kavramların detaylı bir açıklaması niteliğinde olduğunu belirtmiştir. Hadislerin, Kur’ân’daki genel ilkelerin noktalama işareti konumunda olduğunu ve bu ilkelerin hayat içinde nasıl uygulanacağını gösteren birer rehber olduğunu da belirtmiştir. Hadislerin sübutlarında ihtilaf olduğunu da belirten Fazlullah, Kur’ân’ı doğru bir şekilde anlayabilmek için hadislerin senetlerine dikkat etmek gerektiğini de vurgulamıştır. Ayrıca bir hadisin sıhhatinin en önemli dayanağının Kur’ân’a uygunluğu olduğunu da belirtip, Allah’ın kitabına uymayan her hadisin asılsız bir sözden ibaret olduğunu da dile getirmiştir.¹⁵⁵

Fazlullah da diğer müfessirler gibi tefsirinde ayetleri açıklarken sünnetten hâlî kalamamış ve birçok yerde ayetleri açıklarken Sünni veya Şîî kaynaklarda geçen hadislerden yararlanmıştır. Şimdi Fazlullah’ın ayetleri tefsir ederken sünnetten yararlanmasını örnekler ışığında sunmaya çalışacağız.

Örnek 1:

Fazlullah, Fetih sûresi 29. ayeti¹⁵⁶ tefsir ederken ayette geçen “رَحْمَاءٌ بَيْنَهُمْ” ibaresinin açıklamasında; İslam’ın ruhani havası sayesinde bütün insanları tıpkı bir beden azaları gibi birbirine kenetlediğini ve bu şekilde toplumun tamamının rahmete nail olacağını ifade etmektedir. Müslümanların düşmanlarına karşı zaferlerinin sebeplerinin birinin de aralarındaki bu güçlü bağlar olduğunu da belirttikten sonra, “*kendi aralarında merhametlidirler*” ibaresini tefsir etmek için biri İmam Müslim’in *Sahîh*’inden ve biri Kuleynî’nin *el-Kâfî*’sinden olmak üzere şu iki hadisi rivayet etmiştir.¹⁵⁷

*“Vücudun bir azası hasta olduğunda nasıl ki diğer uzuvlarda bu nedenle uykusuz kalıp ateşleniyorsa Mü’minler de birbirlerini sevmekte, korumakta ve birbirlerine acımakta bir vücuda benzerler.”*¹⁵⁸

¹⁵⁵ Fazlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, 2018, 1/28.

¹⁵⁶ “Muhammed Allah’ın elçisidir. O’nun beraberinde bulunanlar ise kâfirlere karşı şiddetli, kendi aralarında ise merhametlidirler.”

¹⁵⁷ Fazlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, 2018, 17/277

¹⁵⁸ Müslim, “Birr”, 66.

“Kim, yardım isteyen bir Müslümanı iştirse ve onun bu işiyle ilgilenmezse bizden değildir.”

Örnek 2:

Fazlullah Mâide sûresi 50. ayetinde¹⁵⁹ geçen “وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا” ibaresini tefsir ederken Allah’tan daha güzel hüküm koyan hiçbir mercinin bulunmadığını, Allah’ın hükümleri dışındaki hükümlerin cahiliye hükmü olduğunu beyan ettikten sonra Allah’ın hükmü dışındaki hükümlerin Allah tarafından kabul görmeyeceğini ifade etmek için Buhârî’den, *“İnsanlar arasında Allah’a en sevimsiz olanlar şu üç kişidir: Allah’ın kutsallarını inkar eden, Müslüman olduğu halde cahiliye uygulamalarını isteyen, haksız yere bir kişinin kanını döken.”* hadisini paylaşmıştır.¹⁶⁰

Örnek 3:

Fazlullah, Bakara sûresi 45. ayette¹⁶¹ geçen “وَأَسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ” ibaresini tefsir ederken, sabır konusuna özel önem vermiş,

“Bu ve sonraki ayet, insanın Allah’a olan imanını eylemleri vasıtasıyla harekete geçirmektedir. İnsan, tehlike arz eden hayatın badirelerini bu ayetlerin öğretileri sayesinde hak çizgiden sapmadan atlatabilecektir. Bu hak çizgiyi korumanın teminatı ise sabır ve namazdır. Sabır, iradesinden ve imanından hareketle kişinin kendisine hâkim olmasını, zaafllara kapılmamasını sağlayarak insanın psikolojik olarak güçlü olmasını sağlayacaktır. Böylece bedenın psikolojik ve harici zaaflların etkisi altında ezilip yılgınlığa düşmesini engelleyecektir. Nitekim insan, ancak sabır ile imanının sorumluluklarını yerine getirebilir ve inancına bağlılık gösterebilir. Aynı şekilde insanın sapması da sabrını yani öz iradesini kaybetmesinden kaynaklanır.”

diyerek sabrın dindeki öneminden bahsetmiş ardından Kuleynî’nin el-Kâfî’sinden rivayet ettiği *“İman açısından sabır, insanın bedenindeki baş*

¹⁵⁹ “Yoksa cahiliye hükümlerini mi istiyorlar. Allah’a yakinen iman edenler için kim Allah’ın hükmünden daha güzel hüküm sahibi kimdir ki?”

¹⁶⁰ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur’ân*, 2018, 5/186-187.

¹⁶¹ “Sabır ve namaz ile Allah’tan yardım dileyin. Şüphesiz ki bu ikisi Allah’tan korkanlar dışındakilere ağır gelir.”

konumundadır. Nasıl ki başın olmadığı bir beden düşünülemez, içinde sabır olmadığı bir imanda düşünülemez.” hadisiyle ayetteki sabır ifadesini tefsir etmiştir.¹⁶²

1.3. Kur’ân’ı Sahâbe Sözleriyle Tefsir Etmesi

Malumdur ki tefsir ilminde Peygamber’den (s.a.v.) sonra en önemli rolü sahâbe üstlenmiştir. Nitekim bu kişiler Peygamberin öğrencileri ve muhatabı olma şerefine nail olmuş, Kur’ân’ı direkt olarak Peygamberden öğrenme imkânı bulmuşlardı. Ayrıca Kur’ân, sahâbenin içinde yaşadığı topluma indirildiğinden onlar; Kur’ân’ın gerek ilk muhatapları olmaları gerek Kur’ân’ın kendi dillerinde indiriliyor olması gerekse Kur’ân’ın nazil olduğu ortama ve sebeplere vâkıf olmaları hasebiyle Kur’ân’ın ilk öğrencileri ve ilk öğretmenleri olmuşlardır.¹⁶³

Ancak şuna da değinmekte fayda var ki her sahâbenin gerek ilmi seviyeleri gerek anlayışları gerekse yönelişleri aynı olmadığından Kur’ân’ı farklı şekillerde anlamış ve yorumlamışlardır. Bu durum ayetlerin tefsirinde de sahâbe arasında birçok ihtilafların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.¹⁶⁴

Müfessirlerin, sahâbenin tefsirdeki imtiyazlı yerini kabul etmelerinden dolayı daha sonraki dönemlerde yazılmış hemen hiçbir tefsir, sahâbenin ayetlere dair yaptıkları yorumlardan hâli kalamamıştır. Fazlullah da tefsirinde birçok yerde sahâbenin ayete getirdiği açıklamalardan faydalanmış ve bunu okuyucuya sunmuştur.

Ancak şunu da belirtmemizde fayda var ki, Fazlullah’ın tefsiri klasik tefsirlerden farklı olduğundan rivayetlere, dilsel izahlara, konular hakkındaki tartışmalara çok fazla yer vermemektedir. Bundan dolayı sahâbenin ayetler hakkındaki yorumlarını vermesi klasik tefsirlere göre oldukça sınırlı kalmıştır. Fazlullah’ın sahâbe görüşlerini tefsirinde kullanma usulüne baktığımızda, daha çok ayetlerin nüzul sebeplerini sunarken ya da ayetleri anlamlandırmada sahâbe tefsirinden faydalandığını görmekteyiz. Ancak bunu yaparken de çoğu zaman ayet hakkındaki mevcut bulunan sahâbe ihtilaflarına değinmemiş kabul ettiği görüşü okuyucuya sunmuştur. Şimdi

¹⁶² Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 1/255.

¹⁶³ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2019), 59; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 2018, 73.

¹⁶⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2019, 60; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 2018, 73-74.

Fazlullah'ın ayetleri açıklarken sahâbe tefsirinden nasıl faydalandığını örnekler ışığında göstermeye çalışacağız.

Örnek 1:

Fazlullah, belli bir nüzul sebebi olan diğer sûrelerde yaptığı gibi Abese sûresinin girişinde de sûrenin nüzul sebebini incelerken,

“Müfessirler bu ayetin nazil olduğu şahıs hakkında ihtilaf ettiler. Allah'ın uyarısına muhatap olan kişi Nebi miydi yoksa başka bir şahıs mıydı? Çünkü ayette anlatılan özelliklerin ne Peygamberin ahlakıyla ne de ismet sıfatıyla örtüşmediğini ifade ettiler. Biz şimdi; rivayetler, İslami bakış açısı ve ahlaki tebliğ metodu açısından konuya çözmeye çalışacağız.”

diyerek, konuyu açıklarken rivayetleri kullanacağını belirtmiş ve ardından hepimizin bildiği Abese sûresinin nüzulüne sebep olan olayı Hz. Aişe ve İbn Abbas'tan rivayet ederek okuyucuya sunmuştur.¹⁶⁵ Ardından ayette geçen “*abese*” ifadesine muhatap olan kişinin Peygamber değil de ortamda bulunan başka biri olduğuna dair Şîi kaynaklardan gelen birkaç rivayeti vermiş daha sonra da konuyu her iki açıdan tartışmış ve kendisi de buradaki hitabın Peygambere olduğu görüşünü kabul etmiştir.

Örnek 2:

Fazlullah, Abese sûresi 31. ayeti tefsir ederken, “*Denilir ki ‘فَالْجَنَّةُ’ mutlak olarak tüm meyveleri ifade eder, ‘لَبَّ’ ise mera ve çayırları ifade eder.*” diyerek ayetteki kelimelerin anlamlarını verdikten sonra “لَبَّ” lafzı hakkında sahâbenin ne söylediklerini rivayet etmiştir. İlk olarak; Hz. Ebubekir’e “*ebben*” lafzı hakkında sorulduğunda Hz. Ebubekir’in, “*Ben Allah'ın kitabı hakkında bilmediğim bir şeyi söylersem hangi gök beni gölgelendirir hangi yer beni taşır.*” şeklinde cevap verdiğini rivayet etmiştir.¹⁶⁶

Yine Hz. Ömer'in de minberdeyken 27. ayetten bu ayete kadar okuyup daha sonra “*Hepsini biliyoruz da ‘ebben’ nedir?*” diye sordüğünü ancak daha sonra elindeki asayı kaldırıp “*Allah'a yemin olsun ki bu tekellüftür! ‘Ebbe’yi bilmekten bana ne!*

¹⁶⁵ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'an*, 2018, 19/393-394.

¹⁶⁶ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'an*, 2018, 19/410.

Allah'ın size bildirdiğine tabi olup onu uygulayın. Bilmediğinizi ise O'na havale edin.” dediğini rivayet etmiştir.

Fazlullah bu rivayetleri verdikten sonra, *“Bu iki rivayetten, sahâbenin büyüklerinin dahi Kur’ân’ın bir meselesi hakkında detaylı bir bilgiye sahip olmadıklarında, o konuda konuşmaktan imtina ettiklerini anlıyoruz.”* deyip rivayetlerden çıkardığı dersi belirttikten sonra Hz. Ali’nin *“ebben”* lafzından kast edilenin *çayır, çimen* olduğunu söylediğini belirtmiştir.¹⁶⁷

Örnek 3:

Fazlullah, Mutaaffîn sûresinin girişinde surenin kim hakkında nazil olduğunu İbn Abbas’ın *“Peygamber Medine’ye geldiğinde Medineliler, ölçü ve tartıda insanların en sinsileriydiler. Allah bu sûreyi indirdikten sonra kendilerini düzelttiler.”* sözüyle belirtmiştir.

1.4. Kur’ân’ı Tâbiîn Sözleriyle Tefsir Etmesi

“Tâbi” kelimesinin çoğulu olan *“tâbi’ûn”* kelimesi sözlük anlamı olarak; *peşinden gidenler, uyanlar, izlerini takip edenler* gibi anlamlara gelmektedir. Terim olaraksa, *Müslüman olarak sahâbeyi gören, onların yolundan giden ve bu şekilde Müslüman olarak ölen İslam’ın ikinci nesli için kullanılmıştır.*¹⁶⁸

Bilindiği gibi Peygamberin vefatının ardından İslam’ın fetih hareketleri hızlanmış, kısa sürede İslam, Endülüs’ten Orta Asya’ya kadar yayılmıştı. Bunun sonucu olarak farklı milletlerden insanlar Müslüman olmuştu. Bu yeni Müslüman olan toplulukların kendi kültürlerini İslam’a aktarmalarından dolayı kültürel ve dini anlamda birtakım karışıklıklar baş göstermişti. Bu da daha önceki dönemlerde gündeme gelmeyen birtakım konuların gündeme gelmesine ve İslami ilimlerin genişleyip çeşitlenmesine sebep olmuştu.¹⁶⁹

Diğer ilimlerin çeşitlenip genişlediği gibi sahâbeden sonraki bu tâbiîn döneminde tefsir ilmi de gelişmiş, farklı milletlerden kişiler İslami ilimlerde derinleşmiş bunun sonucu olarak ta farklı görüşler ve metotlarda İslami ilimlerde yer

¹⁶⁷ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur’ân*, 2018, 19/411.

¹⁶⁸ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 2018, 88.

¹⁶⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2019, 90-91.

etmeye başlamıştı. Daha önceki dönemlerde daha çok rivayet üzerine gelişmiş olan tefsir ilminde bu dönemde kişisel yorumlar çoğalmış, İsrâiliyatın etkisi tefsirde artmaya başlamıştır.¹⁷⁰ Tâbiîn tefsir âlimlerinin ilimlerini sahâbeden almış olmaları ve yaşadıkları dönemin henüz İslam'ın ilk dönemleri olması gibi yönlerden dolayı müfessirler; bir ayeti tefsir ederken o ayetin tefsirine dair Kur'ân'da, sünnette veya sahâbenin görüşlerinde herhangi bir bilgiye denk gelinmediği takdirde Mücâhid b. Cebr (ö. 103/701), Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713) gibi tâbiîn büyüklerinin görüşlerine müracaat edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.¹⁷¹

Fazlullah'ın tefsirinde tâbiîn'in rivayetlerine yer verdiği görülmektedir. Ancak Fazlullah'ın tâbiînden yaptığı bu rivayetlerin hemen tamamı Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733) ve Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765) gibi Ehl-i beyt imamlarından gelmektedir. Mücahid, Saîd b. Cübeyr veya Hasan-ı Basri (ö.110/728) gibi tâbiîn âlimlerinden yaptığı rivayetler çok azdır. Fazlullah'ın Ehl-i beyt imamlarından yaptığı rivayetler kimi zaman ayetin zahiri manasına dair olurken kimi zaman da ayetten çıkarılacak derslere dair olmuştur. Şimdi Fazlullah'ın tefsirinde tâbiîn görüşlerine yer verdiği birkaç yeri örneklerle göstermeye çalışacağız.

Örnek 1:

Fazlullah, Bakara sûresi 158. ayetindeki¹⁷² “*Safâ ile Merve arasında sa'y edene günah yazılmayacağı*” ibaresini tefsir ederken, tâbiîn görüşlerinden yararlanarak biri İmam Ca'fer'e diğeri de Ebû Amr Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bi'den (ö. 104/722) olmak üzere üç rivayet aktarmıştır.

İmam Ca'fer'in ayet hakkındaki, “*Müslümanlar, Safâ ve Merve arasında sa'y etmenin müşriklerin icat ettiği bir ibadet olduğunu sanıyorlardı. Bunun üzerine Allah bu ayeti indirdi.*”¹⁷³ sözünü aktardıktan sonra eş-Şa'bi'nin, “*Safâ'da İsâf adında bir put vardı. Merve'de ise Nâile adında bir put vardı. Cahile döneminde insanlar Kabe'yi tavaf ettikten sonra bu iki tepe arasında sa'y edip bu putlara dokunuyorlardı. Mekke fethedildiğinde sahâbiler gelip Resûlullah'a, 'Ya Resûlullah. Safâ ve Merve putlardan*

¹⁷⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2019, 91-92; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 2018, 89-90.

¹⁷¹ İbn Teymiyye, *Muqaddimetü fi Uşûlû't-Tefsir*, 102-105.

¹⁷² “Şüphesiz ki Safâ ve Merve Allah'ın şiarlarındandır. Kim ki Kabe'de hac ve umre yaparsa Safa ve Merve'yi sa'y etmesinde ona bir günah yoktur. Her kim ki gönülden iyilik ederse Allah karışıklığı verecektir. Allah her şeyi bilendir.”

¹⁷³ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 1/529.

dolayı sa'y ediliyorlardı. Biz bundan dolayı sa'y etmeyeceğiz. ' dediler. Bunun üzerine Allah bu ayeti indirdi. Safâ üstündeki putun erkek olmasından dolayı müzekker olarak Merve'de üstündeki putun dişi olmasından dolayı müennes olarak isimlendirildi. ”¹⁷⁴ şeklindeki açıklamasını vererek ayetteki ibarenin neden “sa'y etmenizde günah yoktur” şeklinde geldiğini açıklamıştır.

Örnek 2:

Fazlullah, Kehf sûresi 25 ve 26. ayetlerini¹⁷⁵ tefsir ederken “Ashâb-ı Kehf'ten Alınacak İbretler” diye bir başlık açmış ardından bu kıssanın detaylarına dair Ca'fer es-Sâdık'tan gelen bir rivayeti¹⁷⁶ paylaşmış ve ardından Tabâtabâi'nin bu kıssa hakkındaki, “*Bu rivayet, Ashâb-ı Kehf hakkındaki en açık ve güvenilir rivayettir.*” şeklindeki sözüyle kıssanın güvenilirliğine dikkat çekmiştir. Daha sonra ise başlıklar halinde Ashâb-ı Kehf'ten alınacak ibretlere değinmiştir.¹⁷⁷

Örnek 3:

Fazlullah, İsrâ sûresi 36. ayeti¹⁷⁸ tefsir ederken “*Hakkında bilgin olmayan şeyin peşine düşme*” ibaresi üzerinde uzun uzun durmuş; Müslümanın gerek fikri gerek ilmi gerekse ahlaki ilkelerini sağlam temeller üzerine oturtması gerektiğini belirtmiştir.¹⁷⁹ Daha sonra nasıl ki bir kişinin mahkemede veya toplumsal hayatta herhangi bir delil olmadan yargılanması doğru değilse dini konularda da herhangi bir delil olmadan söz söylemenin doğru olmayacağını ifade etmiştir.

Daha sonra ayetten alınacak ders bağlamında Ca'fer es-Sâdık'ın konu hakkındaki, “*Şüphesiz ki sana zararı olacak olan hakkı, sana faydası olacak olan bâtıla tercih etmen imanının hakikatindendir.*” sözünü paylaşmıştır.

¹⁷⁴ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 1/530.

¹⁷⁵ “Mağarada üç yüz yıl kaldılar. Buna dokuz yıl daha eklediler. De ki: ‘Ne kadar kaldıklarımı en iyi Allah bilir. Göklerin ve yerin gaybı (gizli bilgisi) O’na aittir. O her şeyi görür ve bilir. Onların Allah’tan başka yöneticisi de yoktur. O, kendi hükmüne hiçbir şeyi ortak etmez.’”

¹⁷⁶ Rivayet oldukça uzun olduğundan dolayı paylaşmadık.

¹⁷⁷ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 11/323-324.

¹⁷⁸ “Hakkında bilgin olmayan şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve gönül hepsi bu yaptığından sorumludur.”

¹⁷⁹ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 11/112.

Ayetin devamında gelen “*Kulak, göz ve gönül hepsi bu yaptığından sorumludur.*” ibaresini de yine Ca’fer es-Sâdık’ın “*Kulağa duyduklarından, göze gördüklerinden ve gönle de inandıklarından sorulur*” sözüyle tefsir etmiştir.¹⁸⁰

1.5. *Min Vahyi’l-Kur’ân*’da İsrâiliyat

“*İsrâiliye*” kelimesinin çoğulu olan *İsrâiliyat* kelimesi, büyük ölçüde Yahudilikten olmak üzere Hristiyanlık ve diğer dinlerden İslam literatürüne giren bilgiler için kullanılmaktadır. Bazı âlimler bu bilgilerin hangi dinden girmiş olduğuna dair bir tasnife giderek Yahudi kültüründen gelmiş olan bilgiler için “*isrâiliyat*” Hristiyan kültüründen gelmiş olan bilgiler için “*mesîhiyyat*” demiş olsalar da âlimlerin çoğu hangi kültürden gelmiş olursa olsun farklı kültürlerden veya dinlerden İslam literatürüne giren bu bilgiler için *İsrâiliyat* terimini kullanmışlardır.¹⁸¹

Terim anlamı itibariyle İsrâiliyat’ın tam olarak hangi anlama geldiği ve nasıl ortaya çıktığı kesin olarak bilinmiyor olsa da İsrâilî rivayetler daha İslam’ın ilk dönemlerinden itibaren literatüre giriş yapmıştır. İsrâilî rivayetlerin çoğu Yahudi veya Hristiyan kutsal kitaplarında bulunmamakta olup şifahî şekilde aktarılan haberlerden ibarettir. Bu rivayetler daha çok Kur’ân kıssaları etrafında toplanmış ve bu kıssalar hakkında detaylar sunmuşlardır.¹⁸²

İsrâiliyat’ın delil olup olmaması veya kullanılıp kullanılmaması meselesi daha sahâbe döneminde tartışılmaya başlanmış¹⁸³ ve Hz. Peygamber, İslam’a aykırı olmayan hususlarda İsrailoğullarının bilgilerinden faydalanılmasına izin vermiştir.¹⁸⁴ Peygamberin vefatından sonra daha sahâbe devrinde İsrâiliyat tefsirde kullanılmaya başlanmış, zamanla daha da artmıştır. Sonraki dönem müfessirlerinin kimi bu İsrâilî rivayetleri sadece nakletmekle kalmış kimi eleştiri amacıyla nakletmiş kimi ise tamamen reddederek eserlerine almamıştır.¹⁸⁵

Fazlullah tefsirinde İsrâiliyata yer vermemiş, İsrâilî rivayetlerin yoğun olduğu ayetleri tefsir ederken bu nevi rivayetlerin gereksiz ayrıntılar olduğunu ifade etmiştir.

¹⁸⁰ Fazlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, 2018, 11/113.

¹⁸¹ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 2018, 124; İbrahim Hatiboğlu, “İsrâiliyat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (28 Aralık 2023).

¹⁸² Hatiboğlu, “İsrâiliyat” (28 Aralık 2023).

¹⁸³ Abdulhamit Birişik, “İsrâiliyat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (28 Aralık 2023).

¹⁸⁴ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 2018, 125.

¹⁸⁵ Birişik, “İsrâiliyat” (28 Aralık 2023).

Örneğin Bakara sûresinde yer alan yaratılış kıssasını tefsir ederken 34. ayette geçen yasak ağacın ne olduğu hakkında,

“Biz burada detaylara girip ağacın türünü belirlemeye çalışmayacağız. Müfessirler bu ağacın çeşidi hakkında ihtilaf etmişlerdir. Bunun buğday, üzüm, kâfur veya başka bir ağaç olduğunu söyleyenler olduğu gibi; bu ağacın iyi ve kötüyü belirleme bilgisi kazandıran bir ilim ağacı olduğunu söyleyenlerde olmuştur. Bu görüşlerin hiçbirinin bir delili olmadığı gibi hepsi detaylara ilişkin yorumlardır. Bu tür sınırlamalar ve belirlemeler konunun karakterini değiştirmemektedir ayrıca bize hiçbir faydası da yoktur.”

diyerek detaylara ilişkin verilen İsrâîlî rivayetlerin gereksiz ayrıntılar olduğunu, yapılması gerekenin detaylar üzerine yoğunlaşmaktan ziyade mesaja yoğunlaşmak olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁶

Yine Bakara sûresi 102 ve 103. ayetlerde yer alan Hârût ve Mârût kıssasını ele alırken müfessirlerin İsrâîliyat’tan nakiller yaparak konunun detaylarına takılı kaldıklarını söylemiş ve ardından,

“Biz, ayetin bizlere bildirdiğinden başka detaylı bir açıklamaya girmenin doğru ve yararlı olmadığı kanaatindeyiz. Bunlar kişiye fayda sağlayacak konular değildir. Ayette geçen Yahudilerin veya meleklerin kimliğini araştırıp bu konuda bilgi sahibi olmak kimseye bir fayda sağlamayacaktır. Bu ayetlerin siyakı bize göstermektedir ki burada yer alan ayetler Yahudilerin kimliklerinden ziyade karakterlerini bir realite olarak ortaya koymaktadır. Buradaki detayları araştırmanın kişiye ne faydası olabilir ki?”

diyerek detayların gereksiz ayrıntılar olduğunu ve asıl olanın Yahudi karakterini anlayıp bunlardan ibret almak olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra ise ayetin asıl konu olan sihir ve büyü meselesini ele alıp konuyu etraflıca incelemiştir.¹⁸⁷

İsrâîlî rivayetlerin üzerinde yoğunlaştığı bir diğer ayet grubu olan Mâide sûresi 27-31. ayetlerde yer alan Âdem’in iki oğlunun kıssasını tefsir ederken Fazlullah, 27. ayette yer alan “بِالْحَقِّ” lafzının üzerinde uzun uzun durmuş ve Allah’ın burada “*hak ile oku*” diyerek doğru bilgiler çerçevesinde bu kıssanın okunması gerektiğini ifade ettiğini belirtmiştir. Tevrat’ın Yaratılış kitabının dördüncü bölümünün bu kıssaya ayrıldığını belirtmiş, Yahudilerin bu rivayetlerine güvenilemeyeceğini çünkü tahrif

¹⁸⁶ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'an*, 2018, 1/224-225.

¹⁸⁷ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'an*, 2018, 1/366.

edildiğini de ifade etmiştir. Bu kıssanın hayrın ve şerrin çekişmesini anlattığını bu minvalde okunması gerektiğini de söylemiştir.¹⁸⁸

Fazlullah, Yâsîn sûresi 13. ayette örnek olarak verilen şehrin neresi olduğu, buraya gelen elçilerin kimler olduğu,¹⁸⁹ gibi bilgilerin gereksiz olduğunu beyan etmiş ve bu konuda gelen rivayetlere itibar etmeden ayetlerin vermiş olduğu mesaja yoğunlaşmıştır.

Fazlullah aynı şekilde Zülkarneyn kıssasının yer aldığı Kehf sûresi 83-102. ayetlerini tefsir ederken de Zülkarneyn'in kimliğine, gittiği beldelerin nereler olduğuna, Ye'cûc ve Me'cûc'ün kimler veya nasıl varlıklar olduğuna dair rivayetlerin faydasız bilgiler olduğunu, bunların üzerinde durulmaması gerektiğini ifade etmiş, daha önceki örneklerde belirttiğimiz gibi konudan alınacak derslerin neler olduğuna dikkatleri çekmiştir.¹⁹⁰

Bu bölümde Fazlullah'ın tefsirinde rivayet metodunu nasıl kullandığını sunmaya çalıştık. Fazlullah tefsirinde özellikle Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir etmeye büyük önem vermiş, ayetleri açıklarken bu metodu bolca uygulamıştır. Aynı şekilde ayetleri tefsir ederken Hz. Peygamberin sünnetine de yer vermiştir. Eserde yer alan dipnotlardan anladığımız kadarıyla ayetleri tefsir ederken faydalanmış olduğu hadislerin her ne kadar büyük çoğunluğu Şîî kaynaklarda yer alan hadisler olsa da başta Buhari'nin Sahih'i olmak üzere Sünni hadis kaynaklarından da bir hayli yararlanmıştır. Ayetlerin tefsirinde sünnete yer verdiği oranda olmasa da sahâbenin tefsir hakkındaki görüşlerine de eserinde yer veren Fazlullah, sahâbe görüşlerini daha çok Suyûtî'nin Dürrü'l-Mensûr eserinden aktarmıştır. Tâbiîn görüşlerine yer verirken daha çok Ehl-i beyt imamlarının sözlerinden faydalandığı görülen müellif kimi zaman Ehl-i beyt imamları dışındaki tâbiîn âlimlerinin görüşlerine de yer vermiştir. Fazlullah, İsrâiliyata karşı çıkmış bu neviden rivayetleri eserinde kullanmamış bunları gereksiz detaylar olarak değerlendirmiştir.

Eserin rivayet metotlarını kullanması konusunda kısaca şunu söyleyebiliriz ki; Kur'ân'ın Kur'ânla tefsiri dışındaki rivayet metotları eserde yoğun bir şekilde kullanılmamış, rivayet ihtilaflarına birçok konuda değinilmemiş, ayetlerin vermek

¹⁸⁸ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 5/121.

¹⁸⁹ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 15/381-382.

¹⁹⁰ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 11/406-419.

istediği mesajlar ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır. Şîî kaynaklarda yer alan rivayetler eserde daha fazla yer bulmuş olsa da Sünni kaynaklardan da bir hayli yararlanılmış olması eserin değerini artırmaktadır. Bundan sonraki bölümümüzde Fazlullah'ın tefsirinde dirâyet metodunu nasıl kullandığını açıklamaya çalışacağız.

2. Dirâyet Metodu Açısından *Min Vahyi'l-Kur'ân* Tefsiri

Daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi İslam coğrafyasının genişleyip farklı milletlerin Müslüman olmalarıyla birlikte İslami ilimler çeşitlenip gelişme göstermeye başlamıştır. Farklı mezheplerin ortaya çıkması, farklı problemlerin zuhur etmesi, farklı anlayışlara sahip insanların Müslüman olması ve nübüvvet asrından uzaklaşılması gibi sebeplerle tefsir ilmi de farklılaşmaya başlamıştı. İlk dönemlerde daha çok rivayetler üzerinden açıklanmaya çalışılan ayetler, zamanın ve ortamın değişmesiyle içtihatla da açıklanmaya başlanmıştı.

“*Re'y tefsiri*” şeklinde de isimlendirilmiş olan dirâyet tefsiri, “*müfessirin sadece rivayetlere bağlı kalmadan; Arapçanın kurallarına, başka ilimlere ve kendi görüşlerine dayanarak yapmış olduğu tefsire*” verilen isimdir. Bu tür tefsirin en önemli özelliği ise müfessirin kendi re'yini kullanarak ayetleri açıklarken öznel yaklaşımlarda bulunmasıdır.¹⁹¹

Her ne kadar bu tür tefsir faaliyetinin caiz olup olmadığı üzerinde tartışmalar yaşanmış olsa da genel kabul; sağlam delillere dayanmayıp bütünüyle kişisel görüşlere dayanan yorumların kabul edilemeyeceği ancak sağlam delillere dayanıp, rivayetlerle de desteklenen bireysel görüşlerin muteber olduğu yönündedir.¹⁹²

Dirâyet tefsirinin tanımından hareketle, Fazlullah'ın *Min Vahyi'l-Kur'ân* tefsirinin bir dirâyet tefsiri olduğunu söylememiz mümkün görülmektedir. Öyle ki eserinde ayetleri anlamlandırma konusunda rivayet metotlarını kullanmış olmasının yanı sıra bu rivayetlerden hareketle, kendisi de birtakım içtihatlarda bulunmuştur. Özellikle ayetlerden dersler çıkardığı bölümler hemen hemen tamamen müellifin kendi görüşlerine dayanmakta olup bu bölümlerde rivayetlere çok az rastlanmaktadır. Şimdi Fazlullah'ın tefsirinin dirâyet yönünü başlıklar halinde ele almaya çalışacağız.

¹⁹¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2019, 601; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 2018, 148.

¹⁹² Fethi Ahmet Polat, “Dirâyet Ağırlıklı Tefsirler”, *Tefsir El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 184-185.

2.1. Ayetleri Dil Bilimsel Olarak İncelemesi

Dirâyet tefsirine dair yapılan tanımlarda bu tefsir türüne dair ilk karşımıza çıkan özelliğin ayetlerin dil bilimsel olarak tefsir edilmesi olduğunu söylememiz mümkündür. Ancak henüz konunun başında şunu söylemeliyiz ki çalışmamıza konu olan *Min Vahyi 'l-Kur'ân* tefsirinde klasik dirâyet tefsirlerinde olduğu gibi detaylı dil bilimsel izahlara rastlanmamaktadır. Nitekim bu tefsirin yazılış amacını açıkladığımız bölümde de belirtmiş olduğumuz gibi bu tefsir, sözlü olarak öğrencilere verilmiş olan derslerin daha sonra yazıya geçirilmesiyle oluşmuştur. Yine müellifin belirttiği gibi bu derslerdeki amaç katılımcılarda tefsire dair ilmi bir derinlik oluşturmaktan ziyade ruhi bir derinlik oluşturarak katılımcıların, Kur'ân merkezli bir hayat yaşamalarını sağlamak olmuştur. Bunun neticesi olarak da konular hakkındaki ilmi tartışmalara, detaylı lügavî izahlara, belâgat nüktelerine pek değinilmemiş daha çok ayetlerin mesajları üzerinde durulmuştur. Şimdi Fazlullah'ın tefsirinde az da olsa kullanmış olduğu lügavî izahları paylaşmaya çalışacağız.

2.1.1. Gramere Dair İzahlar Yapması

“Ey inananlar! Namaza durmak istediğiniz zaman yüzlerinizi ve dirseklerinize kadar ellerinizi yıkayın. Başınızı mesh edin ve topuklarınıza kadar ayaklarınızda...” şeklinde mealini verdiğimiz Mâide sûresinin 6. ayeti¹⁹³ Şîi ve Sünnî ulema arasındaki ihtilaf meselelerinden biridir. Ayet acaba ayakların yıkanmasını mı emrediyor yoksa mesh edilmesini mi emrediyor tartışması daha çok dilsel izahlar üzerinden şekillenmiştir. Şimdi Fazlullah'ın ilgili ayeti tefsir ederken getirmiş olduğu dilsel açıklamaları sunmaya çalışacağız.

Ayette, “الْمَرَافِقِ” ibaresinden önce gelen “إِلَى” harfî cer’i sayesinde elin yıkanması gereken alanının kesin olarak öğrenildiğini ifade eden Fazlullah; Arapçada omuzdan parmak uçlarına kadar olan organını tamamına el denildiğini ve buradaki “ilâ” harfî cer’iyle yıkanması gereken alanın direk ile sınırlandırıldığını anlayabildiğimizi ifade etmiştir. Sonra başın mesh edilmesine değinmiş ve bu konuda vârid olan ihtilafları belirttikten sonra ihtilafların yoğunlaştığı ayak meselesine gelmiştir. Ayette Allah, başın mesh edilmesini beyan ettikten hemen sonra “وَأَرْجُلُكُمْ” demiştir. Sünnî ulema bu

¹⁹³”يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلُكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ“

“وَأَرْجُلُكُمْ” ibaresini ayetin başında yer alan “فَاغْسِلُوا” emrine atfederken Şîu ulema yakına yani “وَأَمْسَحُوا” emrine atfedilmesi gerektiğini savunmuş böylece ihtilaf ortaya çıkmıştır.

Fazlullah, Arap dilinde yakın olan kelimenin etkisinin, uzak olan kelimenin etkisinden daha evla olduğunu ve bundan dolayı ayakların, yıkama emrine atfedilmesinden önce gelen mesh etme emrine atfedilmesi daha doğrudur demiştir. Nitekim mesh edilmesinin emredildiği ikinci cümle başlanmasıyla yıkama emrinin verildiği ilk cümle artık kapandığını belirtmiştir. Eğer Allah, ayakların yıkanmasını murat etmiş olsaydı “*ve erculekum*” ibaresini hemen “*ve eydiyekum*” ibaresinin arkasına yerleştireceğini, arada mesh edilmesi emrini vererek fasıla bırakmayacağını ifade etmiştir. Ayrıca, “*ve erculekum*” lafzının mansup olarak okunmasını yıkama emrine atfedildiğine delil olarak gösterenlere; mef’ul olmasından dolayı nasp konumunda olduğu için mesh emrine atfedilse bile fetha ile okunabileceğini ve bununda Arapça açısından mümkün olduğunu belirterek karşı çıkmıştır. Ayrıca “*ve erculekum*” ibaresinin mecrur olarak okunabileceğini de belirtmiştir. Tüm bu açıklamalarından sonra “Peygamberin Abdesti Nasıldı?” diye bir başlık açan Fazlullah, Kuleynî’nin el-Kâfi’sinden bir rivayet aktararak Peygamberin abdest esnasında ayaklarını mesh ettiğini belirtmiş, bunu da ayetteki “*ve erculekum*” ibaresinin mesh emrine atfedilmesine uygun olduğuna delil olarak sunmuştur.¹⁹⁴

2.1.2. Kıraatlerden Faydalanması

Fazlullah’ın tefsirinde kıraat farklılıklarına değindiği tespit edilememiştir. Örneğin hidayet-dalâlet meselesi etrafında meydana gelen tartışmaların odağındaki ayetlerden biri de “...Hayır! Doğrusu inkâr edenlere kendi hileli düzenleri çekici gösterilmiştir ve onlar yoldan alıkonulmuşlardır. Allah kimi saptırırsa artık onun için bir yol gösterici yoktur.” mealindeki Ra’d sûresinin 33. ayetidir.¹⁹⁵ Ayette geçen “وَصُدُّوا” lafzı bazı kıraatlerde “*suddu*” şeklinde meçhul okunmaktayken bazı kıraatlerde de “*saddu*” şeklinde malum olarak okunabilmektedir. Bu fiil, “*saddu*” şeklinde malum olarak okunduğu takdirde “*kendi iradeleriyle saptılar*” anlamına gelmekteyken, “*suddu*” şeklinde okunduğunda “*Allah tarafından saptırıldılar*”

¹⁹⁴ Fazlullah, *Min Vahyi l-Kur’ân*, 2018, 5/63-64.

¹⁹⁵ “بَلْ رُئِيَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مَكْرُهُمْ وَصُدُّوا عَنِ السَّبِيلِ وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ”

anlamına gelmektedir.¹⁹⁶ Bu fiilin malum olarak okunması Fazlullah'ın hidayet-dalalet konusundaki görüşlerine uygun olmasına rağmen,¹⁹⁷ Fazlullah bu ayeti tefsir ederken bu fiilin meçhul okunduğu kıraati esas almış ve ayette vârid olan kıraat farklılıklarına hiç değinmemiştir.¹⁹⁸

2.1.3. Şiirle İstişhatta Bulunması

Lügatte, şehit olmak, bir şeyi delil olarak sunmak veya birinden şahitlik istemek gibi anlamlara gelen “*istişhad*” kavramı şiirle birlikte kullanıldığında şiiri delil olarak sunmak anlamında tefsir ilminde kullanılmıştır. Kadîm Arap şiiri, lafızların daha doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için sahâbe devrinden itibaren müfessirler tarafından kullanılagelmiştir.¹⁹⁹

Fazlullah tefsirinde çok fazla olmasa da garip lafızları açıklarken şiirlerden faydalanmıştır. Şiirle istişhatta bulunduğu yerler incelediğinde görülecektir ki herhangi bir lafzı açıklaması için sunmuş olduğu beyitleri kendisi lafızla ilişkilendirmemiş bilakis daha önceki tefsirlerden nakil olarak sunmuştur. Bundan hareketle diyebiliriz ki Fazlullah, tefsirinde şiirle istişhatta bulunduğu yerlerde aslında şiirle istişhatta bulunmamış; daha önceki müfessirlerin görüşleriyle istişhad etmiştir. Şimdi Fazlullah'ın tefsirinde şiirden faydalanmasına birkaç örnek sunacağız.

Kâlem sûresi 42. ayette geçen “يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ”²⁰⁰ ibaresini açıklarken bu ibarenin, şiddete işaret olduğunu belirtmiştir. Ardından, Süyûtî'nin ed-Dürrü'l-Mensûr tefsirinden alıntı yaparak, İbn Abbas'a bu ibare sorulduğunda İbn Abbas'ın, “*Kur'ân'dan bir ibareyi anlamadığınızda onu şiirde arayın. Çünkü şiir Arabın divânıdır.*” dediğini aktardıktan sonra, İbn Abbas'ın,

اصْبِرْ عَنَّا إِنَّهُ شَرٌّ بَاقٍ قَدْ سَنَّ لِي قَوْمَكَ ضَرْبُ الْأَعْنَاقِ وَقَامَتْ الْحَرْبُ بِنَا عَلَى سَاقٍ

¹⁹⁶ Mehmet Adıgüzel, “Kıraat Farklılıklarından Kaynaklanan Bazı Kelâmî İhtilaflar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2007), 175.

¹⁹⁷ Fazlullah'ın hidayet ve dalalet meselesine dair görüşleri için çalışmamızın ilgili başlığına bakılabilir.

¹⁹⁸ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 10/86.

¹⁹⁹ Ali Eroğlu, “Şiirle İstişhad ve İstişhad Açısından Medarik”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1993), 326-328.

²⁰⁰ “Baldırın açılacağı gün.”

Beyitlerini delil getirerek ayetteki “يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ” ibaresiyle kastedilenin zorluk olduğunu söylediğini aktarmıştır.²⁰¹

Fazlullah, Nâziât sûresi 14. ayette geçen “بِالسَّاهِرَةِ” ibaresini tefsir ederken de “*bissâhire*” ifadesini verdikten hemen sonra tırnak açmış ve “Sâhire, üzerinde serap meydana geldiğinden düz ve beyaz yere denir. Onun için serap gören göze de ‘aynun sâhoretun’ denilmiştir. Eş‘as b. Kays’a ait olan,

و سَهَارَةٌ يَصْنَعِي السَّرَابَ مُجَلَّلًا لَا قَطَارَ هَا قَدْ جُبَّتْهَا مُتَلَيَّمًا

Beyitleri buna delildir. Buna ek olarak ‘sâhire’ lafzından kast edilenin ölüm korkusundan uyuyamayan göz olabileceği gibi Katâde’nin ifade ettiği gibi cehennem de olabilir.” demiştir. Tırnak içindeki bu ibareyi ise ve Zemahşerî’nin el-Keşşâf’ından alıntılanmıştır.²⁰²

2.2. Fazlullah’ın Ahkâm Ayetlerini Ele Alış Tarzı

Fazlullah, tefsirinde ahkâm ayetlerini ele alırken çoğu zaman detaylara girmekten kaçınmış, fıkhi farazilerden uzak durmuş, konu üzerinde yoğun tartışmalar yoksa tartışmaları detaylı olarak ele almaktan imtina etmiş ve sade bir üslupla meseleyi okuyucuya sunmaya gayret etmiştir. Ahkâm ayetlerini ele alırken konunun fıkhi boyutunu ele almakla birlikte Allah’ın verdiği bu hükmün muradını da anlayıp anlatmaya çalışarak bu hükmün hikmetini de okuyucuya sunmuştur. Özellikle Sünni âlimler ile Şiî âlimlerin üzerinde ihtilaf ettiği ahkâm ayetlerinde her iki tarafında delillerini sunmuş, daha sonra delilleri yorumlayarak kendi mezhebinin görüşünde olduğunu ifade etmiştir. Şimdi başlıklar altında Fazlullah’ın ahkâm ayetlerini ele alış biçimini sunmaya çalışacağız. Bunu yaparken örneklerimizi olabildiğince üzerinde ihtilaf olan konulardan seçecek ve böylece Fazlullah’ın bu konular hakkındaki görüşlerini de sunmaya çalışacağız.

2.2.1. Hz. Peygamberin Uygulamalarına Yer Vermesi

Fazlullah, ahkâm ayetlerini açıklarken o konuda vârid olan bir hadis veya sünnet varsa konuyu açıklarken bunu vermeye özen göstermiştir. Mesela, Mâide sûresi 33.

²⁰¹ Fazlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, 2018, 19/118.

²⁰² Fazlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, 2018, 19/370.

ayeti²⁰³ tefsir ederken ayetinde nüzul sebebi olarak kabul edilen Peygamberin bu konudaki uygulamasına yer vererek; Ureyneliler hadisesini²⁰⁴ anlatmış, Peygamberin bunları ayette geçen şekilde ellerini ve ayaklarını çaprazlama kestirip, gözlerine mil çektirerek cezalandırdığını aktarmıştır.²⁰⁵ Daha sonra müfessirlerin ve fakihlerin ayette yer alan hükmün nasıl uygulanacağı -yani ayetteki cezaların hangisinin hangi suça uygulanacağı- konusunda ihtilaf ettiklerini belirtmiş daha sonra kendisinin bu ihtilaflar hakkında karar merciinde olmadığını ancak ayetin zahirinden bu verilecek cezanın işlenen suça göre olacağı görüşünde olduğunu belirtmiştir.²⁰⁶

Fazlullah, Bakara sûresi 196. ayetin baş kısmındaki²⁰⁷ “حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُ” ibaresini tefsir ederken, bu ayetleri anlayabilmemiz için sünnete bakmamızın gerekliliğini ifade etmiştir. Daha sonra “*kurbanın yerine ulaşması*” ibaresinden; kurbanın Mekke’ye veya Minâ’ya ulaşması kast edildiğini belirtmiştir. Ancak yapılan haccın veya umrenin tamamlanmasına düşman engel olmuşsa bu durumda kurbanların Mekke’ye ulaşması gerekmediğini söylemiş ve Peygamberin Hudeybiye’de, umre yapmadan kurbanını orada kesip, daha sonra tıraş olup ihramdan çıkması hadisesini de delil olarak göstermiştir.²⁰⁸

Fazlullah, Nisâ sûresi 101. ayeti tefsir ederken, ayetin nüzul sebebini vermiş, sonra namazın öneminden, ayette yer alan korku ve seferilik durumlarının neler olduğundan bahsetmiştir. Daha sonra ise günümüzde de revaçta olan “*Ulaşım vasıtalarının ve konaklama imkânlarının bu kadar geliştiği günümüzde seferilik hükümleri artık geçersizdir. Bu hükümler zorluk zamanları için konulmuş hükümlerdir.*” gibi itirazlara yanıtlar sunmuştur. Daha sonra ise Peygamberimizin, “*Bu Allah’ın sizlere ikramıdır. Öyleyse Allah’ın ikramını kabul edin.*” şeklindeki

²⁰³ “Allah ve Resülüyle savaşanların ve yeryüzünde fesat çıkaranların cezası; öldürülmeleri, asılmaları, ellerinin ayaklarının çapraz kesilmesi veya oldukları yerden sürülmeleridir. Bu, onların dünyada çekecekleri zillet olup ahirette ise onlar için büyük bir azap vardır.”

²⁰⁴ Ureyneliler hadisesinin detayları için bk. Elnure Azizova, “Ureyne (Benî Ureyne)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (30 Aralık 2023).

²⁰⁵ Fazlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, 2018, 5/137.

²⁰⁶ Fazlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, 2018, 5/139-140.

²⁰⁷ “Eğer (hacdan ya da umreden) engellenmiş olursanız, size kolay gelen kurbanı gönderin. Kurban yerine ulaşıncaya kadar başınızı tıraş etmeyin...”

²⁰⁸ Fazlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, 2018, 2/146.

hadisini rivayet ederek seferilik konusunda Allah'ın bizlere vermiş olduğu kolaylığın, zamanın ve mekânın değişmesiyle değişmeyeceğini ifade etmiştir.²⁰⁹

2.2.2. Sahâbe ve Tâbiîn Görüşlerine Yer Vermesi

Fazlullah, ahkâm ayetlerini ele alırken Hz. Peygamberin uygulamalarına ve sözlerine yer verdiği gibi konu hakkında vârid olan sahâbe ve tâbiîn sözlerine de yer vermiştir. Mesela namaz vakitlerinin belirlenmiş olduğu İsrâ sûresi 78. ayeti tefsir ederken ayette geçen “تْلُوكِ” kelimesinden güneşin batışının mı yoksa tepeden batı tarafına kaymasının kast edildiği üzerine ihtilafların var olduğunu belirtmiştir. Eğer “*dulûk*” kelimesinden kast edilen güneşin tepe noktasından batıya meyletmesiye ayetin öğle ve ikindi gibi gündüz namazlarını da içine alacağı, ancak bu kelimeden kast edilen güneşin batışıysa ayetin sadece akşam, yatsı ve sabah namazının vakitlerini belirten bir ayet olduğunu belirtmiştir. Daha sonra kendisinin; “*duluk*” kelimesinin asıl anlamının batma olduğunu, dolayısıyla bu ayetin zahiren, gündüz namazlarından bahsetmediği yani tüm namaz vakitlerini içinde barındıran bir ayet olmadığı, görüşünde olduğunu belirtmiştir. Fazlullah, her ne kadar ayetin yalnızca üç vakti içinde barındırdığı görüşünde olsa da Ehl-i beyt imamlarından ve tâbiînden olan Muhammed el-Bâkır'ın; bu ayetin, namazın beş vakit olduğunu belirttiğine dair bir rivayetini aktarmıştır.²¹⁰

Fazlullah, Bakara sûresi 196. ayetin bağlamında “Temettü Haccı”²¹¹ konusunu da ele almış, bu konuda bu haccın caiz olup olmadığı hususunda ashaptan gelen rivayetlere uzun ve detaylıca yer vermiştir. Hz. Ömer'in temettü haccını yasakladığına dair Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-Kübrâ* eserinde bulunan rivayeti verdikten sonra yine aynı eserde yer alan Hz. Ali'nin bu konuda Hz. Ömer'e karşı çıkarak, “*Temettü haccından sen mi neyhettin?*” diye sorması üzerine Hz. Ömer'in, “*Hayır. Fakat ben insanların Kabe'yi ziyaretlerini arttırmalarını istedim.*” demiş ve Hz. Ali'de, “*Kim ifrad haccı yaparsa bu güzeldir. Kim temettü haccı yaparsa bu da Kur'an'da ve sünnete vardır.*” diyerek temettü haccına cevaz verdiğini bildirmiştir. Daha sonra

²⁰⁹ Fazlullah, *Min Vaḥyi'l-Kur'ân*, 2018, 2/361-362.

²¹⁰ Fazlullah, *Min Vaḥyi'l-Kur'ân*, 2018, 11/201.

²¹¹ Temettü haccında, umre yapıldıktan sonra ihramdan çıkılır. Ardından aynı dönemde tekrar ihrama girilerek hac yapılır. İfrad haccı ise umre yapılmaksızın yapılan hacca denir. Sâlim Öğüt, “Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (30 Aralık 2023).

temettü haccının caiz olduğuna dair Hz. Ali, Abdullah ibn Ömer ve daha birçok sahâbeden gelen başka rivayetlere de yer veren Fazlullah, konu hakkındaki rivayetleri özetlemesi bakımından İbn Kudâme el-Makdisî'nin (ö. 909/1503) *el-Muğnî*'sinde yer alan konu hakkındaki rivayetleri toplayıp değerlendirdiği kısmı da temettü haccının caizliğine delil olarak sunmuştur.²¹²

2.2.3. Mezheplerin Görüşlerine Yer Vermesi

Fazlullah fıkhi tartışmaları sunarken genel olarak detaylara girmediğinden çoğu zaman mezheplerin görüşlerini belirtmemiş olsa da bazı ayetlerde bazı mezheplerin görüşlerine yer verdiği de görülmüştür. Mesela yukarıda vermiş olduğumuz temettü haccı konusunda sahâbenin görüşlerini vermiş ancak Ahmet b. Hanbel (ö.241/855) dışında mezhep âlimlerinin konu hakkındaki görüşlerine yer vermemiştir. Ahmed b. Hanbel'e temettü haccından sorulması üzerine İbn Hanbel'in, "*Temmettû Allah'ın kitabında vardır ve Müslümanlar bunun caiz olduğuna dair icma etmiştir.*" dediğini nakletmiştir.²¹³

Abdest ayeti olarak da bilinen Mâide sûresi 6. ayetindeki "وَأَمْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ"²¹⁴ ibaresini tefsir ederken İmâmiyye'nin, Şâfiî'lerin, Hanefî'lerin ve Mâlikî'lerin görüşlerine yer vermiştir. "وَأَمْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ" ibaresinde yer alan "be" harfinin anlamındaki ihtilaftan dolayı başın ne kadarının mesh edilmesinin abdestte şart olduğu konusunda âlimlerin fikir ayrılığında olduğunu belirten Fazlullah, İmâmiyye'nin başın çok az bir kısmı mesh edilse bile farziyetin gerçekleşeceği görüşünde olduğunu belirtmiştir. Her ne kadar İmam Mâlik'ten gelen rivayetlere aykırı olsa bile Mâlikî'lerin, meshin geçerli olması için elin başa yapıştırılarak başın kavranması gerektiği görüşünde olduklarını; Hanefî'lerin ise başın çeyreğinin mesh edilmesini yeterli gördüklerini belirtmiştir. Daha sonra Şâfiîlerin bu konuda İmâmiyye ile aynı görüşte olduklarını, başın az bir kısmı dahi olsa mesh edilmesinin yeterli bulduklarını belirtmiştir.²¹⁵

Fazlullah, Bakara sûresi 184. ayette geçen "*Sizden kim hasta ya da seferde olursa (tutamadığı günler sayısınca) başka günlerde tutar...*" ibaresini tefsir ederken

²¹² Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 2/150-153.

²¹³ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 2/152.

²¹⁴ "Başlarınızı mesh edin..."

²¹⁵ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 5/2018, 62-63.

namazları kısaltmaya ve orucu bozmaya izin verilen seferilik mesafesinin ne kadar olduğu konusunda mezhepler arasında ihtilaf olduğunu belirtmiş ve mezheplerin seferilik mesafesi hakkındaki görüşlerini nakletmiştir. Bu görüşlerin sünnete dayandığını da belirten Fazlullah, Hanefîlerin seferilik mesafesinin, üç gün üç gecelik yürüyüş mesafesi olduğu görüşünü savunduklarını belirtmiştir. Çoğunluğun ise bu konuda Hanefîlerden farklı düşündüklerini ve bu mesafenin, iki günlük yavaş yürüme mesafesi yani yaklaşık 16 fersah olduğunu savunduklarını ifade etmiştir. Ehl-i Beyt imamlarının ise bu mesafeyi sekiz fersah olarak belirlediklerini belirtmiştir.²¹⁶

2.2.4. Kendi Görüşlerine Yer Vermesi

Fazlullah ahkâm ayetlerini tefsir ederken kendi görüşlerine kimi zaman hiç yer vermemiş kimi zamanda iki ayrı şekilde görüşlerini belirtmiştir. Görüşlerini belirttiği birinci durum; ayetin hükmü hakkında meydana gelen ihtilafları sıralayıp daha sonra bu görüşlerden birini -ki tespit edebildiğimiz kadarıyla her zaman kendi mezhebinin görüşünü- tercih etmesi şeklinde meydana gelmiştir. Mesela Bakara sûresi 184. ayeti tefsir ederken “*Sizden kim hasta ya da seferde olursa (tutamadığı günler sayısınca) başka günlerde tutar...*” ibaresindeki hastalık veya seferilik durumunda oruç tutmama meselesinin azimet mi yoksa ruhsat mı olduğu konusundaki tartışmaları vermiş; Ehl-i beyt imamlarının bu durumlarda oruç tutmamanın azimet olduğunu savunduklarını, Ehl-i sünnetin ise çoğunlukla bunun bir ruhsat olduğunu yani imkân oldukça orucun tutulup kazaya bırakılmaması gerektiğini savunduklarını delilleriyle birlikte sunmuştur. Daha sonra, Ehl-i sünnetin konu hakkındaki delillerinin ayetin zahirine ters olduğunu, Ehl-i beyt imamlarının delillerinin sağlamlığını ifade ederek kendisinin de mezhebinin görüşünde olduğunu belirtmiştir.²¹⁷

Fazlullah’ın tefsirinde kendi görüşlerine yer vermesinin ikinci çeşidi ise ahkâm ayetlerindeki hükümlerin hikmetine dair yapmış olduğu akli izahlardır. Bizce Fazlullah’ın tefsirini diğer tefsirlerden ayıran en önemli özelliği de budur. Nitekim bu durum sadece ahkâm ayetlerinde kendini göstermemekte akaide veya kıssalara dair ayetlerde de bu ayetlerin hikmetine yer vererek ayetlerdeki hükümleri gerçek hayata aktarmaya çalışmıştır. Şimdi konumuzun dışına çıkmamak için Fazlullah’ın ahkâm

²¹⁶ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 2/65.

²¹⁷ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 2/66-67.

ayetlerindeki hükümlerin hikmetlerine ve toplumsal faydasına dair getirdiği akli izahlarından birkaçını paylaşmaya çalışacağız.

2.2.4.1. Faiz Konusundaki Birtakım İzahları

Fazlullah, Bakara sûresinde faizden bahseden 275-281. ayetleri tefsir erken faizin fıkhi boyutunun detaylarına hemen hiç girmemiş konuyu tamamen sosyolojik ve ekonomik bakış açısıyla ele almaya çalışmıştır. Ayette geçen garip kelimelerin anlamını verdikten sonra ilk olarak “Ribâya İcmâli Bir Bakış” şeklinde bir başlık açarak faizle infakı kıyaslayıp faizin nasıl bir rezalet olduğunu bunun alternatifinin ise infak ve güzel bir borç olduğunu belirtmiştir. Konuya; “Faizin Ahlaki ve Sosyal Zararları”, “Faizin Ekonomik Zararları”, “Faizin Haramlığı ile İlgili Birtakım Şüpheler” gibi başlıklar açarak faiz meselesini 37 sayfada detaylıca ele almıştır.²¹⁸ Şimdi “Faizin Haramlığı ile İlgili Birtakım Şüpheler” başlığı altında vermiş olduğu birkaç şüpheyi ve bu şüphelere getirmiş olduğu açıklamaları kısaca sunmaya çalışacağız.

Faizin, ev sahibinin kiracıya evini kiralayıp bunun karşılığında aylık kira alması gibi bir ticaret olduğunu, nitekim birinde paranın birinde ise malın kiralandığı yani durumlarının pek farklı olmadığını savunanlara Fazlullah; evin belli bir kıymete haiz bir mal olduğunu, alınan kiranın aslında kiracının evin sorumluluğunu üstlenmesinin bedeli olduğunu, faizde ise faiz alan kişiye aldığı ana paranın sorumluluğunun yüklenmesinin yanında birde faiz gelirinین yükleniyor olduğunu bunun ise zulüm olduğunu belirtmiştir. Evini kiraya veren şahıs bir ticaret yaptığını ve bunun sonucu olarak zarar etmesinin de ihtimal dâhilinde olduğunu da belirtmiştir. Ayrıca faiz verenin hiçbir türlü zarar etmediğini durumunda faizi ticaretten ayırdığını da ifade etmiştir.²¹⁹

Bazıları; faiz uygulamasında alınan fazlalığın aslında gerçek bir fazlalık olmadığı, faizin aslında enflasyon karşısında eriyen paranın karşılığı olduğu, hatta kimi zaman faiz olarak alınan miktarın kaybedilen miktardan daha az olduğunu belirtmişlerdir. Fazlullah bu itiraza; paranın değer kaybetmeyip değer kazandığı

²¹⁸ Fazlullah’ın konuya dair detaylı açıklamaları için bk. Fazlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, 2018, 2/517-550.

²¹⁹ Fazlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, 2018, 2/523.

durumlarda durumun ne olacağı şeklinde bir soruyla cevap vermiştir. Ardından paranın değer kazandığı durumda dahi faiz alacaklısının faizini isteyeceğini, faiz oranlarının sabit olmasının bunun en büyük göstergesi olduğunu, bundan dolayı yapılan bu itirazın hiçbir geçerliliği olmadığını ifade etmiştir.²²⁰

Bazıları ise faiz sisteminin kaldırılması ile ekonominin çökeceği, krizlerin yaşanacağı, bu durumlarınsa birey ve topluma çok büyük zararlar vereceğini söyleyerek faiz sisteminin gerekliliğini savunmuşlardır. Fazlullah bu itirazlara, İslam'ın problemlere parçacı çözümler öneren bir din olmadığı, bilakis problemlere kapsayıcı çözümler üreten bir din olduğu şeklinde bir cevapla karşılık vermiştir. Fazlullah, İslam'ın istediğinin, her şeyin gayri İslami olduğu bir sistemde faizi yasaklamak olmadığını; bilakis sistemi gerek ahlaki gerek sosyal gerekse hukuksal anlamda baştan aşağı düzenlemeyi hedeflediği, bu düzenlemenin gerçekleştiği bir toplumda ise faizin kaldırılmasının hiçbir ekonomik sıkıntıya veya krize sebep olmayacağını aksine refah düzeyini yükselteceğini belirtmiştir.²²¹

2.2.4.2. Had Cezaları Hakkında Birtakım İzahları

Had, fıkhıta terim olarak, Allah'ın emri olarak yerine getirilmesi gerekli olan, keyfiyeti ve miktarı ayetlerle belirlenmiş olan cezalar anlamında kullanılmaktadır.²²² Kur'an'da bu cezaların dört örneği bulunmakta olup bunlar; zina edene celde vurulması,²²³ iffetli kadına zina iftirası atana 80 sopa vurulması,²²⁴ hırsızın elinin kesilmesi²²⁵ ve yeryüzünde fesat çıkaranlara ön görülen cezalardır.²²⁶ Şimdi hırsızlık ve zina cezalarının bulunduğu ayetlere Fazlullah'ın getirmiş olduğu açıklamaları sunmaya çalışacağız.

Fazlullah, İslam'da hırsızlığın cezasından bahseden Mâide sûresi 38. ayeti²²⁷ tefsir ederken, ayetin nüzul sebebine dair rivayetleri verdikten sonra; Allah'ın koymuş

²²⁰ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'an*, 2018, 2/524.

²²¹ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'an*, 2018, 2/525-526.

²²² Had cezaları hakkında detaylı bilgi için bk. Ali Bardakoğlu, "Had", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (31 Aralık 2023).

²²³ en-Nûr 24/2.

²²⁴ en-Nûr 24/4.

²²⁵ el-Mâide 5/38.

²²⁶ el-Mâide 5/33-34.

²²⁷ "Erkek hırsız ve kadın hırsızın yaptıklarından ötürü, Allah tarafından ibret verici bir ceza olarak ellerini kesin..."

olduğu hadlerle insanın can, mal ve namusunu güvence altına almayı murat ettiğini ifade etmiştir. Günümüzde birtakım insanların bu cezaları ağır bulup bunların yerine hapis cezası gibi cezalar tayin ettiklerini ancak bu cezaların suçlara karşı yeterli caydırıcılığının olmadığını belirtmiştir. Daha sonra, hapis cezasının suçluları ıslah etmekten ziyade gerek aynı gerek farklı suçları işlemiş insanları bir araya getirmesinden dolayı suçlular arasında görüş ve deneyim teatisi yapmalarına imkân verdiğini belirtmiş, bu durumun ise basit suçluları daha profesyonel suçlular haline getirdiği şeklinde bir çıkarımda bulunmuştur.

İslam'ın belirlemiş olduğu ceza olan elin kesilmesinin, suçlunun suç aletini ortadan kaldırdığını ayrıca suçluya ve topluma, işlenen suçu hatırlatacak bir ceza olduğundan insanların bu suçu işlemelerine engel olacağına değinmiştir. Bu cezanın ağır bir ceza olduğu ve suçlunun beden bütünlüğüne zarar verdiği şeklindeki eleştirilere ise önemli olanın suçlu bireyin menfaati değil de toplumun menfaati olduğu, bu cezanın uygulandığı toplumlarda hırsızlık oranlarının azalacağı, insanların bu cezayla pek karşılaşmayacağı şeklinde bir cevap sunmuştur.²²⁸

Konu hakkında yukarıda özet olarak verdiğimiz açıklamaları yaptıktan sonra bu cezanın hangi hırsızlara uygulanacağı, elin nereden kesileceği gibi fıkhi ayrıntılara yer veren Fazlullah; bu konuda sahâbenin, tâbiînin ve mezheplerin görüşlerinden faydalanmıştır.²²⁹

Zinanın cezasının belirlendiği Nûr sûresi 2. ayeti²³⁰ tefsir ederken de bu cezanın gerekliliği ve hikmeti üzerinde uzun uzun duran Fazlullah, konuyu daha çok yapmış olduğu akli izahlarla açıklamış ve belirlenmiş olan bu cezanın uygunluğuna dair yapılan itirazları cevaplamaya çalışmıştır. Allah'ın bu gibi ayetlerle, kadın ve erkek ilişkilerine bir sınır getirdiğini, uygunsuz olacak davranışların önüne geçmeyi murat ettiğini beyan etmiştir. Kişinin, şehvetlerinin peşinde koşan basit bir varlık olmasındansa kendi istek ve arzularına hükmedebilen, kendisinin ve toplumun menfaatlerini dikkate alan bir birey olabilmesi için bu tür terbiye metotlarının

²²⁸ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 5/153-154.

²²⁹ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 5/155-156.

²³⁰ “Zina eden erkek ve kadının her birine yüz celde vurun. Allah'a ve ahirete iman ediyorsanız (hükmü uygularken) bu ikisine acımayın. Bir grup Mü'min'de onların cezalandırılmalarına şahit olsun.”

gerekliliğini açıklamıştır. Nitekim zinanın yaygınlaştığı bir toplumda aile kurumunun zarar göreceği ve böylece tüm toplumun ifsat olacağını belirtmiştir.²³¹

Daha sonra ayette belirlenmiş olan cezanın zina eden bekâr erkek ve kadınlar için geçerli olduğunu, evlilere verilecek cezanın recm olduğunu belirten Fazlullah, recmin hükmü hakkında meydana gelen ihtilaflara da değinmiş ancak recmin Peygamber ve ashap döneminde uygulandığının sabit olduğunu belirterek recm hükmünün varlığını savunmuştur. Recmin Kur'ân'a aykırı olduğunu söyleyenlere ise; sünnetin, Kur'ân'daki mutlak hükümleri takyit edebileceğini ya da umumu hükümleri tahsis edebileceğini söyleyerek cevap vermiştir. Sünnete yer alan bu hükmün, Kur'ân'a muhalif bir hüküm olarak değil de Kur'ân'ın tefsiri olan bir hüküm olarak değerlendirmek gerektiğini ifade etmiştir.²³²

Kur'ân'ın belirlediği bu celde cezasının çok ağır bir ceza olduğu görüşünde olanların, işlenen suçun büyüklüğünün ve nasıl bir bozulmaya sebep olacağını farkında olmadıklarını belirttikten sonra cezada asıl olanın suçluya acımak değil bu suçun yayılmasını engellemek olduğu kaidesini hatırlatmıştır. Zinanın toplumsal bir zararının olmadığı, kişinin kendi bedenini ilgilendirdiği ve herkesin kendi bedeninde söz sahibi olduğu şeklindeki eleştirilere ise; bedenlerimizin bize ait olmadığını bilakis bedenlerimizin emanetçisi ve sorumlusu olduğumuzu belirterek cevap vermiştir. Bu duruma ebeveyn ile çocuk arasındaki ilişkiyi örnek vermiş, her ne kadar çocuk bizim olsa da ona zarar verme hürriyetimizin olmadığını hatırlatarak kişinin bedeni üstündeki özgürlüğünün de bu şekilde olduğunu ifade etmiştir.²³³

Zina yapan kişilerin cezalandırılırken kendilerine merhamet edilmemesi emrinden kast edilenin cezanın uygulanışının objektifliğine dair olduğunu, suçluya hak ettiği cezayı vermek gerektiği, cezalandırma konusunda meydana gelecek gevşekliğin cezadan umulan menfaati sağlamayacağını belirtmiştir. Bu cezayı belirleyenin Allah olduğunu hatırlatan Fazlullah, Allah'ın kullarına herkesten daha merhametli olduğunu, belirlemiş olduğu cezaların da Allah'ın merhametinin bir eseri olduğunu ve insanların hayrına olduğunu ifade etmiştir.²³⁴

²³¹ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 13/98-99.

²³² Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 13/100.

²³³ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 13/101-104.

²³⁴ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 13/104-105.

Fazlullah, ayette yer alan, “*Bir grup Mü’min’de onların cezalandırılmalarına şahit olsun.*” emriyle; hem suçlu utandırılarak cezasının şiddeti artırılmış olacak hem de toplumun bu cezayı ve suçlunun durumunu görüp ibret alması sağlanmış olacaktır diyerek cezaya şahitliğin temin edeceği faydaları dile getirmiştir.²³⁵

Bu bölümde Fazlullah’ın ahkâm ayetlerini ele alış tarzını açıklamaya çalıştık. Fazlullah tefsirinde ahkâm ayetlerini ele alırken farklı görüşlere yer vermiş ancak sonuç olarak daima mezhebinin görüşlerini savunmuştur. Bunu yaparken diğer görüşleri küçümseyici bir üslup kullanmamış bilakis kucaklayıcı bir üslupla bu görüşleri sunarak diğer görüşlerinde kabule şayan olduklarını hissettirmiştir. Ahkâm ayetlerini sadece fıkhi yönleriyle ele almamış bunun yanında ayetlerde yer alan hükümlerin hikmetlerini de elinden geldiğince sunmaya çalışmıştır ki bizce Fazlullah’ın tefsirinin en özel yönü de yaptığı bu açıklamalar olmuştur.

3. Fazlullah’ın Birtakım Ulûmu’l Kur’ân Konularına Yaklaşımı

“*Kur’ân ilimleri*” olarak Türkçeye tercüme edebileceğimiz “*Ulûmu’l Kur’ân*” terkibine terimsel olarak net bir tanım getirilip sınırları çizilememiş olsa da genel anlamda Kur’ân’ı tefsir etmemize doğrudan yarayan ilimlere verilen isimdir.²³⁶

Tüm ulûmu’l Kur’ân konularını ele alıp incelemek çalışmanın hem hacmini artıracığından hem de çalışmayı kapsamı dışına çıkaracağından biz bu başlık altında Fazlullah’ın tefsirinde; Esbâb-ı Nüzul, Muhkem-Müteşâbih ve Nâsih-Mensûh konularına nasıl yaklaştığını sunmaya çalışacağız. Bu belirttiğimiz konuları seçme sebebimiz ise bu konuların ana hatlarıyla da olsa diğer konuları içinde barındırıyor olmasıdır.

3.1. Esbâb-ı Nüzule Yaklaşımı

Kısaca Kur’ân ayetlerinin indiriliş sebepleri olarak tanımlayabileceğimiz *Esbâb-ı Nüzul* kavramı Arapça bir terkiptir. Allah her şeyi bir sebebe bağlı kılmış olup bu sebeplerin bir kısmı insanlar tarafından bilinmekte bir kısmı ise bilinmemektedir. Aynı durum Kur’ân’ın ayetleri ve sûreleri içinde geçerli olup bunların büyük bir kısmının indiriliş sebebini bilmediğimiz gibi bir kısmının indiriliş sebebini

²³⁵ Fazlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, 2018, 105.

²³⁶ Detaylı bilgi için bk. Abdulhamit Birişik, “Ulûmü’l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (01 Ocak 2024).

bilmekteyiz.²³⁷ Biz bu başlık altında Fazlullah'ın tefsirinde nüzul sebeplerini nasıl istihdam ettiğini ve konu hakkındaki görüşlerini sunmaya çalışacağız.

Tefsirinde ayetlerin nüzul sebeplerine önem veren Fazlullah, belirli bir nüzul sebebi olan ayetlerde bunu mutlaka belirtmiştir. Tefsirinin birinci baskısının mukaddimesinde nüzul sebeplerine özel bir yer veren Fazlullah,

“Kur’ân ayetleri, hakkında indikleri olaylara ve şahıslara özgü değildir. Onlarla sınırlandırılmazlar. Çünkü ayetin nüzul şartları ayetin başlangıç noktasından öte bir anlam ifade etmezler zira bu düşüncenin ilk harekete geçtiği olaydır. Bütün gelişmeleri sınırlama ve hepsini kapsamına almaktan bir hayli uzaktır. Bu nedenle Kur’ân ayetleri, yer ve zamana paralel biçimde genişlemiş ve her alana uzamıştır. Ayetler, bu ilk örneklikleri vasıtasıyla düşünceye ve kavramlara en geniş anlamda kaynaklık etmişlerdir. İşte Kur’ân ayetlerinin bu özel sebeplerle ve belli şartlarla dondurulmamış olması, bu ayetlerin ilk Müslüman nesle verdiklerini bize de verme olanağı sağlamıştır.”²³⁸

diyerek belli bir sebebe binaen inen ayetlerin indikleri olay ve şahıslarla sınırlandırılmayacağını, benzer tüm örnekler için geçerli olduğunu ifade etmiştir. Eserinin ikinci baskısının mukaddimesinde konuyu daha geniş bir şekilde ele alan Fazlullah, konuyu örneklerle açıklama yoluna gitmiş ve;

“*Kendileri, ona(yiyeceğe) duydukları sevgiye rağmen yiyeceklerini yoksula, yetime ve esire yedirirler. Biz, size sadece Allah rızası için yediriyoruz. Sizden bir karşılık ve teşekkür beklemiyoruz.*’ Mealindeki İnsân sûresi 8 ve 9. ayetler, Hz. Ali ve Hz. Fatıma hakkında inmiş olmasına rağmen; bu ikisinden yola çıkarak bu özellikleri üzerinde barındıran, ihlaslı olup Allah’tan korkan, yetimi ve esiri kendisine tercih eden herkesi kapsamaktadır.”²³⁹

diyerek nüzul sebepleri her ne kadar husus ifade etse de umuma hamledilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Yine Mâide sûresi 33. ayette²⁴⁰ geçen “يُحَارَبُونَ” lafzından kimlerin kast edildiğini belirleyebilmek için ayetin nüzul sebebini belirttikten sonra sebebi nüzul meselesine değinen Fazlullah, “*Bu ayetin nüzul ortamıdır. Müfessirler ayetin nüzul sebebi olarak*

²³⁷ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015), 115.

²³⁸ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 1/29.

²³⁹ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 1/22.

²⁴⁰ “Allah ve Resulüyle savaşanların ve yeryüzünde fesat çıkaranların cezası; öldürülmeleri, asılmaları, ellerinin ayaklarının çapraz kesilmesi veya oldukları yerden sürülmeleridir. Bu, onların dünyada çekecekleri zillet olup ahirette ise onlar için büyük bir azap vardır.”

bunu aktarmışlardır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki nüzul sebepleri rivayetten ibaret olmayıp içinde içtihatla barındırmaktadırlar.” diyerek olay ile ayeti ilişkilendirmenin bir içtihat sonucu olduğunu, bundan dolayı hükmün olayla sınırlandırılmayacağını açıklamaya çalışmıştır.²⁴¹

Fazlullah, ayetlerin tefsirinde çoğu zaman nüzul sebeplerini sadece konunun daha iyi anlaşılabilmesi için vermiş, rivayetler arası ihtilaflara fazla değinmemiş ve ayetin nüzulüne sebep olarak gösterilen olaydan dersler çıkarmıştır. Örneğin Âl-i İmrân sûresi 103. ayeti²⁴² tefsir ederken önce nüzul sebebini²⁴³ vermiş hemen ardından ayetlerin tefsirine girmeden, bu kıssadan; her ne koşulda olursa olsun bölünmemek gerektiği, kibrin toplumun bütünlüğü için yıkıcı bir unsur olduğu, toplumun fitnecilere karşı dikkatli olması gerektiği şeklinde dersler çıkarmıştır.²⁴⁴

Eğer ayetin nüzul sebebi olarak gösterilen olay bir takım akîdevî veya fıkhi hükümlere taalluk ediyorsa konu hakkındaki rivayetleri sıralamış, aralarındaki ihtilaf noktalarına dikkat çekmiş, rivayetleri değerlendirmelere tabi tutmuştur. Örneğin Abese sûresi'nin girişinde, sûrenin nüzul sebebini teşkil eden rivayetler²⁴⁵ “Peygamberlerin hataları” konusuna taalluk ettiğinden dolayı Fazlullah burada konuyu oldukça detaylı ele almış; rivayetleri nakli ve akli değerlendirmelere tabi tutup kelâmî izahlar yapmıştır.²⁴⁶

3.2. Muhkem ve Müteşâbih Meselesine Yaklaşımı

*Muhkem*²⁴⁷ ve *müteşâbih*²⁴⁸ terimlerinin kapsamı ve tanımları üzerinde fikir birliğine varılmamış olsa da; genel olarak manaya delaleti kesin olup bu hususta gizliliği bulunmayan naslara *muhkem* denirken, manasının delaletinin ne olduğu

²⁴¹ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'an*, 2018, 5/137.

²⁴² “Allah'ın ipine sımsıkı sarılın. Bölünüp parçalanmayın...”

²⁴³ Evs ve Hazrec kabilelerine mensup bir grup sahabenin bir mecliste birbirlerine karşı övünmeleriyle başlayıp, birbirlerine kılıç çekmeleriyle biten hadise.

²⁴⁴ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'an*, 2018, 3/315.

²⁴⁵ İlk ayette geçen “abese” ifadesiyle kimin kast edildiği konusunda sebebi nüzul rivayetlerinde farklılık bulunmaktadır. Kimi rivayetler surat asanın Hz. Peygamber olduğunu söylerken kimi rivayetler ortamda bulunan başka birinin surat astığını ve ayetlerin o kişiye hitap ettiğini söylemektedir.

²⁴⁶ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'an*, 2018, 19/393-401.

²⁴⁷ Muhkem kavramının tanımları için bk. Tuncay Başoğlu, “Muhkem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (01 Ocak 2024).

²⁴⁸ Müteşâbih kavramının tanımları için bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Müteşâbih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (01 Ocak 2024).

konusunda apaçık bir delil bulundurmeyen naslara ise *müteşâbih* denilmektedir.²⁴⁹ Biz burada çalışmamızın sınırlarını aşacağından hangi ayetlerin muhkem hangilerinin müteşâbih sayılacağı veya müteşâbihin kısımları gibi konulara girmeyeceğiz.

Muhakkaktır ki muhkem ve müteşâbih bahsi açıldığında ilk akla gelen ayet Âl-i İmran sûresinin 7. ayeti²⁵⁰ olmaktadır. Öncelikle şunu söylememiz gerekir ki Fazlullah ilgili ayeti tefsir ederken *muhkem*, *müteşâbih* ve *te'vil* kavramlarını tanımlamış, “*râsihûn*” lafzından kimlerin kast edildiğini belirlemiş ve ayetin muradının ne olduğu üzerinde durmuştur. Fazlullah’ın, konu hakkındaki düşüncelerini detaylı bir şekilde ele alıp değerlendirmemiz çalışmamızın sınırlarını aşacağından görüşlerini özet bir şekilde sunmaya çalışacağız.

Kur’ân’ın iki tür ayet içerdiğini, bunların muhkemler ve müteşâbihler olduğunu belirten Fazlullah; muhkemi, açık ve net bir şekilde anlaşılıp, şüphe ve ihtimallere kapı aralamayan ayet olarak tanımlamaktadır. Müteşâbihin ise kapalılık içerip dil yönünden farklı yönler çekilmesinin mümkün olduğu ayetler olarak tanımlamaktadır. Müteşâbih ayetlerin dilin yapısı gereği farklı yönler çekilmesinin mümkün olduğunu, bundan dolayı bu ayetleri muhkem ayetler çerçevesinde anlamak gerektiğini belirtmiştir.²⁵¹ Müteşâbih olan, “*Rahman arşa istiva etmiştir.*”²⁵² ayetinin, muhkem olarak kabul ettiği, “*O’nun hiçbir dengi/benzeri yoktur.*”²⁵³ ayetiyle birlikte anlaşılması gerektiğini, müteşâbih ayetleri muhkem ayetler ışığında anlamaya örnek olarak sunmuştur.²⁵⁴ Fazlullah; kalbinde hastalık olanların, insanların kalplerinde şüpheler oluşturmak için müteşâbih ayetleri gerçek anlamları dışında değerlendirip yorumladıklarını ifade etmektedir. Bu ayetlerin farklı yönler çekilebilmesinden dolayı insanların kendi görüşlerini Kur’ân’a söyletebilmek için bu ayetleri istismar

²⁴⁹ Şah Velîyullah Dihlevî, *Tefsir Usûlû (el-Fevzu'l-kebîr fî usûlî't-tefsîr)*, çev. Abdullah Samed Arafacı (Ankara: İ'tisam Yayınları, 2019), 156-157; Subhi el-Salih, *Kur'ân İlimleri*, çev. M. Said Şimşek (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015), 294-295.

²⁵⁰ “Sana kitabı indiren O’dur. Bu kitabın bir kısım ayetleri muhkemdir. Bunlar kitabın özünü oluşturlar. Diğer kısmıysa müteşâbihtir. Kalplerinde eğrilik bulunanlar fitne çıkarmak ve keyfi yorumlar(te’vil) yapmak için müteşâbih ayetlerin ardına düşerler. Oysa onların yorumunu ancak Allah bilir. Köklü bilgi sahibi olanlarsa (râsihun), ‘Biz kitaba inandık. Hepsi Allah katındandır.’ derler. Bunu ancak aklı başında olanlar düşünebilir.”

²⁵¹ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 3/23.

²⁵² Tâhâ 20/5.

²⁵³ eş-Şûrâ 42/11.

²⁵⁴ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 3/28.

ettiklerini belirtmiş; *cebr*, *tevfiz*, *tecsim*, *ru'yetullah* gibi konular üzerinde meydana gelen ihtilafları buna örnek olarak sunmuştur.²⁵⁵

Ayette geçen “*ilimde derinleşenler(râsîhûn)*” ibaresinden kast edilenlerin, Allah’ın kendilerine eşyayı net bir şekilde görme kabiliyeti verdiği insanlar olduğunu ifade etmiştir. Bu kişilerin; herhangi bir konuda hüküm verirken araştırıp incelemeden, konuyu bütün yönleriyle ele almadan hüküm vermeyen âlimler olduğunu belirtmiştir. Bu âlimlerin ayetleri anlamlandırırken Arapçanın kaidelerinin dışına çıkmayacaklarını, zorlama yorumlarda bulunmayacaklarını da belirterek *te’vil* konusunun sınırlarına da değinmiştir.²⁵⁶

Te’vilin, sözü apaçık anlamı dışında kullanmak olmadığını belirten Fazlullah, *te’vilin* bunun aksine sözü asıl anlamına döndürmek olduğunu ifade etmiştir. *Te’vil*, sözün tutarsız anlam ve yorumlardan alınıp, muhkem ayetlerle birlikte yorumlanarak hayat ve inanç sistemine dair doğru hükümler çıkartmaktır demiştir. *Te’vil* yaparken bâtinî ve sembolik bir yöntem kullanılmaması gerektiğini ifade etmiş, söz ve anlam arasındaki bağlantıyı doğru bir şekilde kurup anlatmak istenenin net bir şekilde anlatılması gerektiğini de eklemiştir.²⁵⁷

Müteşâbih bilgisinin kime ait olduğu meselesini de tartışan Fazlullah, ayette geçen “*Allah*” ve “*râsîhûn*” ibareleri arasında yer alan “*vav*” harfinin başlangıç “*vav*”ı olduğu yani müteşâbihleri yalnızca Allah’ın bileceği, ilimde derinleşmiş olanlarında yalnızca “*iman ettik*” diyecekleri görüşünü kabul etmediğini ifade etmiştir. Bu görüşte olanların *te’vil* bilgisini gayb bilgisine benzettiklerini ve bu bilgiyi yalnız Allah’a has kılarak, okunup anlaşılması için gelen bir kitabı anlaşılabilir bir hale getirdiklerini belirtmiştir.²⁵⁸

3.3. Nâsîh ve Mensûh Konusuna Yaklaşımı

İzale etmek, *yer değiştirmek*, *tahvil etmek* gibi anlamlara gelen nesh kavramı terimsel olarak Kur’ân’da daha önce var olan bir ayetin veya hükmün daha sonra değiştirilmesi veya kaldırılması anlamlarında kullanılmıştır.²⁵⁹ Yeni hüküm koyan

²⁵⁵ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 3/24.

²⁵⁶ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 3/24.

²⁵⁷ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 3/25.

²⁵⁸ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 3/25-26.

²⁵⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 2015, 122; Salih, *Kur'ân İlimleri*, 269-270.

ayete *nâsîh* denirken, hükmü kaldırılan ayete *mensûh* denilmektedir. Nesh konusu tefsir ilminin en geniş ve üzerinde en fazla ihtilaf olan konularından biridir.²⁶⁰ Âlimlerin ekserisi Kur'ân'da neshin varlığını kabul etmiş olmasına rağmen neshi kabul etmeyip, olayı nassın umumi veya hususi olması bağlamında değerlendirenler de olmuştur.²⁶¹ Neshin varlığını kabul edenlerse mensûh ayetlerin sayısı hakkında bir fikir birliğine varamamış olup, bu sayıyı beş yüze kadar çıkartanlar olduğu gibi beşe kadar düşürenlerde olmuştur.²⁶² Şimdi ilk olarak Fazlullah'ın nesh meselesi hakkındaki icmali görüşlerini verecek ardından da neshe konu olan ayetlere yaklaşımını birkaç ayetle sunmaya çalışacağız.

Bakara sûresi 106. ayet²⁶³ kapsamında nesh konusunu ele alan Fazlullah, ayetin sibakını dikkate alarak bu ayetten maksadın; Kur'ân'ın geçmiş ilahi dinleri, onların kitaplarını ve kitaplarda bulunan hükümleri nesh edip daha hayırlısını Kur'ân ile getirmesi olabileceğini ifade etmiştir.²⁶⁴

Âlimlerin nesh edilmiş ayetler ve hükümler hakkında farklı fikirlerde olduğunu belirten Fazlullah bu farklı görüşleri sayarak; bir ayetin hem hükmen hem tilâveten nesh edilmiş olabileceği gibi hükmen nesh edilmeyip sadece tilâveten nesh edilebileceği ya da hükmen nesh edilip tilâveten nesh edilmeyeceği gibi farklı nesh çeşitlerinin olduğunu belirtmiştir. Kendisinin -ister hükümden bağımsız olarak ister hükümle birlikte- bir ayetin tilâvetinin nesh edilebileceği görüşüne karşı olduğunu ifade etmiştir. Tilâvetin neshi iddiasının, yanında Kur'ân'ın tahrif edildiği iddiasını da getireceğini bundan dolayı bu iddianın riskli bir iddia olduğunu belirtmiştir. Tilâveti nesh olunmuş ayetlere dair gelen rivayetlerin ahad haber olduğunu belirten Fazlullah, aynı şekilde bu ayetlerin hangileri olduğuna dair bir icmânın da bulunmadığını ifade etmiştir. Ayetin hükmünün nesh edildiği halde tilâvetinin baki kalmasının mümkün olduğunu ancak bunun gerçekleşip gerçekleşmediği ya da hangi ayetlerin hükmünün nesh edildiği konusunda da ihtilafların olduğunu belirtmiştir.²⁶⁵

²⁶⁰ Nesh konusu hakkında detaylı bilgi için bk. Celâlüddin es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2019), 462-475.

²⁶¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 2015, 123; Salih, *Kur'ân İlimleri*, 272-274.

²⁶² Dihlevî, *Tefsir Usûlü (el-Fevzu'l-kebîr fî usûli't-tefsîr)*, 87-106.

²⁶³ “Biz herhangi bir ayetin daha hayırlısını veya benzerini getirmedikçe onu ne yürürlükten kaldırır ne de unuttururuz. Allah'ın her şeye kadir olduğunu bilmiyor musun?”

²⁶⁴ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 1/381.

²⁶⁵ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 1/381-382.

Eğer Kur'ân'da nesh varsa, bunun peygamberliğin masumiyetine herhangi bir zarar vermediğini belirten Fazlullah, “Nesh edilen ayeti unutturanın Allah olması, bu konuda Peygamberin zan altında kalmasına engel olmaktadır.” diyerek neshi kabul etmenin Peygamberlerin masumiyetine zarar vereceği şeklindeki görüşleri de reddetmiştir.²⁶⁶ Neshin, Allah'ın belirlemiş olduğu bir maslahattan kaynaklandığı ifade etmiş; Allah'ın belli dönem ve belli şartlar için koymuş olduğu bir hükmü, şartların değişmesiyle birlikte kaldırabileceğini, bunun hukuki olarak mümkün ve mantıklı olduğunu da belirtmiştir.²⁶⁷ Şimdi, hükmünün nesh edildiği iddia edilen ayetlere Fazlullah'ın yaklaşımını sunmaya çalışacağız.

Vasiyetten bahseden Bakara sûresi 180. ayet,²⁶⁸ neshi kabul edenler tarafından mensûh olduğu şiddetle savunulan ayetlerden biridir. Mensûh ayetlerin sayısını beşe kadar indiren Şah Velîyullah Dihlevî'de (ö.1176/1762) bu ayetin, miras ayetleri olan Nisâ sûresi 11-14. ayetleriyle nesh edildiğini kabul etmiştir.²⁶⁹ Bakara sûresi 180. ayetin tefsirinde konuya değinen Fazlullah, bazı fakihlerin ve müfessirlerin bu ayetin, miras ayetleriyle nesh edildiği görüşünde olduğunu belirttikten sonra kendisinin bu görüşte olmadığını belirtmiş²⁷⁰ ve önce bu ayetin mensûh olduğunu iddia edenlerin delillerini sunup ardından bunlara cevaplar vermiştir.

Bu ayetin mensûh olduğunu iddia eden müfessirlerin; miras ayetinin gelmesinden sonra kişinin terekesinin nasıl paylaştırılacağı belli olduğundan ve hadiste belirtildiği üzere mûrise vasiyet edilemeyeceğinden Bakara sûresinin bu ayetini mensûh saydıklarını ifade eden Fazlullah buna iki açıdan cevap vermiştir. Birincisi: Neshin varlığı için nâsîh ayetin, mensûh ayetten sonra inzal edilmiş olması gerektiğini belirtmiş ancak miras ayetlerinin vasiyet ayetinden sonra inzal edildiğine dair elimizde kesin bir delilin olmadığını ifade etmiştir. İkincisi: Mûrise vasiyet olmayacağına dair hadisleri bu ayeti nesh edecek kadar kuvvetli kabul etsek bile Bakara sûresinde kendilerine vasiyet edilmeleri emredilen kişilerin her durumda mûris olamayacakları ferâiz bakımından aşikârdır demiştir. Bu durumda vasiyet ayetini

²⁶⁶ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 1/384.

²⁶⁷ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 1/381.

²⁶⁸ “Sizden birinize ölüm geldiğinde, eğer geriye mal bırakmışsa, ana-babaya ve yakın akrabaya uygun bir tarzda vasiyet etmek -Allah'tan sakınanlar üzerine bir hak olarak- üzerinize farz kılındı.”

²⁶⁹ Dihlevî, *Tefsir Usûlü (el-Fevzu'l-kebîr fî usûli't-tefsîr)*, 89.

²⁷⁰ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018,2/ 49-50.

kendilerine miras düşmeyen anne-baba ve yakın akrabalara tahsis edebiliriz demiştir.²⁷¹

Mensûh olduğu kabul edilen bir diğer ayetse haram aylarda savaşmanın yasaklandığı Bakara sûresi 217. ayettir. Bu ayetin, Tevbe sûresi 36. ayetle nesh edildiği kabul edilmiştir.²⁷² Fazlullah ne Bakara sûresindeki ayeti ne de Tevbe sûresindeki ayeti tefsir ederken, bu iki ayet arasında herhangi bir bağlantı kurmamış ve nesh meselesine de hiç değinmemiştir.²⁷³

Mensûh olduğu kabul edilen diğer bir ayetse, ölüp geriye eşler bırakanların vasiyet etmesini emreden Bakara sûresi 240. ayettir. Bu ayetin, vefat iddetinden bahseden Bakara sûresi 234. ayetle nesh edildiği kabul edilmiştir.²⁷⁴ Fazlullah, Bakara sûresi 240. ayeti ele alırken nesh meselesine değinmiş ve henüz konunun başında âlimlerin bu ayetin, Bakara sûresi 234. ayetle nesh edildiği konusunda ittifak ettiklerini ifade etmiştir.²⁷⁵ Daha sonra ayetin mensûh olduğuna dair gelen birkaç rivayet vermiş ve ardından; *“Biz neshi reddetmiyoruz. Ancak neshin ya sahih bir hadisle sabit olması lazım ya da iki ayetin telif edilemeyecek kadar birbirine zıt olması lazım. Ancak bu ayetin mensûh olduğuna dair gelen rivayetler sahih olmadığı gibi iki ayet arasını telif etmekte mümkündür.”*²⁷⁶ diyerek, nesh konusuna dair yaklaşımını sunmuştur.

Bu açıklamalarından sonra nâsih ve mensûh oldukları iddia edilen bu ayetleri telif etme yoluna giden Fazlullah Bakara sûresi 240. ayette bahsedilen vasiyetin bir ikram olduğunu ve 234. ayette bahsedilen iddet süresinin ise bir zorunluluk olduğunu ifade etmiştir.²⁷⁷ Tüm bu açıklamaları yaptıktan sonra, her ne kadar bu ayetin mensûh olduğuna dair icmâ olsa da yaptığımız incelemeler burada nesh olmadığını göstermektedir diyerek Bakara sûresi 240’ın nesh edilmediğini ifade etmiştir.²⁷⁸

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki Fazlullah, nesh konusunun mümkün olduğunu kabul etmiş olsa bile ayetleri mensûh olarak kabul etmekten olabildiğince kaçınmıştır. Aralarında nâsih-mensûh ilişkisi olabilecek ayetleri telif etme yoluna

²⁷¹ Fazlullah konuyu oldukça detaylı olarak ele almıştır. Özet olarak sunduğumuz bu görüşlerinin detayları için bk. Fazlullah, *Min Vahyi 'l-Kur'ân*, 2018, 2/50-54.

²⁷² Dihlevî, *Tefsir Usûlü (el-Fevzu 'l-kebîr fî usûli 't-tefsîr)*, 92.

²⁷³ Fazlullah, *Min Vahyi 'l-Kur'ân*, 2018, 2/224-246; 8/258-265.

²⁷⁴ Dihlevî, *Tefsir Usûlü (el-Fevzu 'l-kebîr fî usûli 't-tefsîr)*, 93.

²⁷⁵ Fazlullah, *Min Vahyi 'l-Kur'ân*, 2018, 2/376-377.

²⁷⁶ Fazlullah, *Min Vahyi 'l-Kur'ân*, 2018, 2/377.

²⁷⁷ Fazlullah, *Min Vahyi 'l-Kur'ân*, 2018, 2/377-378.

²⁷⁸ Fazlullah, *Min Vahyi 'l-Kur'ân*, 2018, 2/378.

gitmiş bunların arasını kimi zaman umum-husus bağlamında telif etmişken kimi zaman da illet ve maslahat bağlamında telif etmiştir.

D. Fazlullah'ın Kelâma Dair Konulardaki İzahları

Allah'ın varlığını ve birliğini, peygamberliğin gerekliliğini ispata çalışan; Allah'ın zatını ve sıfatlarını, ahireti ve inanca dair diğer hükümleri İslami temeller çerçevesinde açıklayan ilme Kelâm ilmi denilmektedir.²⁷⁹ Bu ilim, İslam inanç esaslarının doğru bir şekilde temellendirilip savunulması gibi önemli bir görev üstlenmiştir.²⁸⁰

Şimdi Fazlullah'ın tefsirinde, kelâma dair konulardan bahseden bazı ayetleri nasıl incelediğini ve bu konulardaki görüşlerinin neler olduğunu sunmaya çalışacağız. Örneklemimizi tartışmaların odağında olan konulardan seçmeye çalışacağız. Böylece hem Fazlullah'ın kelâmi konuları ele alış tarzını hem de konular hakkındaki görüşlerini sunmuş olacağız.

1. Hidayet ve Dalâlet Meselesine Yaklaşımı

Hidayet ve delalet tartışması erken dönemlerden itibaren İslam âlimlerini meşgul eden konulardan biri olmuştur. Bu konu amellerin yaratılışı bağlamında ele alınmış ve kişinin kendi fiillerinin sorumlusu olup olmadığı temelinde tartışılmıştır.²⁸¹

Eş'ariler, hidayetın Allah'ın kulunun kalbinde hidayeti yaratıp, kulunu buna çağırması şeklinde gerçekleştiğini; Mâturîdîler, hidayetinde delaletinde Allah tarafından yaratıldığını, Allah'ın fazlıyla dilediğini hidayete ulaştırdığı gibi adaletiyle de dilediğini delalette bıraktığını; Mu'tezililer ise hidayetın Allah'ın hakkı beyan etmesinden ibaret olduğunu bu konudaki fiillerin yaratıcısı olmadığını söylemişlerdir.²⁸²

Hidayet ve dalalet konusunu En'âm sûresi 101-102. ayetlerinde²⁸³ geçen “خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ” ibarelerini tefsir ederken ele alan Fazlullah, konu hakkında mezhepler arasında

²⁷⁹ Emine Yarımbaş, “Kelâm İlminin Tanımı Üzerine”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2004), 77.

²⁸⁰ Yarımbaş, “Kelâm İlminin Tanımı Üzerine”, 73.

²⁸¹ Emrullah Yüksel, “Kur'an-ı Kerim'de Hidâyet ve Dalâlet Anlayışı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1986), 87.

²⁸² Yüksel, “Kur'an-ı Kerim'de Hidâyet ve Dalâlet Anlayışı”, 94-100.

²⁸³ “O, gökleri ve yeri yoktan var edendir. O'nun bir eşi olmadığı halde çocuğu nasıl olabilir? O, her şeyi yaratmıştır ve her şeyi bilendir. İşte Rabbiniz Allah budur. O'ndan başka ilah yoktur. O, her şeyin yaratıcısıdır. O halde O'na kulluk edin. O, her şeye vekildir.”

meydana gelen ihtilaflara tek tek değinmemiş, sadece Mâturîdî’lerin görüşünü -bu görüşün kime ait olduğunu belirtmeden- vermiş ve “*Eğer böyleyse kişinin iradesi nerede kalıyor?*” diye bir soru sorarak konuya giriş yapmıştır.²⁸⁴

Fazlullah, ilk olarak ayette kastedilen yaratmanın bu felsefi konuyla alakalı olmadığını, bazı insanların Allah’a ortak koştukları varlıkların hiçbir şeye güç yetiremeyen varlıklar olduğunu hatırlatmak için Allah burada, her şeyi kendisinin yarattığını beyan ettiğini söylemiştir. Daha sonra iyilik ve kötülüğün yaratılmış birer eylem olmaktan ziyade insanın kendi iradesiyle gerçekleştirdiği fiillerin sonucu olduğunu açıklamıştır. Ancak bu durumun Allah’ın yaratmasından sonra insanın meselelerinden el çekmesi anlamına gelmediğini yani mutlak bağımsızlık ve serbestliğin olmadığını söylemiş ve bunu;

“Mutlak serbestlik karşısında mutlak cebri görüşü de savunamayız. Aksine ikisini de reddetmekteyiz. Allah insanı yaratmış ve ona hayatını ikame ettirecek tüm araçları sağlamıştır. Ancak insanın özgür iradesi bütün tekvini baskılardan uzaktır. Şerri seçerse Allah’ın kendisine bağışlamış olduğu araçlar aracılığıyla yapmış olacağı fiiller şer olacağı gibi hayrı seçerse de aynı şekilde Allah’ın kendisine bağışlamış olduğu araçlar ile bunu gerçekleştirmiş olacaktır. Şer, Allah’ın doğrudan yarattığı bir mahlûku olmadığı gibi rızası doğrultusunda yarattığı bir iradesi de değildir. Allah’ın eşya ile ilişkisi, onları sonuçlandıran kanunları yaratmasıyla ilişkilidir. İnsanın irade ve seçme yetisi de bu cümleden olup fiillerinde cebir söz konusu değildir. Yani ‘Kulların fiillerinin Allah’ın yarattığı mahlûklar olduğunu, şerri ve hayrı Allah’ın yarattığını...’ söyleyen görüşü kabul etmiyoruz. Çünkü Allah kulun fiillerini bir eşya yaratır gibi yaratmaz. Aksine o insanı ve iradesini yaratmış, ona nelerden razı olup nelerden razı olmadığını bildirmiş ve insana hayrı veya şerri seçme konusunda dilediği gibi tasarruf etme yetkisi vermiştir.”

diyerek hidayet ve delalet konusundaki yaklaşımını sunmuştur.²⁸⁵

Yine En‘âm sûresi 125. ayet²⁸⁶ bağlamında da konuya değinen Fazlullah, birtakım felsefecilerin, ayette geçen göğsün açılması ve daraltılması fiillerinin Allah’a

²⁸⁴ Fazlullah, *Min Vaḥyi’l-Kur’ân*, 2018, 6/222.

²⁸⁵ Fazlullah, *Min Vaḥyi’l-Kur’ân*, 2018, 6/223.

²⁸⁶ “Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun göğsünü İslam’a açar; kimi de saptırmak isterse onun göğsünü göğce çıkıyormuş gibi daraltır ve sıkıştırır. Allah inanmayanların üstüne işte böyle pislik indirir.”

atfedilmesinden dolayı hidayetinde dalaletinde Allah'tan olduğu yönünde görüş bildirdiklerini belirtmiştir. Daha sonra, bu ayetin hidayet ve dalalet problemi bağlamında nazil olan bir ayet olmadığını; Allah'ın bu ayetle, hidayet bulan insanla dalalet içerisinde olan insanın ruh hallerini tasvir etmeyi murat ettiğini belirtmiştir. Kişiye hidayet veya dalaleti seçecek iradeyi verenin Allah olduğunu, bundan dolayı kişinin hidayet ve dalalet konusu da dâhil her türlü eyleminin Allah'a atfedilebileceğini de belirten Fazlullah, burada yapılan atıflardan cebri bir anlayışın çıkarılmasının doğru olmadığını da beyan etmiştir.²⁸⁷

Nahl sûresi 93. ayeti²⁸⁸ tefsir ederken de “يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ” ibaresi üzerinden konuya dair görüşlerini sunan Fazlullah; Allah'ın dilediğini hidayete dilediğini de dalalete ulaştırmasının, kişiye hidayet veya dalaletle yönelme imkânı sunulması şeklinde tefsir etmiştir. “*Nitekim dalalet tekvînî iradenin zoruyla gelmez. Fakat kişiye verilmiş olan iradenin seçimleri sonucu meydana gelen nedenselliklerle meydana gelir. Aynı durum hidayet içinde geçerlidir. Demek ki dalalet ve hidayetin Allah'a isnat edilmesi -kişiye seçim yapacak iradeyi verenin Allah olmasından dolayı- kişinin özgür iradesini ortadan kaldırmaz.*” demiştir.²⁸⁹

Fazlullah'ın konuya yaklaşımını incelediğimizde Mu'tezile ile aynı görüşü paylaştığını yani Allah'ın doğru yolu ve yanlışı gösterdikten sonra insanı seçim yapmakta serbest bıraktığını, eğer insanın fiillerini yaratanın Allah olduğunu söyleyecek olursak bunun cebre gireceğini ve insanın iradesini ortadan kaldıracağını böylece insanın sorumluluklarının da ortadan kalkacağını ifade etmiştir. Bundan dolayı Allah'ın kulların fiillerini yarattığını kabul etmediğini açıklamıştır.

2. Ru'yetullah Meselesine Yaklaşımı

Kısaca “Allah'ın görülmesi” olarak tanımlayabileceğimiz *ru'yetullah* kavramı kelam tarihi boyunca en fazla tartışılan problemlerden biri olagelmıştır. Allah'ın görülmesi meselesi üzerine meydana gelen tartışmalar, dünyada görülmesinin imkânı

²⁸⁷ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 6/285-286.

²⁸⁸ “Allah dileseydi sizi tek bir ümmet kılardı. Fakat o dilediğini saptırır, dilediğini de doğruya ulaştırır. Kesinlikle yaptıklarınızdan sorguya çekileceksiniz.

²⁸⁹ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 10/328.

meselesini de ihtiva ediyor olsa da asıl tartışma Allah'ın ahirette görülebileceği veya görülemeyeceği meselesi üzerinde vuku bulmuştur.²⁹⁰

Bu konuda Mu'tezili âlimler, En'âm sûresi 103. ayette geçen “لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ” ibaresini temel delilleri olarak alıp, Allah'ın gerek dünyada gerek ise ahirette görülemeyeceğini çünkü bir cisim olmadığını belirtmişler ve tenzihi tutum sergilemişlerdir. Sünni âlimler ise Kur'an'dan A'râf sûresi 143. ayeti, Yûnus sûresi 26. ayeti, Kiyâmet sûresi 23 ayeti delil getirerek Allah'ın ahirette cennete görülebileceği görüşünü savunmuşlardır.²⁹¹ Şîî âlimlerde bu konuda Mu'tezile ile aynı görüşü paylaşmış ve Allah'ın görülmesinin muhal olduğunu bildirmişlerdir.²⁹²

Ru'yetullah'ın mümkün olmadığına dair en güçlü delil olarak kabul edilen En'âm sûresi 103. ayette²⁹³ geçen “لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ” ibaresinin açıklarken Fazlullah,

“İnsanoğlunun gözü O'nu göremez çünkü Allah, bir cisim değildir. Kimi Müslüman düşünürler ayetlerin zahirinden yola çıkarak Allah'ın görülebileceğini söylemiş olsa da diğer düşünürler bunun muhal olduğunu ispat etmişlerdir. Allah, Kur'an'da manevi meselelerden bahsederken algılanabilmesi için duyularla algılanabilir bir şekilde bahsetmiştir. Gözlerin O'nu göremeyeceğini bildiren bu ayette Allah'ın görüleceğini söyleyen ayetlerin mecaz ifade ettiğine delildir. Mecazi söylem yöntemi Kur'an'ın özel bir yöntemidir. Şayet Allah'ın görülmesi mümkün olsaydı bu ayet, Allah'ın yüceliğini gözlerin idrak edemeyeceğini, O'nu kuşatıp kavrayamayacağını söylüyor olurdu.”

diyerek Allah'ın görülmesinin muhal olduğu görüşünde olduğunu belirten Fazlullah konuya daha detaylı bir şekilde yer vermemiştir.²⁹⁴

Ru'yetullah ile ilişkilendirilen diğer bir ayet olan A'râf sûresi 143. ayeti tefsir ederken; Hz. Musa'nın Rabbini görmek istemesinin garipliğine dair birtakım müfessirler arasında birtakım tartışmaların meydana geldiğini belirtip bunların

²⁹⁰ Fatmanur Ceren, “Mu'tezile'nin Tenzih Doktrini Bağlamında Ru'yetullah Problemi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 102-113/41 (2018), 104; Yusuf Karatay, “El-En'âm 6/103. ayet Bağlamında Ru'yetullah Meselesi”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2017), 163-164.

²⁹¹ Mehmet Akın, “Nesefî Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'an Açısından 'Ruyetullah ve Yedullah'”, *İslami Araştırmalar* 28/1 (2017), 70-71.

²⁹² Karatay, “Ru'yetullah Meselesi”, 166-167.

²⁹³ “Gözler O'nu idrak edemez ama O gözleri idrak eder. O, latif ve habîrdir.”

²⁹⁴ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'an*, 2018, 6/227.

detaylarına girmeyen Fazlullah, yapılan bu isteğin ister doğru bir istek olsun ister yanlış gayet normal bir durum olduğu görüşünde olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra Kur'an'ın peygamberlerin beşer olduklarını sık sık vurguladığını belirtmiş, Hz. Musa'nın bu isteğinin de beşer olmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Daha sonra Allah'ın Hz. Musa'ya "tecelli" kavramıyla cevap verdiğini belirtmiştir. Tecelli kavramının aslında Allah'ın görülemeyeceğine bir delil olduğunu, Allah'ın tecellisinin ise nurunu dağa yöneltmesi olduğunu söylemiştir. Fazlullah, daha sonra, "Allah 'لَنْ تَرِيَنِي' diyerek kendisinin asla görülemeyeceğini ifade etmiştir. Çünkü görme fiili ancak maddi özellikleri olan sınırlı şeyler için geçerlidir. Allah ise bunlardan münezzehtir. O, benzeri olmayan bir şeydir." diyerek Allah'ın görülemeyeceğini ifade etmiştir.²⁹⁵

Yûnus sûresi 26. ayeti²⁹⁶ tefsir ederken "لَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَ زِيَادَةً" ibaresinde geçen "husna" ve "ziyade" kavramından ne kast edildiği hakkında Şîî ve Sünnî kaynaklarda geçen rivayetleri aktaran Fazlullah; "ziyade"nin dünya nimetleri, Allah'ı görme, kat kar artırılacak mükâfat şeklinde tefsir edildiğini belirtmiştir. Ardından bu rivayetler arasında bir ihtilafın olmadığını bunların hepsinin verilecek nimetler olduğunu ifade etmiştir. "Ziyade" lafzıyla kastedilenin Allah'ın görülmesi olduğunu söyleyen rivayete dikkat çeken Fazlullah, "Allah'ı görmenin mümkün olmadığını daha önce ispat etmiş olduğumuzdan, bu rivayette görülecek olan şeyin Allah'ın nuru olarak yorumlanması gerekmektedir." diyerek görüşünü tekrar belli etmiştir.²⁹⁷

Kıyâmet sûresi 23 ayeti²⁹⁸ tefsir ederken de "إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ" kast edilenin manevi bir bakış olduğunu; Allah'ın büyüklüğüne, yüceliğine, rahmetine bakma şeklinde açıklanacağını belirten Fazlullah, "Allah'a bakmak fiziki bir bakış değil, kalp ve basiret gözüyle manevi bir bakıştır. Çünkü delillerle kanıtlandığı üzere buna bakmak imkânsızdır." demiştir. Daha sonra Mûsâ el-Kâzım'dan (ö.203/818), "Burada kastedilen Allah'ın nimetlerine bakmaktır." ve "Allah'a mekân isnat edilemez. Gözler ve akıllarda O'nu idrak edemez." şeklinde iki hadis rivayet ederek bu rivayetleri görüşüne delil olarak sunmuştur.²⁹⁹

²⁹⁵ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'an*, 2018, 7/219-221.

²⁹⁶ "İyilik yapanlara daha güzeli birde ziyadesi vardır. Onların yüzlerine ne bir toz ne de zillet bulaşmayacaktır. İşte cennet ehli olanlar ve orada daimi yaşayacak olanlar bunlardır."

²⁹⁷ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'an*, 2018, 9/52.

²⁹⁸ "Rablerine bakarlar."

²⁹⁹ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'an*, 2018, 19/296.

Fazlullah'ın ru'yetullah konusundaki yaklaşımını incelediğimizde bu konuda da diğer Şîi ve Mu'tezili âlimlerle aynı görüşte olduğunu ve tenzihi bir tutum sergilediğini görmekteyiz.

3. Kabir Azabı Meselesine Yaklaşımı

Gerek ilahi dinlere inanan toplumlarda olsun gerekse diğer dinlere inanan toplumlarda olsun hemen her inançta, öldükten sonra kabirde kıyamete kadar sürecek bir yaşamın olduğu kabul edilmiş ve bundan dolayı ölülerini mezarlara gömmüşlerdir. Kimi toplumlar ölülerini eşyalarıyla birlikte mağaralara defnederken, kimisi mumyalama yoluyla sığınak türü yerlere defnetmişlerdir.³⁰⁰

İslam ümmetinin ekserisi tarafından ölüp kabre gömüldükten sonra kişiye ruhunun tekrar iade edileceği ve burada kıyamete kadar sürecek bir kabir hayatının yaşanacağı kabul edilmiş; salih kulların burada nimetleri içinde kıyameti bekleyeceklerine, günahkâr ve kâfirlerin ise azap içinde kıyameti bekleyeceklerine inanılmıştır.³⁰¹

Zemahşerî gibi Mu'tezili âlimlerin bir kısmı, Cehmiyye ve bazı Şîi fırkaları kabir azabını inkâr etmiş;³⁰² Ehl-i Sünnet'in tamamı, Mu'tezili âlimlerin çoğunluğu ve Şîa'nın çoğunluğu kabir azabının varlığını kabul etmişlerdir.³⁰³

Allah, Kur'ân'da kabir azabının varlığını doğrudan ifade etmemiştir. Kabir azabının varlığını kabul edenler bunun varlığını sarih bir şekilde ifade edildiği birçok hadisten yola çıkarak, Mü'min sûresi 46. ayet³⁰⁴ gibi bazı ayetlerde³⁰⁵ iki farklı azaptan bahsedilmesinden yola çıkarak kabir azabından bahsedildiğini öne sürmüşlerdir. Kabir azabının olduğunu reddedenlerde Duhân sûresi 56. ayet³⁰⁶ gibi bazı ayetlerde³⁰⁷ tek bir

³⁰⁰ Mehmet Kılıçarslan, "Kabul ve Ret Bağlamında İslamî Düşüncede Kabir Azabı", *The Journal of Academic Social Science Studies* 13/79 (2020), 323-324.

³⁰¹ Mehmet Kubat, "Mezheplerin Ana İhtilaf Konularından Biri Olarak Kabir Azâbı", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2020), 11.

³⁰² Kılıçarslan, "Kabul ve Ret Bağlamında İslamî Düşüncede Kabir Azabı", 325.

³⁰³ Kılıçarslan, "Kabul ve Ret Bağlamında İslamî Düşüncede Kabir Azabı", 327.

³⁰⁴ "İşte ateş! Onlar; sabah ve akşam ona sunulacaklardır. Kıyametin kopacağı gün ise: 'Firavun ve çevresindekileri, azabın en şiddetlisine sokun.' denecektir."

³⁰⁵ Kabir azabını kabul edenlerin delil getirdikleri ayetler için bk. Kubat, "Kabir Azâbı", 15-20.

³⁰⁶ "Orada ilk ölümlerinin dışında, başka bir ölüm tatmayacaklardır. Ve Allah onları cehennem azabından korumuştur."

³⁰⁷ Kabir azabını reddedenlerin delil getirdikleri ayetler için bk. Kubat, "Kabir Azâbı", 24-27.

ölümün varlığından bahsedilmesinden yola çıkarak kabir azabının olmadığını savunmuşlardır.

Şimdi Fazlullah'ın, kabir azabının varlığına ve yokluğuna delil olarak getirilen ayetleri nasıl tefsir ettiğini inceleyerek konu hakkındaki görüşünü sunmaya çalışacağız. Belirttiğimiz tüm ayetlere yaklaşımını sunmamız çalışmamızın sınırlarını aşacağından konuya yaklaşımını gösterecek kadarıyla yetineceğiz.

Kabir azabının varlığına en önemli delillerden biri olarak kabul edilen Mü'min sûresi 46. ayeti tefsir ederken Fazlullah, ayette geçen *"İşte ateş! Sabah akşam ona sunulacaklardır."* İbaresini verdikten hemen sonra *"Bu berzahtaki azaptır ama psikolojik azaptır diyenlerde olmuştur."* demiş ve ardından konu hakkında vârid olan görüşleri sunmuştur. Sabah akşam sunulacak azabın, kabir azabı olabileceği gibi ahiretteki azapta olabileceğini söyleyen Tabâtabâî'nin görüşünü sunduktan sonra Zemahşerî'nin de buradan kast edilenin ahiretteki azap olduğu düşüncesinde olduğunu bildirmiştir. Tabâtabâî'nin ve Zemahşerî'nin açıklamalarından yola çıkan Fazlullah, *"Ayetin zahirine bakarak burada kast edilen kesin olarak kabir azabıdır diyemeyiz."* şeklinde bir karara varmış, daha sonra kabir azabının varlığına delil olan biri Hz. Peygamber'den diğeri de Cafer es-Sâdık'tan olmak iki rivayet aktarmıştır. Son olarak, *"Ayette kast edilenin kabir azabı olduğuna dair bu rivayetler sabit olduktan sonra ayeti bu şekilde anlamak gerekir."* demiş ve konuyu kapatmıştır.³⁰⁸

Fazlullah, Tevbe sûresi 101. ayetinde geçen *"...Onlara iki kez azap edeceğiz. Daha sonra ise büyük azaba döndüreceğiz."* ibaresini tefsir ederken ayette geçen asıl azaptan önceki iki azabın ne olduğu konusunda ihtilaf olduğunu belirtmiştir. Bu iki azabın; ölüm azabı, kabir azabı, dünyadaki farklı azaplar olabileceği şeklindeki görüşleri sunmuş daha sonra *"Bu sözlerin hepsi delilsiz sözler olup kişisel içtihattan ibarettir. Kesin olan bu iki azabın ahiretteki asıl azaptan önce olan azaplar olduğudur sadece."* diyerek bu görüşlerden herhangi birine katıldığını belirtmemiştir.³⁰⁹

Tûr sûresi 47. ayette geçen *"Şüphesiz ki zâlimlere bundan ayrı bir azap daha vardır."* ibaresini tefsir ederken *"Deniliyor ki bu kabir azabıdır."* deyip sonraki ibarelere geçmiştir.³¹⁰

³⁰⁸ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 16/271-273.

³⁰⁹ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 8/388-389.

³¹⁰ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 18/24.

Fazlullah'ın, Duhân sûresi 56. ayet,³¹¹ Sâffât sûresi 58-59. ayetler³¹² gibi Kabir azabını kabul etmeyenlerin kabir azabı olmadığına delil olarak gösterdikleri ayetleri tefsir ederken konuya hiç değinmediği tespit edilmiştir. Ancak şunu söyleyebiliriz ki Fazlullah, kabir azabından bahsedildiği söylenen ayetleri tefsir ederken ayetlerin zahirinden bunu çıkarmanın içtihadından öte bir şey olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca kabir azabının varlığını savunmamış sadece konu hakkında senedi sabit rivayetler olduğu için bu böyledir şeklinde bir tutum takınmıştır. Daha önce ru'yetullah meselesinde belirtmiş olduğumuz gibi normal şartlar altında tevilden çekinmeyen bir müfessir olmasına rağmen bu konu da ayetlerin zahirine bağlı kalmış ve yorum yapmamıştır. Sonuç olarak, üslubundan ve konuyu ele alış tarzından anlayabildiğimiz kadarıyla, var olan rivayetlerden dolayı kabir azabının varlığını kabul ettiğini söylese de konu hakkında soru işaretlerini de kafasından silebilmiş değildir. En iyisini Allah bilir.

4. Hz. İsa'nın Ref'i ve Nüzülü Meselesine Yaklaşımı

Hz. İsa belki de üzerinde en fazla tartışmanın yaşandığı peygamberdir. Nitekim anne karnına düşmesi, doğumu, semâya yükseltilmesi ve tekrar yeryüzüne gönderilmesi meseleleri her biri ayrı ayrı tartışma konusu olagelmıştır.³¹³ Bu konuda Ehl-i sünnet ve Şîa mutabık olup, Hz. İsa'nın öldürülmeyip göğe yükseltildiğini ve kıyamete yakın bir zamanda tekrar dünyaya nüzul edeceği görüşündeyken,³¹⁴ Mu'tezilî âlimler bu konuda görüş ayrılıklarına düşmüş bir kısmı bunu kabul ederken bir kısmı "hat-ı nübüvvete" dayanarak bunu reddetmişlerdir.³¹⁵

Şimdi ilgili ayetler bağlamında Fazlullah'ın konuya yaklaşımını sunmaya çalışacağız. Fazlullah tefsirinde, konuya; Âl-i İmrân sûresi 55. ayet, Nisâ sûresi 157-159. ayetler ve Zuhuruf sûresi 61. ayet bağlamında yer vermiş olup her ayetteki tutumunu ayrı ayrı sunmamız çalışmanın hacmini fazla artıracığından dolayı konu hakkındaki görüşlerini toplu olarak sunmaya çalışacağız.

³¹¹ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'an*, 2018, 17/95.

³¹² Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'an*, 2018, 16/29.

³¹³ Muhittin Akgül, "Nüzûl-i İsa Meselesinin Tefsir Geleneğine Yansımaları", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/16 (2006), 43-44.

³¹⁴ Mansur Yayla, "Modern Dönem Sünni ve Şii Kaynaklarda Hz. İsa'nın Nüzülü Tartışması -İbn Âşûr ve Tabâtabâi Örneği", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2021), 94-97.

³¹⁵ Şimşek Özkan, "Mehdilik ve Nüzûl-ı İsa Tartışmalarında Mutezilî Yaklaşım", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2018), 308-310.

Hız. İîî'ın ref'i meselesini özellikle Âl-i İmrân sûresindeki ayet bağlamında detaylı bir şekilde ele alan Fazlullah, ayet hakkında Hız. İîî'ın ölüp ölmediğı meselesi etrafında meydana gelen, ihtilaflara tarafların delillerini de sunarak detaylıca değinmiştir.³¹⁶ Tarafların delillerini sunduktan sonra, öne sürülen bu görüşlerin gaybe taş atmaktan başka bir anlam ifade etmediğini, bu şekilde kesin bir sonuca ulaşılamayacağını ve bu tartışmalardan hiçbir fayda da elde edilemeyeceğini belirtmiştir. Allah'ın her şeye kadir olduğunu, insanı bedeniyle de ruhuyla da semaya yükseltmeye güç yetireceğini söylemiş, ayetten asıl çıkarılması gereken şeyin, Allah'ın Hız. İîî'yı keyfiyetini bilmediğimiz şekilde Yahudilerden kurtarıp kendi katına aldığı ve Yahudilerin onu öldüremediğı, olduğunu belirtmiştir.³¹⁷

Hız. İîî'ın nüzulü meselesine ise Nisâ ve Zuhruf sûrelerinin ilgili ayetlerinde değinen Fazlullah, Nisâ sûresinde konu hakkında meydana gelen ihtilafları kısaca belirttikten sonra ayetin zahirinden Hız. İîî'ın kıyametten önce tekrar dünyaya geleceğinin anlaşıldığını ifade etmiştir.³¹⁸ Ancak üzerinde konuşulan konunun gaybi bir mesele olması ve ayetlerden çıkarılan hükümlerinde zann ifade etmesinden dolayı bu konuda, daima doğru söyleyen Hız. Peygamberin sözlerine müracaat etmekten başka bir yol bilmiyoruz diyerek konuyu kapatmıştır.³¹⁹

Fazlullah Hız. İîî'ın ref'ini ve nüzulünü kabul etmiş ancak bu konuyu, Mü'minin imanını ve amelini etkileyecek bir konu olarak görmemiş ve bundan dolayı konu hakkında tartışmayı kendisinin de ifade ettiğı gibi gereksiz görmüştür.

E. Fazlullah'ın *Min Vahyi'l-Kur'ân* Tefsirinde Şîî Temâyüllere Konu Olan Ayetlere Yaklaşımı

Şîî bir müfessir olmasından dolayı Fazlullah'ın tefsirinde Şîî temâyülleri görmemiz oldukça normaldir. Ancak biz bu başlık altında sadece Fazlullah'ın tefsirindeki Şîî temâyülleri göstermekle kalmayacağız. Onun bu temâyüllerinin taassupçu ve ayrıştırıcı bir çizgide mi yoksa müsâmahakâr ve birleştirici bir çizgide mi olduğunu da göstermeye gayret edeceğiz.

³¹⁶ Konu hakkında ki detaylar için bk. Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 3/183-185.

³¹⁷ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 3/186; 4/445.

³¹⁸ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 4/446.

³¹⁹ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 17/54-55.

1. Şîa'nın Sahâbe ile İlişkilendirdiği Ayetlere Fazlullah'ın Yaklaşımı

Şîa'nın sahâbe hakkındaki tutumu, tarihsel bir olgu olmaktan ziyade olayları ve şahısları değerlendirme biçimini yansıtmaktadır. Bu tutum, tarih boyunca hem ayrışmaların hem de çatışmaların kaynağı olmuş ve ümmetin vahdetini parçalayan bir durum haline gelmiştir. Bundan dolayı Fazlullah'ın tefsirindeki Şîi temâyülleri incelerken sahâbeye yaklaşımını daha detaylı bir şekilde sunmaya çalışacağız. Nitekim Fazlullah bu konudaki birtakım görüşleriyle Şîi âlimlerin ekserisinden ayrılmış hatta bir kısım Şîi âlimler tarafından şiddetli ithamlara da uğramıştır. Konunun daha iyi değerlendirilebilmesi açısından konuya Şîa'nın sahâbeye yaklaşımını sunarak başlayacağız.

1.1. Şîa'nın Sahâbeye Bakışı ve Sahâbeyi Konu Alan Ayetlere Yaklaşımı

“Bir kişiye refakat etmek, onunla arkadaş olmak, birlikte bulunmak” anlamlarına gelip “صَحْبٌ” fiilinden türeyen *sahâbî* kelimesi, Ehl-i sünnet tarafından daha çok “Peygambere Müslüman olarak yetişen ve Müslüman olarak can veren kişi” anlamında terim olarak kullanılmıştır. *Sahâbe* veya *ashab* kelimeleri ise *sahâbî* kelimesinin çoğullarıdır.³²⁰ Şîa ise *sahâbî* tanımı üzerinde fazla durmamakla birlikte, *sahâbî* kelimesini ıstılahi anlamda kullanmaktan kaçınmış ve daha çok sözlük anlamında kullanmıştır.³²¹

Şîa, *sahâbî* olmanın büyük bir erdem olduğunu kabul etmekle birlikte kişinin *sahâbî* olmasının kendisine dokunulmazlık kazandırmayacağı, nasıl ki sonraki nesiller içinde adil, salih ve bilge insanlar olduğu gibi münafık, zâlim ve asi insanlar da varsa aynı durumun *sahâbî* içinde geçerli olduğunu savunmuştur.³²²

Sahâbeyi sonraki nesiller gibi değerlendiren Şîi âlimler, Ehl-i Sünnet gibi³²³ *sahâbeyi* toptan olarak adil kabul etmemiş ve onları adalet konusunda tek tek ele almışlardır. Şîa'nın bu konudaki tutumunda da diğer konularda olduğu gibi imâmet anlayışları belirgin bir rol oynamıştır. Öyle ki Şîi düşüncede *sahâbeyi* değerli veya

³²⁰ Mehmet Efendioğlu, “Sahâbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (25 Aralık 2022).

³²¹ Demir, *İmâmiyye Şîa'sı Hadis Kaynaklarına Göre Sahâbe Tasavvuru*, 63.

³²² Akdoğan, *İmamiye Şîası Kaynaklarına Göre Hilafetine Kadar Hz. Ömer*, 32-33; Demir, *İmâmiyye Şîa'sı Hadis Kaynaklarına Göre Sahâbe Tasavvuru*, 63.

³²³ Kadri Önemli, “Ehl-i Sünnet ve Şîa'da Sahâbe Anlayışı”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 8/3 (2021), 243.

değersiz kılan şey onun Hz. Ali ile olan ilişkisi olmuştur.³²⁴ Nitekim Şîa, Hz. Ali'nin imâmetini kabul etmeyip Hz. Ali'ye muhalefet eden, onun yanında yer almayan başta ilk üç halife,³²⁵ Hz. Âişe³²⁶ ve Muâviye³²⁷ olmak üzere tüm sahâbeyi ta'n etmiş, onların bir kısmını münafık, bir kısmını ise mürtet olarak nitelendirmişlerdir.³²⁸ Bu tenkitlerinden ancak Ehl-i Beyt olarak kabul ettikleri Hz. Fâtıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in içinde bulunduğu küçük bir grup ile Ebû Zer el-Gıfârî, Mikdâd b. Esved, Ammâr b. Yâsir gibi az sayıda sahâbe kurtulmuştur.³²⁹ Şîa'nın adil olarak kabul ettiği sahâbe sayısı hakkında farklı rivayetler olmakla birlikte bu sayı iki elin parmaklarını geçmemektedir.³³⁰

Şüphesiz ki Şîa'nın sahâbe konusundaki tutumu sadece tarih veya hadis kitaplarıyla sınırlı kalmamış aynı zamanda tefsir kitaplarına da yansımış, ayetler yorumlanırken imâmet meselesi yine belirleyici bir rol oynamıştır. Birçok yerde nüzul sebebi ve Kur'an'ın bütünlüğü göz ardı edilerek aşırı tevillere kaçılmıştır.³³¹ Bu tevillerin ise daha çok Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'in faziletine dair çıkarımlar üzerine yoğunlaştığını görmekteyiz.³³² Biz burada Şîa'nın sahâbe algısının tefsirlere yansımaları detaylara girmeden birkaç örnekle vermeye çalışacağız.

Şîa'nın Hz. Ali'nin imâmetine delil olarak gösterdiği Mâide suresinin 67. ayeti³³³ hakkında müfessir Tabersî, daha çok İbn Abbas'a dayanan birçok rivayetler vererek, bu ayetin Gadîr-i Hum'da indiğini, tebliğ edilmesi gereken risâletin ise Hz. Ali'nin velâyeti olduğunu ve Resûlullah'ın orada Hz. Ali'nin velâyetini insanlara duyurduğunu iddia etmektedir.³³⁴ Oysaki söz konusu ayet konu bütünlüğü (siyak-

³²⁴ Hanifi Şahin, "Şîi-İmâmîyye'de Hz. Ömer'e Yönelik Algı" (Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018), 3/496.

³²⁵ Arı, *İmâmîye Şîası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife*, 38-49.

³²⁶ Önemli, "Ehl-i Sünnet ve Şîa'da Sahâbe Anlayışı", 252.

³²⁷ Önemli, "Ehl-i Sünnet ve Şîa'da Sahâbe Anlayışı", 253.

³²⁸ M. Cemal Sofuoğlu, "Şîa'nın Sahâbiler Hakkındaki Bazı Görüşleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (1981), 235-237.

³²⁹ Önemli, "Ehl-i Sünnet ve Şîa'da Sahâbe Anlayışı", 251.

³³⁰ Akdoğan, *İmâmîye Şîası Kaynaklarına Göre Hilafetine Kadar Hz. Ömer*, 34.

³³¹ Sabuhi, *Nüzûl Ortamını Göz Ardı Etmede Mezhep Taassubunun Etkisi*, 104.

³³² Sabuhi, *Nüzûl Ortamını Göz Ardı Etmede Mezhep Taassubunun Etkisi*, 104-111.

³³³ "Ey Resul! Rabbin'den sana indirileni tebliğ et! Eğer bunu yapmazsan risaletini yerine getirmemiş olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır. Allah kâfir bir kavmi hidayete ulaştırmaz."

³³⁴ Ebû Alî el-Fazıl b. el-Hasen Tabersî, *Mecme'u'l-Beyân li Tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-'Ulûm, 1426), 3/313-314.

sibak) içinde ele alındığında görülecektir ki ayet, Ehl-i Kitap'ın Resûlullah'a ve Kur'ân'a tabi olmasının gerekliliğinden bahseden bir pasajın içinde inmiştir.

Şîa'nın aşırı tevillerinin bir diğer örneği ise Furkân suresi 55. ayetinde³³⁵ geçen “Rab” kelimesini tefsir ederken Kummî'nin yaptığı tevildir. Kummî burada Yûsuf suresi 42. ayeti delil getirerek insanlar içinde “*rab*” kelimesinin kullanılabileceğini ve buradaki “*rab*” kelimesi ile Hz. Ali'ye atıf yapıldığını ifade ederken aynı zamanda ayette geçer “*kâfir*” kelimesi ile de es-Sânî'ye (Hz. Ömer) atıf yapıldığını belirtmiştir. Bu şekilde ayete “Kâfir (Ömer), Rabbine (Ali'ye) karşı (bâtılı) destekler” şeklinde bir anlam vermiştir.³³⁶ Oysaki ilgili ayet konu bütünlüğü içinde ele alınsaydı konunun bu şekilde bir teville(tahrife) müsait olmadığı görülecekti. Nitekim ayetin hemen başında kulluk edilmesi gereken varlığın Allah olması gerektiği vurgulanmış olmasına rağmen Kummî, ayetin devamında geçen “*Rab*” kelimesinden kast edilenin Allah olduğunu söylemek yerine zorlama bir tevil ile Hz. Ali'ye atfetmiş ve ardından da hiçbir karine söz konusu olmadan “*Kâfir*” kelimesini de Hz. Ömer'e atfederek hem ibareleri hem de ayet bütünlüğünü tahrif etmiştir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki Kummî'nin tefsirinde tüm ayetlere yer vermemesi, yer verdiği ayetlerin ise tamamını vermeyip yalnızca tevil edeceği kısmı vermesi ayetler arasındaki konu bütünlüğünü anlamayı güçleştirdiği gibi ayet içindeki anlam bütünlüğünü de ciddi anlamda zedelemektedir.

Şîa'nın sahâbe algısının tefsirlere yansımaları incelendiğinde tüm Şîî tefsirlerin aynı kefeye koyulamayacağı anlaşılmaktadır. Nitekim *Tefsîru'l Kummî* gibi ahbârî yoruma dayalı Şîî tefsirlerde mezhep taassubu ve zorlama teviller daha yoğun gözlenirken, Tabersî'nin *Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Îmâmî* adlı tefsiri gibi usûlî yoruma dayalı tefsirlerde mezhep taassubu daha az gözlemlenmektedir. Örneğin usûlî yorumun esas alındığı tefsirlerde Ehl-i Beyt ve imamet konularında kimi zaman aşırı teviller mevcut olsa da Usûlîler, Ahbârîlerin sahâbeyi kötülemek için istismar ettikleri birçok ayeti onlar gibi yorumlamayıp ayetin zahirine bağlı kalmışlardır.³³⁷

³³⁵ “Allah'tan başka kendilerine ne yararı ne de zararı olacak şeylere kulluk ediyorlar. Kâfir, Rabbine karşı (bâtılı) destekler.”

³³⁶ Ali b. İbrahim el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî* (İsfahan: Müessesetü'l-İmâmu'l-Mehdî, 1435), 2/725.

³³⁷ Gümüş, “Sahâbeyle İlişkilendirilen Âyetlerin Şîî Yorumu”, 335-336.

Şîa'nın sahâbeye yaklaşımını ve bunun Şîi tefsirlere yansımalarını sunmaya çalıştık. Şimdi, Kur'ân-ı Kerim'de sahâbeden bahseden ayetlere veya Şîa'nın sahâbe ile ilişkilendirdiği ayetlere Fazlullah'ın yaklaşımını ele almaya çalışacağız. Ancak burada şunu da belirtmek gerekir ki bu konudaki ayetlerin sayısı bir hayli fazladır. Tüm ayetleri vermemiz mümkün olmayacağından her başlık ile ilgili birkaç ayeti vermekle yetineceğiz. Örnek olarak verdiğimiz ayetle ilgili Şîi tefsir geleneğinde ahbarî yorumun en önemli temsilcilerinden olan Kummî ile usûlî yorumun en önemli temsilcilerinden olan Tabersî'nin ayete yaklaşımını da vermeye çalışacağız. Böylece Fazlullah'ın Şîi ilim geleneği içindeki konumunu da sunmuş olacağız.

1.2. Sahâbenin Övüldüğü Ayetlere Fazlullah'ın Yaklaşımı

Kur'ân-ı Kerim'de ashabın faziletine dair birçok ayet bulunmaktadır.³³⁸ Biz burada ashabı öven ayetleri birkaç farklı başlık altında ele almaya çalışacak ve her başlıkta bir veya iki ayeti örnek vererek Fazlullah'ın konuya yaklaşımını sunmaya çalışacağız.

1.2.1. Ashâbın Takvasına, İmanına ve En Hayırlı Topluluk Olduğuna Dair Ayetlere Yaklaşımı:

Bu konu da birçok ayet bulunmaktadır.³³⁹ Biz burada konuyu Âl-i İmrân sûresi 110. ayet ışığında ele almaya çalışacağız. Bu ayette Allah (c.c.), “Siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder kötülükten de sakındırırsınız ve Allah’a iman edersiniz. Eğer Ehl-i Kitap’ta iman etseydi onlar içinde hayırlı olurdu. Onların içinde iman edenler olsa da büyük çoğunluğu kâfirdir” demektedir.

Verdiğimiz ayetteki “en hayırlı ümmet” ifadesinden kast edilenin kim veya kimler olduğu ihtilaf konusu olagelmıştır. Bu konuda Ehl-i Sünnet müfessirleri, ilk Müslümanların kastedildiği, muhacirlerin kastedildiği, İbn Mes‘ûd, Übey b. Kâ‘b gibi aşıktan birkaç kişinin kastedildiği, ashabın tamamının kast edildiği veya hitap ashaba olsa da tüm Müslümanların kastedildiği şeklinde yorumlar yapmışlardır.³⁴⁰ Şîi

³³⁸ “Kur’ân-ı Kerim’de Sahâbileri Öven Âyetler”, *İslam ve İhsan* (02 Ocak 2023).

³³⁹ Bk. el-Enfâl 8/74-75; el-Fetih 48/26; Âl-i İmrân 3/110; el-En‘âm 6/52; el-Kehf 18/28; el-Bakara 2/137; el-Hucurât 49/7-8.

³⁴⁰ Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Tefsîru’l-kebîr/Mefâtihu’l-ğayb* (Beyrut: Dâru’l Fikr, 1401), 8/195; Muhammed b. Cerîr b. Yezid et-Taberi, *Camîu’l beyân ‘an te’vili ayi’l Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (b.y.: Dâru Hicr, ts.), 5/672-675.

âlimlerden Tabersî’de tefsirinde bu konuyu ele almış ve ifade hakkında yukarıda saymış olduğumuz sınıfları sayarak Taberî’nin vermiş olduğu rivayetleri özetleyerek nakletmiştir.³⁴¹

Şîî ahhârî ekolün önemli temsilcilerinden olan Ayyâşî ve Kummî ise tefsirlerinde bu ayetteki “*En hayırlı ümmet*” ifadesinin üzerinde durmuşlar ancak ayeti Ehl-i Sünnet’ten farklı şekilde yorumlamışlardır. Her iki müfessir de tefsirlerinde farklı senetlerle bu ifadede kastedilenin Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin olduğunu veya Ehl-i Beyt imamlarının kast edildiğini öne sürmüşlerdir. Bu görüşlerini desteklemek için ise ayette geçen “أُمَّة” kelimesinin Hz. Ali tarafından “أَئِمَّة” şeklinde kıraat edildiğini rivayetlere dayanarak iddia etmişlerdir.³⁴²

Muhammed Hüseyin Fazlullah ise bu ayeti yorumlarken ilk olarak ayetin başında geçen “كُنْتُمْ” ibaresinin anlamı ve delaleti üzerine uzun uzadıya tartışmış, konu hakkında birçok farklı ayet ve hadisten yararlanmış, dilbilimsel tahliller yapmıştır. Konumuzun merkezini oluşturan “*En hayırlı ümmet*” ibaresini yorumlarken ise Vâhidî’nin (öl. 468/1076) *Esbâbü’n-nüzûl* adlı eseri ile Süyûtî’nin (öl. 911/1505) *ed-Dürri’l-Mensûr* eserlerini kaynak göstererek buradaki rivayetleri vermiştir. En hayırlı ümmetin kim oldukları konusunda yukarıda saymış olduğumuz grupları saymış ardından ise benimsemiş olduğu görüşü vermiştir. Fazlullah’a göre, ayetteki bu ibareden kast edilen belli bir grup veya belli bir aile değildir. Nitekim ayetteki hayrı bir aileye veya bir gruba yüklemek İsrailoğulları’nın yapmış olduğu şey olup İslam ile bağdaşmayan bir durumdur. Oysa ayet hayrı insanlara faydalı olmaya, iyiliği emretmeye, kötülükten nehyetmeye ve iman etmeye bağlamaktadır. Bu sıfatları üzerinde taşıyan herkes bu ayetteki hayırlı ümmetin kapsamına girecektir.³⁴³

Ayrıca Fazlullah bu ayeti tefsir ederken “*Ayet tahrif mi edilmiş?!*” başlığı altında konuyla alakalı bir takım Şîî âlimlerin iddia ettiği “أَئِمَّة” kıraatini ve hayırlı ümmetten kastedilenin Ehl-i Beyt imamları olduğu şeklindeki görüşleri de değerlendirmiştir. Burada “أَئِمَّة” şeklinde gelen kıraatin sahih olmadığını, Şîî âlimler tarafından da makbul

³⁴¹ Tabersî, *Mecme‘u’l-Beyân li Tefsîri’l-Kur‘ân*, 2/292.

³⁴² Muhammed b. Mes‘ûd el-Ayyâşî, *Tefsîru’l-Ayyâşî* (Tahran: Müessesetü’l-B’iseh, 1421), 1/335; Kummî, *Tefsîru’l-Kummî*, 1/164.

³⁴³ Fazlullah, *Min Vahyi’l-Kur‘ân*, 1998, 6/211-221.

olan kıraatin “أَمَّةٌ” şeklinde olduğunu söylemiş, ayetteki “أَمَّةٌ” kelimesinin “أَمَّةٌ” şeklinde okunmasının Arapça açısından da mümkün olmadığını detaylıca açıklayarak ortaya koymuştur. Ayrıca “أَمَّةٌ” şeklinde bir kıraatin olduğunu iddia etmenin, Kur’ân’ın tahrif edilmiş olduğunu iddia etmek olduğunu söylemiş ve bunun kesinlikle mümkün olmadığını dile getirmiştir.³⁴⁴

1.2.2. Ashabın Allah Yolunda Hicret, İnfak ve Cihada Düşküllüğü

Bu konuda da yine birçok ayet bulunmaktadır.³⁴⁵ Biz burada konuyu Âl-i İmrân sûresi’nin 169. ve 172. ayetleri çerçevesinde ele almaya çalışacağız. Âl-i İmrân sûresi 169. ayette Allah (c.c.), “Allah yolunda öldürülenleri ölümler sayma. Bilakis onlar diridirler ve Rableri tarafından rızıklandırılmaktadırlar.” demektedir.

Sünni müfessirler bu ayeti tefsir ederken burada Allah yolunda öldürülenlerin kim olduklarını tespit etmek için nüzul sebeplerine bakmış ve Uhud şehitleri, Bedir şehitleri veya her ikisi için birden indiğini söylemişlerdir.³⁴⁶ Şîî müfessirlerden Tabersî ise Uhud ve Bedir şehitleri hakkında indiğine dair rivayetlere birde Bi’r-i Maûne olayında şehit olanlar hakkında indiğine dair bir rivayeti de eklemiştir³⁴⁷ ancak Kummî gibi burada müjdelenmiş olan şehitlerin Hz. Ali’nin şîası olduğuna olduğunu iddia eden bir rivayete³⁴⁸ yer vermemiştir.

Fazlullah Âl-i İmrân sûresi 169. ayeti tefsir ederken Tabersî’nin yolunu takip etmiş ve ayetin sebep-i nüzulünü Tabersî’nin tefsirinden dipnot vererek aynen aktarmıştır. Daha sonra da kâfirlerin bakış açısıyla ölüm ile İslam’ın bakış açısına göre şehadetin ve şehitlerin faziletine dair uzun bilgiler vermiştir.³⁴⁹

“Yara almalarına rağmen Allah ve Resul’ünün çağrısına uyanlar iyilik yapıp takvalı oldukları takdirde onlar için büyük bir mükâfat vardır.” mealindeki Âl-i İmrân sûresi 172. ayetin tefsirinde de aynı durum gözlenmektedir. Nitekim bu ayet hakkında

³⁴⁴ Fazlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, 1998, 6/215-218.

³⁴⁵ el-Bakara 2/207; el-Haşr 59/8; Âl-i İmrân 3/169-174; et-Tevbe 9/117; el-Hadîd 57/10; el-Enfâl 8/74-75; el-Ahzâb 33/22-23

³⁴⁶ Râzî, *Tefsîru’l-kebîr/Mefâtîhu’l-ğayb*, 9/90-91; Taberi, *Camîu’l beyân ’an te’vili ayi’l Kur’ân*, 6/227-229.

³⁴⁷ Tabersî, *Mecme’u’l-Beyân li Tefsîri’l-Kur’ân*, 2/352-354.

³⁴⁸ Kummî, *Tefsîru’l-Kummî*, 1/185.

³⁴⁹ Fazlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, 1998, 6/377-383.

Sünni müfessirler ve Tabersî ayetin, Uhud savaşının hemen ardından gerçekleşen Hamrâu'l-Esed Gazvesi'ne³⁵⁰ katılanlar için indiği, Allah'ın onları, yaralarına ve bulundukları zor duruma rağmen kendisine icabet etmelerinden dolayı ödüllendireceği şeklinde tefsir etmişlerdir. Bu ayetin kapsamı hakkında herhangi bir tahsis veya takyide gitmemişlerdir.³⁵¹

Bu ayeti ve sonra gelen 173. ayeti açıklarken Ayyâşî, ayetin Hz. Ali ile Ammar b. Yasir hakkında indiğini söylemiş ve Hamrâu'l-Esed Gazvesi'ne hiç değinmemiş çok farklı bir olay rivayet etmiştir.³⁵²

Fazlullah bu ayeti yorumlarken de nüzul sebebi olarak Hamrâu'l-Esed Gazvesi'ni göstermiş, ayette müjdelenen kesimin kim olduğuna dair Ayyâşî gibi herhangi bir tahsise gitmemiş, bu gazveye katılıp takvalı olan herkesin bu müjdeye ereceğini bildirmiştir. Bu ayet grubunun Müslümanların sebat örneklerinden biri olduğunu ifade etmiştir.

1.2.3. Allah'ın Ashaptan Razı Olduğuna Dair Ayetler

Kur'ân-ı Kerim'de birçok yerde Allah (c.c.) gerek dolaylı gerekse doğrudan ashaptan razı olduğunu bildirmiştir.³⁵³ Biz bu başlık altında Allah'ın onlardan razı olduğunu doğrudan belirttiği Tevbe sûresi 100. ayete Fazlullah'ın yaklaşımını sunmaya çalışacağız.

Tevbe sûresi'nin ilgili ayetinde Allah (c.c.), “*Ensar ve muhacirin ilkleri, imanda erken davrananları ile onlara ihsanla tabi olanlar Allah'tan, Allah'ta onlardan razı olmuştur. Allah onlar için içlerinde ebedi olarak kalacakları ve altlarından ırmaklar akan cennetler hazırlamıştır. İşte büyük başarı budur.*” diyerek Ensar ve Muhacirin ilklerinden, imanda erken davrananlarından, razı olduğunu bildirmiştir.

Sünni müfessirler bu ayeti tefsir ederken ilklerin ve imanda öne geçenlerin kimler olduğunu konusunda Bedir'e katılmış olanlar, iki kıbleye doğru namaz kılmış olanlar, Rıdvan Biati'ndan önce Müslüman olmuş olanlardır şeklinde farklı rivayetler

³⁵⁰ İbrahim Sarıçam, “Hamrâu'lesed Gazvesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (02 Ocak 2023).

³⁵¹ Râzî, *Tefsîru'l-kebîr/Mefâtîhu'l-ğayb*, 9/99; Taberî, *Camîu'l beyân 'an te'vili ayi'l Kur'ân*, 6/240; Tabersî, *Mecme'u'l-Beyân li Tefsîri'l-Kur'ân*, 2/356-360.

³⁵² Ayyâşî, *Tefsîru'l-'Ayyâşî*, 1/350-351.

³⁵³ Bk. et-Tevbe 9/100; el-Fetih 48/18.

ve görüşler nakletmiş olsalar da buradaki öne geçme ve ilklerden olma ibarelerini belli birkaç sahâbeye hamletmemişlerdir.³⁵⁴

Şîî müfessirlerden Ayyâşî tefsirinde ilgili ayetin sadece “*Ensar ve muhacirin ilkleri, imanda erken davrananları ile onlara ihsanla tabi olanlar...*” kısmını tefsir etmiş ancak ilgili ibarenin kimleri kapsadığı konusu üzerinde durup yorum yapmaktan veya rivayet vermekten kaçınarak burada bir derece sıralaması yapıldığını ve derece konusunda en üstte olanların muhacirler, daha sonra ensar, daha sonra ise onlara tabi olanlar olduğunu bildirmiştir.³⁵⁵ Kummî ise Ayyâşî gibi ayetin sadece “*muhacir ile ensarın ilkleri ve öne geçenleri*” kısmının üzerinde durmuş ancak bu kişilerin kimler olduğu konusunu da ele alarak bunların, “*nakipler*” olduğunu, nakiplerin ise Ebû Zer, Mikdâd, Selmân, Ammâr gibi Hz. Ali’nin velayetini kabul edenler olduğunu söylemiştir.³⁵⁶ Tabersî ise tefsirinde ilgili ayeti açıklarken “Nüzûl” başlığı altında ayetin kimler hakkında inmiş olabileceğine dair Sünni müfessirlerin tefsirlerinde aktardıkları ve yukarıda vermiş olduğumuz rivayetlere yer vermiştir.³⁵⁷

Fazlullah ilgili ayeti tefsir ederken ayetin kimler hakkında indiği konusunda herhangi bir rivayete yer vermemiş ayrıca tahsiste yapmayarak ayeti daha icmali olarak ele almıştır. Ayetin övdüğü kişilerin kimler olduğunu ve neden övüldüklerini açıklarken Fazlullah, “*Bunlar daha ilk dönemlerde Resûlullah’a tabi olanların sayısı az, Müslümanlar güçsüz iken imanda, hicrette, yardımda ve cihatta erken davrananlardır. Bunlar, Allah’a davetin mesuliyetini anlayıp başlarına gelecek olan tehlikelerden korkmayan kişilerdir. Öyle ki bunlar, uzun bir yürüyüşün önderleri olmak için tüm hayatlarını Allah’a adamaya hazır olarak bu yola çıktılar ki insanlar, meydan okumanın ve cesaretin en güzel şeklinin nasıl olduğunu bu kişilerden öğrensinler.*” diyerek kişi veya grup belirtmekten kaçınıp ayette övülen tipoloji üzerinde durup ayete daha evrensel bir anlam yüklemiştir.³⁵⁸

³⁵⁴ Râzî, *Tefsîru’l-kebir/Mefâtihu’l-ğayb*, 16/172-173; Taberi, *Camîu’l beyân ’an te’vili ayi’l Kur’ân*, 11/637-641.

³⁵⁵ Ayyâşî, *Tefsîru’l-’Ayyâşî*, 2/253-254.

³⁵⁶ Kummî, *Tefsîru’l-Kummî*, 2/433.

³⁵⁷ Tabersî, *Mecme’u’l-Beyân li Tefsîri’l-Kur’ân*, 5/86.

³⁵⁸ Fazlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, 1998, 11/198.

1.2.4. Ashab'ın Birbirlerine Olan Şefkat ve İkramlarına Dair Ayetler

Ashabın birbirlerine olan şefkat ve ikramlarına dair gerek tarih kitaplarında gerekse hadislerde birçok olay anlatılmaktadır. Allah'da (c.c.) Kur'ân-ı Kerim'de bu durumu övmüş ve bu özelliklerinden dolayı ashabı taltif etmiştir.³⁵⁹

Biz burada Fetih sûresi 29. ayet bağlamında konuyu ele almaya çalışacağız. Bu ayette Allah (c.c.), *“Muhammed Allah'ın Resulü'dür. Onunla birlikte olanlar kâfirlere karşı şiddetli, kendi içlerinde ise merhametlidirler. Onları, Allah'ın lütuf ve rızasını arzulayarak rükû ve secde ederken görürsün. Onların nişanları ise yüzlerindeki secde izleridir. Onların Tevrat'taki vasıfları bu şekildedir. İncil'deki vasıfları ise şöyledir: Onlar filizini yarıp çıkarmış, gittikçe onu kuvvetlendirerek kalınlaşmış, gövdesi üzerine dikilmiş bir ekine benzerler ki bu, çiftçilerin hoşuna gider. Allah böylece onları çoğaltıp kuvvetlendirmekle kâfirleri öfkelenendirir. Allah onlardan iman edip sâlih ameller işleyenlere mağfiret ve büyük mükâfat vaadetmiştir.”* diyerek Resûlullah ile birlikte olanları taltif etmiştir.

Sünni müfessirler ayette geçen *“Onunla birlikte olanlar”* ibaresinden kastedilenin ashap yani Müslüman olup, Resûlullah'ın yanında bulunanlar olduğunu söylemiş ancak ibarenin üzerinde fazla durmamışlardır.³⁶⁰

Şîi müfessirlerden Ayyâşî tefsirinde ilgili ayete hiç yer vermemiş,³⁶¹ Kummî ise ayete yer vermesine rağmen hemen hiçbir izaha girmemiş ve ayetle ilgili olarak Allah'ın bu ayette, Peygamberin, ashabının Tevrat ve İncil'de yazılı olan niteliklerini belirttiğini söylemiştir.³⁶² Tabersî ise tefsirinde *“Onunla birlikte olanlar”* ibaresinden kast edilenin kimler olduğu konusu üzerinde durmamış, ilgili ibarenin devamında gelen *“kâfirlere karşı şiddetli, kendi aralarında merhametli”* nitelemesinin üzerinde durup Resûlullah ile birlikte olanların şiddet ve merhametlerinin ne düzeyde olduğunu anlatmıştır.³⁶³

³⁵⁹ el-Fetih 48/29; el-Haşr 59/9-10

³⁶⁰ Râzî, *Tefsîru'l-kebîr/Mefâtihu'l-ğayb*, 28/107; Taberi, *Camîu'l beyân 'an te'vili ayi'l Kur'ân*, 21/321.

³⁶¹ Ayyâşî, *Tefsîru'l-'Ayyâşî*, 152-153.

³⁶² Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 995.

³⁶³ Tabersî, *Mecme'u'l-Beyân li Tefsîri'l-Kur'ân*, 9/162.

Fazlullah ilgili ayeti tefsir ederken sahâbeye yaklaşımını ortaya çıkaracak olan “*Onunla birlikte olanlar*” ibaresinin üzerinde durmuş, kast edilenlerin ise, “*Savaşta veya barışta, mescitte veya mescit dışında her yerde, seferde veya mûkim iken O’nunla birlikte olup O’nun nübüvvetini tasdik eden, O’nun rehberliğine riayet eden, O’nun davetine uyan, O’nunla birlikte hüznlenen ve O’nun davası uğruna acı çeken*” kişiler olduğunu söyleyerek herhangi bir tahsise gitmemiş, bu nitelikleri taşıyan tüm ashabin bu ayetin kapsamına girebileceğini ifade etmiştir.³⁶⁴

Yukarıda vermiş olduğumuz örnekler ışığında şunu söyleyebiliriz ki Fazlullah, ashabı öven, onların faziletlerinden bahseden ayetleri tefsir ederken bu övülenlerin Hz. Ali yandaşları olduğu veya Ehl-i Beyt olduğu gibi bir tahsise gitmemiş, ayeti zahiri bağlamından koparmamış, ayetin nüzul sebebini verdiği zamanlarda ise Sünni tefsirlerden de yararlanıp bu tefsirleri dipnot olarak da göstererek mezhebi bir taassup içinde bulunmadığını göstermiştir.

1.3. Fazlullah’ın Ehl-i Beyt’ten Bahseden Ayetlere Yaklaşımı

Biz bu başlık altında Kur’ân-ı Kerim’de direk Ehl-i Beyt’ten bahseden ayetlere Fazlullah’ın yaklaşımını inceleyeceğimiz gibi, zahiren Ehl-i Beyt’e hitap etmediği halde Şîî âlimlerce Ehl-i Beyt ve imametle ilişkilendirilen ayetlere Fazlullah’ın yaklaşımını da incelemeye çalışacağız.

Kur’ân-ı Kerim’de “*Ehl-i Beyt*” ibaresi yalnızca Ahzâb sûresi 33. ayetinde geçmektedir ancak bu ayet dışında Ehl-i Beyt ile ilişkilendirilen başka ayetlerde bulunmaktadır. *Meveddet* ayeti olarak bilinen Şûrâ sûresi’nin 23. ayeti,³⁶⁵ *Mübâhele* ayeti olarak bilinen Âl-i İmrân sûresi’nin 61. ayeti,³⁶⁶ *Salavat* ayeti olarak bilinen

³⁶⁴ Fazlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, 1998, 21/127.

³⁶⁵ “Allah’ın, iman edip dünya ve âhirete faydalı işler yapan kullarına verdiği müjde işte bu! De ki: ‘Sizden akrabalık sevgisinden başka bir karşılık istemiyorum.’ Kim çaba harcayıp bir iyiliği gerçekleştirirse bu konuda ona daha büyük güzellikler bahşederiz. Şüphesiz Allah çok bağışlayıcıdır ve iyiliği asla karşılıksız bırakmaz.”

³⁶⁶ “Sana gelen bu bilgidir sonra her kim bu konuda seninle tartışmaya kalkışır, de ki: “Gelin, çocuklarımızı ve çocuklarınızı, kadınlarımızı ve kadınlarınızı, kendimizi ve kendinizi çağıralım, sonra da Allah’ın lâneti yalancıların üzerine olsun diye dua edelim.”

Ahzâb sûresi'nin 56. ayeti³⁶⁷ bunlara örnektir. Verdiğimiz bu ayetler Şîî müfessirlerin büyük çoğunluğu tarafından kesin bir şekilde Ehl-i Beyt ile ilişkilendirilmiştir.

Biz burada Ehl-i Beyt ibaresinin açıkça geçmiş olduğu Ahzâb sûresi 33. ayeti ile *Meveddet* ayeti olarak bilinen Şûrâ sûresi'nin 23. ayetini örnek olarak vermekle yetineceğiz.

Ahzâb sûresi 33. ayetinde Allah (c.c.), “(Ey Peygamber hanımları!) Evlerinizde oturun, eski cahiliye âdetinde olduğu gibi açılıp saçılmayın. Namazı kılın, zekâtı verin, Allah'a ve Resûlüne itaat edin. Ey Ehl-i Beyt! Allah sizden, sadece günahı gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor.” diyerek Peygamber hanımlarına hitap ile başlamış ancak ayetin sonunda hitabı Ehl-i Beyt'e yöneltmiştir.

Bu ayeti tefsir ederken gerek Sünni³⁶⁸ gerekse Şîî müfessirler³⁶⁹ “Ehl-i Beyt” ibaresinden kast edilenlerin “Resûlullah (s.a.v.), Hz. Ali, Hz. Fatıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin” olduğunu kabul etmişlerdir. İkrime'den (öl. 105/723) gelen bir rivayete dayanarak Ehl-i Beyt ibaresi ile kast edilenin Peygamberin hanımları olduğu birtakım âlimlerce kabul edilmiş olsa da bu görüş azınlıkta kalmıştır.

Fazlullah ilgili ayeti tefsir ederken ayette geçen Ehl-i Beyt ibaresi ile kimlerin kast edildiği konusu üzerinde uzunca durmuş gerek Sünni gerekse Şîî kaynaklarda geçen rivayetlerin sayısını ve râvilerini vermiş ardından ise rivayetlerin çoğunluğunun Ehl-i Beyt'ten kast edilenin Resûlullah (s.a.v.), Hz. Ali, Hz. Fatıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin olduğunu belirttiğini ve kendisinin de bu görüşte olduğunu söylemiştir. Rivayetleri değerlendirirken Ehl-i Beyt'ten kast edilenin Peygamber hanımları olduğunu söyleyen rivayetler merfu olmadığından kişisel bir görüş ifade ettiğini ancak kendisinin de benimsediği görüşü destekleyen rivayetlerin çoğunlukla merfu olmasından dolayı bu görüşün daha objektif olduğunu da belirtmiştir.³⁷⁰

Şûrâ sûresi'nin 23. ayeti ise Allah, “İşte Allah'ın, iman eden ve iyi işler yapan kullarına müjdelediği nimet budur. De ki: Ben buna karşılık sizden akrabalık/Ehl-i

³⁶⁷ “Şüphesiz, Allah ve melekleri Peygambere salat ederler. Ey iman edenler, siz de ona salat edin ve tam bir teslimiyetle ona selam verin.”

³⁶⁸ Taberi, *Camiu'l beyân 'an te'vili ayi'l Kur'ân*, 19/101-108.

³⁶⁹ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 3/829; Tabersî, *Mecme'u'l-Beyân li Tefsîri'l-Kur'ân*, 8/119.

³⁷⁰ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 1998, 18/299-303.

Beyt/İbadet sevgisinden başka bir ücret istemiyorum. Kim bir iyilik işlerse onun sevabını fazlasıyla veririz. Şüphesiz Allah bağışlayan, şükürün karşılığını verendir.” diyerek Peygamberin insanları hidayete çağırması karşılığında herhangi bir maddi beklentiye girmediği sadece *kurba* sevgisi beklediği bildirilmiştir.

Tefsirlere baktığımızda müfessirlerin daha ayette geçen *kurbâ* ibaresi üzerinde durduklarını görmekteyiz. *Kurbâ* sevgisinden kast edilenin ne olduğu konusunda genel anlamda; Allah’a yaklaştıracak amelleri sevmek, Allah’ı sevmek, Peygamberi sevmek veya Ehl-i Beyt sevmek olduğuna dair görüşler aktarılmıştır.³⁷¹ Kummî burada kast edilenin Ehl-i Beyt sevgisi olduğunu belirtmiş diğer görüşlere yer vermemiştir.

Fazlullah ayeti tefsir ederken *kurbâ* ibaresinin üzerinde durmuş, konu hakkında ihtilaflar olduğunu belirtmiş, yukarıda vermiş olduğumuz görüşleri saymıştır. Âlimlerin çoğunun burada kast edilenin Peygamber sevgisi olduğunu kabul ettiğini belirtmiş ve ayetin zahirine bu görüşün daha uygun olduğunu kabul etmiş ancak burada kast edileni sadece Peygamber sevgisi ile sınırlamanın doğru olmadığını Ehl-i Beyt sevgisinin de ayetin kapsamına gireceğini çünkü kast edilenin Ehl-i Beyt sevgisi olduğuna dair rivayetlerinde olduğunu belirtmiştir. Burada şunu da belirtmekte fayda var ki Fazlullah’ın konu hakkındaki tartışmaları verirken ilgili ibareden kast edilenin Ehl-i Beyt sevgisi olduğuna dair görüşlere daha fazla yer vermesi ve bunları daha fazla savunması kendisinin de bu görüşte olduğunu göstermektedir. Tüm bunlara ek olarak burada kast edilenin sıradan akrabalık bağları da olabileceğini çünkü akrabalık bağlarının İslam toplumunu kuvvetlendirdiğini de belirtmiştir.³⁷²

1.4. Şîa’nın Sahâbeyi Eleştirmek İçin Kullandığı Ayetlere Fazlullah’ın Yaklaşımı

Şüphesiz ki sahâbe nesli insan olmaları hasebiyle hatalar yapmış, günahlar işlemiş bir nesildi. Bundan dolayıdır ki Allah, Kur’ân-ı Kerim’de kimi zaman hata yapıldıktan sonra onları uyarıp, yapılan yanlışlarından dönmelerini onlara telkin

³⁷¹ Taberi, *Camîu’l beyân ‘an te’vili ayi’l Kur’ân*, 20/494-502; Tabersî, *Mecme’u’l-Beyân li Tefsîri’l-Kur’ân*, 9/37-38; Râzî, *Tefsîru’l-kebîr/Mefâtîhu’l-ğayb*, 27/166-168.

³⁷² Fazlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, 1998, 20/172-176.

etmişken kimi zaman da henüz hata yapılmadan önce o konuda dikkatli olmaları için sahâbe neslini uyarmıştır.³⁷³

Biz bu başlık altında Şîî müfessirlerin sahâbeyi eleştirmek için kullandıkları birtakım ayetlere Fazlullah'ın yaklaşımını ele almaya çalışacağız. Şîî müfessirlerin sahâbeyi eleştirmek veya kötülemek için delil olarak kabul ettikleri ayetler sadece yukarıda bahsettiğimiz gibi sahâbenin ikaz edildiği ayetlerle sınırlı olmadığından konuyu, Kur'ân-ı Kerim'de sahâbenin ikaz edildiği ayetlere Fazlullah'ın yaklaşımı ve Şîî müfessirlerin sahâbeyi eleştirmek için tevîl ettiği ayetlere Fazlullah'ın yaklaşımı olmak üzere iki alt başlıkta ele almaya çalışacağız.

1.4.1. Sahâbenin İkaz Edildiği Ayetlere Fazlullah'ın Yaklaşımı

Yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi Allah, Kur'ân-ı Kerim'de birçok yerde sahâbeyi ikaz etmiştir ancak çalışmamızın sınırlarını aşacağından dolayı biz buraya sahâbenin ikaz edildiği iki ayeti alıp Fazlullah'ın ilgili ayetlere yaklaşımını vermeye çalışacağız.

Ahzâb sûresi 53. ayette Allah, *“Ey iman edenler! Peygamber'in evlerine, yemeğe çağırılmaksızın vakitli vakitsiz girmeyin; fakat davet edilerseniz girin ve yemeği yiyince dağılın. Sohbet etmek için de girip oturmayın. Bu haliniz Peygamber'i üzüyor, o da size bir şey söylemeye çekiniyordu. Allah gerçeği söylemekten çekinmez. Peygamber'in eşlerinden bir şey isteyeceğiniz zaman, onu perde arkasından isteyin. Bu sayede sizin gönüllerinizde, onların gönülleri de daha temiz kalır. Bundan sonra ne Allah'ın Peygamber'ini üzmeniz ve ne de O'nun eşlerini nikâhlamanız asla caiz değildir. Doğrusu bu, Allah katında büyük bir günahdır.”* buyurmuştur.

Gerek Sünni gerekse Şîî müfessirler, Resûlullah'ın Zeynep bnt. Cahş ile evlenmesinden sonra vermiş olduğu velîmede bir grup sahâbenin uzun süre oturup geç saatlere kadar kalkmaması üzerine Resûlullah'ın sıkıntı çektiğini ve bundan dolayı bu ayetin indiğini söylemektedirler.³⁷⁴

³⁷³ Kur'ân-ı Kerim'de sahâbenin ikaz edildiği birtakım ayetler şunlardır: el-Hucurât 49/1-6; el-Ahzâb 33/28-29; el-Ahzâb 33/53; el-Mâide 5/101; el-Mümtehhine 60/1-3; en-Nisâ 4/83; el-Cuma 62/9-11; Âl-i İmrân 3/100-101; el-Enfâl 8/67-69.

³⁷⁴ Bedreddin Çetiner, *Fâtîha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl Kur'ân Âyetlerinin İniş Sebepleri* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2013), 2/732-736; Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 3/832.

Şîî müfessirlerden Tabersî, tefsirinde ayeti açıklayıp ayetten birtakım dersler çıkarmış, tabiin âlimlerinin ayet hakkındaki görüşlerini nakletmiş, Peygamber'in evinde oturup O'na eza veren sahâbilerin adlarını verip nüzul sebebini kısaca açıklamıştır.³⁷⁵ Kummî ise tefsirinde ayeti iki kısma ayırmış, ayetin Peygamberin evlerine izinsiz girip uzun süre oturmayı yasaklayan ilk kısmı hakkında yukarıda verdiğimiz nüzul sebebini vermiş ancak Peygamberden sonra O'nun eşlerini nikâhlamanın ebediyen yasaklandığı ayetin son kısmı hakkında, *"Peygamber eşlerini nikâhlamayı haram kılan Ahzâb sûresi'nin 6. ayeti nazil olduğunda Talha sinirlendi ve 'Muhammed kendi eşleriyle nikâhlanmayı bizlere yasaklıyor ancak kendisi bizim eşlerimizle evleniyor. O öldüğünde yapacağımızı biliriz.' dedi ve ayetin son kısmı Talha hakkında indi."* şeklinde bir rivayete yer vermiştir.

Fazlullah ise bu ayeti tefsir ederken konuyu "Peygamberin evine girerken izin isteme ve Peygamber eşleri ile konuşma ahkâmı, Peygambere eziyet verilmesinin yasaklanması, Peygamberin vefatından sonra eşlerinin haramlığı" şeklinde başlıklara ayırmış, konu hakkında açıklamalar yaparken meseleyi sadece Peygamber evleri ile sınırlı tutmayıp, İslam toplumunda olması gereken ahlaki kurallardan ve ayetlerde yer alan hikmetlerden bahsetmiştir.

Fazlullah ilgili ayetin tefsirinde Kummî gibi ayetin son kısmının Talha bin Ubeydullah'ın yukarıda vermiş olduğumuz sözü hakkında indiğini söylemiş ve bunu Tabâtabâî'nin *el-Mîzân* tefsirine dayandırmıştır.

Hucurât sûresi 6. ayette Allah, *"Ey iman edenler! Eğer fâsığın biri size bir haber getirirse haberin doğruluğunu araştırın. Aksi takdirde farkına varmadan bir kavme kötülük edersiniz de daha sonra pişman olursunuz."* diyerek Müslümanın kendisine gelen haberleri sorgulayıp araştırmadan kabul etmemesi gerektiği konusunda ikaz etmiştir.

Sünnî müfessirler bu ayetin iniş sebebinin, Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt'ın zekât memuru olarak Müstalik oğullarına göndermesini ve Müstalik oğullarının Velîd'i toplu olarak karşılamaya çıkması üzerine Velîd'in öldürülmekten korkup Medine'ye

³⁷⁵ Tabersî, *Mecme'u'l-Beyân li Tefsîri'l-Kur'ân*, 8/134.

döndükten sonra Resûlullah'a, Müstalik oğullarının irtidad edip kendisini öldürmeye kalktıkları şeklinde yanlış haber vermesi olduğunu söylemişlerdir.³⁷⁶

Şîî müfessirlerden Kummî, bu ayetin Hz. Âişe'nin Resûlullah'ın hanımı Hz. Mâriye'ye iftira atarak Resûlullah'a, "İbrahim senin oğlun değil. O Cüreyh el-Kıptî'den çünkü Cüreyh her gün Mâriye'nin yanına gidiyor." demesi ve Resûlullah'ın olayı araştırmasından sonra Âişe'nin iddiasının iftira olduğunu anlayıp bunun için Allah'a şükretmesi üzerine indiğini söylemiştir.³⁷⁷ Tabersî ise tefsirinde ayetin nüzul sebebi olarak Sünnî müfessirlerin yukarıda vermiş olduğumuz görüşünü kısaca aktarmış ardından ise Kummî'nin vermiş olduğu rivayeti "وَفِيلٌ" diyerek detaylıca anlatmıştır.³⁷⁸

Fazlullah ilgili ayeti tefsir ederken nüzul sebebi olarak Vâhidî en-Nîsâbü'rî'nin *Esbâbü'n-nüzûl* adlı eserini kaynak göstererek ayetin Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt hakkında indiğini söylemiş ve ardından olayı nakletmiş Hz. Âişe hakkında indiğine dair olan rivayetlere hiç yer vermemiştir.³⁷⁹

1.4.2. Şîî Müfessirlerin Sahâbeyi Zemmetmek İçin Sahâbe ile İlişkilendirdikleri Ayetlere Fazlullah'ın Yaklaşımı

Özellikle Kummî gibi ahhârî müfessirler birçok ayeti, gerek Hz. Ali'nin imametinde delil olması için gerekse belli sahâbileri kötülemek için aşırı şekilde tevil etmiş ve mecrasının dışına çıkarmışlardır.³⁸⁰ Çalışmamızın hacminin artmaması açısından konuyu iki farklı ayetle açıklığa kavuşturmaya çalışacağız.

Nisâ sûresi 61. ayette Allah, "Onlara: Allah'ın indirdiğine (Kur'ân'a) ve Resulüne gelin, denildiği zaman, münafıkların senden uzaklaştıkça uzaklaştıklarını görürsün." diyerek anlaşmazlığa düşülen konuları Allah'a ve Resulüne götürmeyi, onlar tarafından muhakeme olunmayı emretmiş ancak münafıkların Allah ve Resulünün hükmünden kaçındıklarını bildirmiştir.

³⁷⁶ Çetiner, *Esbâb-ı Nüzûl*, 2/822-825.

³⁷⁷ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 3/996-998.

³⁷⁸ Tabersî, *Mecme'u'l-Beyân li Tefsîri'l-Kur'ân*, 9/168-169.

³⁷⁹ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 1998, 21/139-140.

³⁸⁰ Detaylı bilgi için bk. Gümüş, "Sahâbeyle İlişkilendirilen Âyetlerin Şîî Yorumu".

Sünni müfessirler bu ve önceki ayetin, Ensar'dan Müslüman olduğunu iddia eden bir adamın, bir Yahudi ile anlaşmazlığa düşmesini ve Yahudi'nin Resûlullah'ın önünde muhakeme olmayı talep etmesine rağmen Müslüman olduğunu iddia eden adamın bunu kabul etmeyip bir kâhin tarafından muhakeme olmak istediğini belirtmesi üzerine indiğini söylemişlerdir.³⁸¹

Şîî müfessirlerden Kummî ise Yahudi tarafından, muhakeme olmak için Allah ve Resulüne davet edildiği halde bu daveti kabul etmeyip tağut tarafından yargılanmak isteyen kişinin Zübeyr b. Avvâm olduğunu ve Ehl-i Beyt'e düşman olan herkesin ayette geçen "münafık" ibaresine dâhil olduğunu belirtmiştir.³⁸² Tabersî ise tefsirinde Yahudi ile davalanan kişinin ismini vermemiş sadece "bir münafık" olarak belirtmiştir.³⁸³

Fazlullah tefsirinde ilgili ayeti tefsir ederken nüzul sebebi olarak Sünni kaynakların vermiş olduğu nüzul sebeplerini nakletmiş, ayetin ensardan bir münafık hakkında indiğini söylemiştir. Aynı sûrenin 65. ayetini tefsir ederken ayetin Zübeyr hakkında indiğine ve Zübeyr'in haklı olduğuna dair rivayeti vermiş, rivayeti kabul ederek rivayet üzerinden dersler çıkarmıştır.³⁸⁴

Diğer bir örnek ise Muhammed sûresi 25. ayettir. Bu ayette Allah, "*Hidayet kendilerine açıkça belli olduktan sonra geri küfre dönenleri şeytan ayartmış ve kendilerine ümit vermiştir.*" diyerek Kitabı ve Resûlullah'ı tanıyıp, bunların hak olduğunu bilmesine rağmen sırf şeytanın aldatmasından dolayı dinden dönenlerden bahsetmiştir.

Sünni müfessirler bu ayetin Ehl-i Kitap veya münafıklar hakkında indiği söylemişlerdir.³⁸⁵

Şîî müfessirlerden Kummî ayeti tefsir ederken, doğruyu bilmelerine rağmen imandan sonra küfre dönenlerin Hz. Ali'nin imamet ve velayetini inkâr edenler olduğunu, insanları imanlarından sonra küfre döndürmek için aldatan şeytanında es-

³⁸¹ Çetiner, *Esbâb-ı Nüzûl*, 1/229-232; Taberi, *Camîu'l beyân 'an te'vili ayi'l Kur'ân*, 7/195-196.

³⁸² Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 208.

³⁸³ Tabersî, *Mecme'u'l-Beyân li Tefsîri'l-Kur'ân*, 3/97.

³⁸⁴ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 1998, 7/332-336.

³⁸⁵ Taberi, *Camîu'l beyân 'an te'vili ayi'l Kur'ân*, 217-218.

Sânî (Hz. Ömer) olduğunu söylemiştir.³⁸⁶ Tabersî ise ayeti tefsir ederken, bu ayetin Ehl-i Kitap veya münafıklardan bahsettiğini belirtmiş ve bu ayetten, gerçek Mü'minlerin irtidat ettiği, anlamının çıkarılamayacağı üzerinde durarak Müslümanları ayetin kapsamına almanın doğru olmayacağı kanısına vardığını göstermiştir.

Fazlullah ilgili ayeti tek başına ele almamış, 25-32. ayetleri bir bütün olarak ele almış; bu ayetlerin münafıklar hakkında indiğinden, münafıkların topluma zararlarından, şeytanla dost olmalarından, şeytanın insanı aldatma metotlarından bahsetmiştir. Ayeti, Müslümanlar veya sahâbe ile ilişkilendirmemiştir.³⁸⁷

2. Fazlullah'ın, İmâmet ile İlişkilendirilen Ayetlere Yaklaşımı

Şîa'yı diğer mezheplerden ayıran en önemli özelliği şüphesiz ki “İmamet” hakkındaki görüşleridir. Nitekim daha önce de bahsetmiş olduğumuz gibi Şîi âlimlerin büyük çoğunluğu bu görüşlerini birçok konu da mihenk taşı olarak almış; kişileri, olayları ve dini konuları bu kavram üzerine temellendirmişlerdir.

Şîa'nın Hz. Ali ve imamet ile ilişkilendirdiği birçok ayet bulunmaktadır. Hatta bazı durumlarda tevilde o kadar ileri gidilmiştir ki çok farklı bir bağlamda gelen ayetleri dahi imamete yorumlamışlardır. Örneğin Şîi ahbârî müfessir Kummî, Zuhurf sûresi 28. ayette geçen “كَلِمَةً بَاقِيَةً” ibaresini imamet olarak tefsir etmiştir.³⁸⁸ Yine Mâide sûresi 13. ayetinde geçen “الْكَلِمَ” ibaresi ile Hz. Ali'nin kastedildiğini ve onun imametinin elinden alınmasının *kelimenin tahrifi* olduğunu söylemiştir.³⁸⁹ Ancak usûlî metodu benimseyen Tabersî'nin bu şekilde bir tevile tefsirinde yer vermediğini görmekteyiz.

Bu bölümde Şîi müfessirlerin hemen tamamının Hz. Ali'nin imameti ile ilişkilendirdiği Mâide sûresi 55 ve 67. ayetlere Fazlullah'ın yaklaşımını ele almaya çalışacağız.

Mâide sûresi 55. ayette Allah, “Sizin dostunuz (veliniz), ancak Allah, O'nun elçisi, rükû edenler, namaz kılanlar ve zekâtı veren mü'minlerdir.” demiştir. Bu ayeti

³⁸⁶ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 3/984.

³⁸⁷ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 1998, 21/84-85.

³⁸⁸ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 1/241.

³⁸⁹ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 1/241.

tefsir ederken Sünni müfessirler ayetten kast edilenin Müslümanların; Yahudileri, Hristiyanları veya hangi dinden olursa olsun gayri Müslimleri dost edinmemeleri gerektiğini, ancak Allah'ın, Resulünün ve Mü'minlerin dost edinebileceği; ayetin sebebi nüzulü hakkında her ne kadar Hz. Ebubekir, Hz. Ali gibi farklı sahâbiler hakkında inmiş olsa da Şîa'nın anladığını anlamda Hz. Ali'nin imamet ve velayetine delil olmayacağını söylemişlerdir.³⁹⁰

Şîi müfessirler bu ayeti tefsir ederken ayetin Hz. Ali'nin velayeti ve imameti hakkında indiğini bildirmiş, bu konuda birçok rivayet saymış, diğer nüzul sebeplerine itimat etmemişlerdir. Bu şekilde imametın ayet ile sabit olduğunu vurgulamışlardır.³⁹¹

Fazlullah da ilgili ayeti tefsir ederken, Hz. Ali namazda iken kendisine gelip sadaka isteyen kişiye parmağındaki yüzüğü vermesi rivayetini delil göstererek bu ayetin Hz. Ali hakkında indiğini ve bu durumun ise namaz ile sadaka arasındaki ruh birliğinden kaynaklandığını söylemiştir. Ardından da yapılan amelin ne kadar üstün bir amel olduğunu anlatmıştır. Daha sonra ise konu üzerindeki tartışmalara kısaca yer verip ayetin Hz. Ali'nin velayetine delil olacağını söylemiş ve bunu Tabâtabâi'den yaptığı bir alıntı ile desteklemiştir.³⁹²

Mâide sûresi 67. ayette ise Allah, “*Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan elçilik görevini yerine getirmemiş olursun. Allah seni insanlardan korur. Şüphesiz, Allah kâfirler topluluğunu doğru yola erdirmez.*” diyerek Ehl-i Kitabın ve kâfirlerin olumsuz tepkilerine aldırış etmeden kendisine indirilen tebliğ edip bu yolda hiçbir şeyden korkmamasını çünkü Allah'ın onu koruyacağını bildirmiştir.³⁹³

³⁹⁰ Taberi, *Camiu'l beyân 'an te'vili ayi'l Kur'ân*, 8/529; Râzî, *Tefsîru'l-kebîr/Mefâtîhu'l-ğayb*, 12/27-29.

³⁹¹ Ayyâşî, *Tefsîru'l-'Ayyâşî*, 2/57-59; Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 1/250; Tabersî, *Mecme'u'l-Beyân li Tefsîri'l-Kur'ân*, 3/295-299.

³⁹² Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 1998, 8/226-233.

³⁹³ Râzî, *Tefsîru'l-kebîr/Mefâtîhu'l-ğayb*, 12/51.

Sünni müfessirler ayetin nüzul sebebi hakkında birbirinden farklı yaklaşık on rivayet saymışlar ancak en doğrusunun Ehl-i Kitabın saldırı ve sataşmalarına karşı indiğine dair rivayetler olduğunu bildirmişlerdir.³⁹⁴

Şîî müfessirler ise ayetteki tebliğ edilmesi, gizlenmemesi emredilen şeyin Hz. Ali'nin imameti ve velayeti olduğunu, ayetin inmesi üzerine Peygamberin Gadîr-i Hum'da Hz. Ali'nin elini tutup havaya kaldırarak, “*Ben kimin velisiysem Ali'de onun velisidir.*” diyerek Hz. Ali'nin velayetini ilan ettiğini belirtmişlerdir.³⁹⁵ Şîî müfessirlerin hemen tamamı bu ayeti Hz. Ali'nin velayetinin delili olarak kabul etmişlerdir.

Fazlullah ise tefsirinde ilgili ayeti açıklarken Sünni müfessirlerin vermiş olduğu nüzul sebeplerini saymış ve tartışmıştır. Bu nüzul sebeplerini saydıktan sonra ise Râzî'nin en doğru görüş olarak ayetin Yahudi ve Hristiyanların Peygambere zarar vermeye çalışması üzerine indiğini kabul ettiğini ancak kendisinin en doğru görüş olarak ayetin Gadîr-i Hum'da Hz. Ali'nin velayeti hakkında indiğini kabul ettiğini söylemektedir.³⁹⁶

3. Fazlullah'ın Müt'a Nikâhına Delil Olarak Sunulan Ayete Yaklaşımı

Sözlüklerde “ *faydalanma, menfaat*” gibi anlamlara gelen *müt'a*; en fazla bilinen anlamıyla belirli bir süreyle sınırlanmış nikâh türünü ifade etmektedir. Sünni âlimler bu nikâh türüne cevaz vermezken Şîî âlimler bunun meşruiyetini savunmuş ve sadece cevaz vermekle kalmayıp gereklilik olarak görmüşlerdir.³⁹⁷ Şîî ulema Nisâ sûresi 24. ayetinde geçen “*yararlanmanıza karşılık*” anlamına gelen “*اِسْتَمْتَعْتُمْ*” ibaresini *müt'a* nikâhına delil olarak sayarken Sünni ulema buradan kast edilenin normal nikâhtan kaynaklanan eşlerin birbirinden faydalanması olduğunu söylemişlerdir. Şimdi ilgili ayet bağlamında Fazlullah'ın *müt'a* nikâhına yaklaşımını sunmaya çalışacağız.

Fazlullah, “*...O halde onlardan yararlanmanıza karşılık olarak belirlemiş olduğunuz ücretleri Allah'tan bir farz olarak verin...*” mealindeki Nisâ sûresi 24. ayeti

³⁹⁴ Râzî, *Tefsîru'l-kebîr/Mefâtihu'l-ğayb*, 12/52-53; Taberi, *Camîu'l beyân 'an te'vili ayi'l Kur'ân*, 8/567-571.

³⁹⁵ Ayyâşî, *Tefsîru'l-'Ayyâşî*, 63-66; Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 254-256; Tabersî, *Mecme'u'l-Beyân li Tefsîri'l-Kur'ân*, 313-314.

³⁹⁶ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 1998, 8/260-267.

³⁹⁷ İbrahim Kâfi Dönmez, “*Müt'a*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (04 Ocak 2024).

tefsir ederken müt‘a meselesine ayrı bir başlık açmış ve konuyu detaylıca ele almaya çalışmıştır. Mehrin; erkeğin, eşinden yararlanmasına karşılık olarak ödediği tazminat olduğunu söylemiştir. Mehir emrinin Allah tarafından verilmesinden dolayı burada kadını aşağılayan bir durumun söz konusu olmadığını ifade etmiştir. Bu açıklamayı müt‘a meselesinde söyleyeceklerine bir temel olması bakımından vermiştir. İslam’ın insanı; şehvetleri, arzuları, beklentileri olan bir canlı olarak kabul ettiğini belirtir.³⁹⁸

Bu açıklamalarından sonra müt‘a konusuna giren Fazlullah; müfessirlerin “yararlanma karşılığında verilmesi emredilen ücret” meselesinde ihtilafta olduklarını, müfessirlerden bir kısmının ayetten sadece mehrin vucubiyetini çıkardıklarını, diğer bir kısmının İslam’ın ilk yıllarından itibaren bilinen bir nikâh çeşidini çıkardıklarını belirtmiştir. Müt‘a nikâhı olarak bilinen süre sınırlamalı bu nikâh çeşidinin de diğer nikâh gibi bir takım şartlarının olduğunu ifade etmiştir. Şî‘i ulema ile Sünni ulemanın bir kısmının ayette kast edilenin müt‘a nikâhı olduğu görüşünde olduğunu belirten Fazlullah, Tabâtabâî’nin ilgili ayetin tefsirinde vermiş olduğu konu hakkında sözlerini aynen aktarmıştır.³⁹⁹

Fazlullah’ın bu aktarımında Tabâtabâî, ayette geçen “*istemte ‘a*” ibaresinde kast edilenin müt‘a nikâhı olduğunu kesin bir dille savunmuştur. Buna delil olarak Kur’ân’daki kavramların indirildiği dönemde bilinen kavramlar olduğunu ve bu nikâhında o dönemde Müslümanlar arasında bilinen ve uygulanan bir nikâh olduğunu ifade etmiştir. Bu ayetin nesh ediliş edilmemesi konusunun ayrı bir tartışma konusu olduğunu belirten Tabâtabâî, ayetteki “*istemte ‘a*” lafzından kast edilenin müt‘a nikâhı olduğu görüşünde olan sahâbe ve tâbiîn âlimlerinin isimlerini saymıştır. Fazlullah, Tabâtabâî’nin bu görüşlerine katıldığını beyan etmiştir.⁴⁰⁰

Daha sonra müt‘a nikâhının nesh ediliş edilmemesi konusunda ihtilafların olduğunu belirten Fazlullah, meseleyi nâsih-mensûh ilmi perspektifinden değerlendirmeye tabi tutmuştur. İlk olarak, bu ayeti nesh ettiği iddia edilen ayetlerin bu ayete zıt olmadığını, bundan dolayı aralarında nâsih-mensûh ilişkisi bulunmasının mümkün olmadığını ifade etmiştir. İkinci olarak bu ayeti nesh ettiği iddia edilen ayetlerin bu ayetten sonra indirildiğine dair bir delil olmadığını bundan dolayı bu

³⁹⁸ Fazlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, 2018, 4/154-155.

³⁹⁹ Fazlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, 2018, 4/155.

⁴⁰⁰ Fazlullah, *Min Vahyi’l-Kur’ân*, 2018, 4/155-156.

ayetin mensûh sayılamayacağını belirtmiştir. Bu ayeti nesh ettiği iddia edilen rivayetlerin ise ahad haberler olduğunu ve bir ayetin ancak mütevatir bir rivayetle nesh edilebileceğini ifade etmiştir. Hz. Ömer'in müt'ayı yasakladığına gelen sağlam rivayetlerin ise sahâbenin içtihadından ibaret olduğunu ve bağlayıcılığının olmadığını söylemiştir. Son olarak Ehl-i Beyt imamlarının müt'anın mübahlığında ve bunun sürdürülmesi gereken bir sünnet olduğu konusunda ittifak içinde olduklarını belirten Fazlullah, Hz. Ali'nin, *"Eğer Ömer müt'ayı yasaklamasaydı, insanlardan ancak çok az bir kısmı zina ederdi."* şeklindeki sözünü görüşlerine delil olarak sunmuştur.⁴⁰¹

Daha sonra müt'a meselesini sosyolojik olarak ele alan Fazlullah, müt'anın sadece risâletin ilk yıllarında kullanılan bir ruhsat olduğunu söyleyenlere karşı, günümüz ortamının da o dönemin ortamından farklı olmadığını hatta daha kötü olduğunu belirterek karşı çıkmıştır. İslam'ın şer'i hükümleri koyarken vakıadan hareket ettiği ve insanın karşılaştığı sorunlara çözüm üretmeyi amaçladığını söylemiştir. Sürekli evliliğin, cinsel sapmalar ve gayri meşru arayışlar konusunda kuşatıcı bir çözüm olmadığını ifade etmiştir. Müt'anın, cinsel sapmalar konusunda etkili bir çözüm olduğunu bu sebeple müt'a hükmünün korunması gerektiğini belirtmiş ve Hz. Ali'nin yukarıda vermiş olduğumuz sözünü görüşlerine delil olarak getirmiştir. *"Müt'a nikâhı, insanın sürekli evlilik bağlarından kaçıp zinaya düşme halindeki probleminde çözüm getirmektedir."* diyen Fazlullah; son söz olarak, *"Biz, bu evliliği inkar edenlere karşı bu mülahazaları fıkhi bir delil olsun diye sunmadık. Çünkü şer'i hükümlerin kitap ve sünnetten şer'i delillere dayanması gerektiğini gayet iyi biliyoruz. Söylemek istediğimiz, Müt'ayı kabul eden görüşünde olumlu yönlerinin olduğudur. Hükümlerin hakiki yönlerini ise en iyi Allah bilir."* demiştir.⁴⁰²

4. Fazlullah'ın Takiyye ile İlişkilendirilen Ayetlere Yaklaşımı

Arapça "وَقَى" kökünden gelen "takiyye" kelimesi, sözlüklerde; *korumak, saklamak, düzene koymak, tedbir almak* gibi anlamlara gelmektedir. Terimsel olarak ise *kişinin; canını, malını veya ırzını korumak için inancını gizlemesine* denir. Ehl-i sünnet âlimleri takiyyeyi sadece mecburi hallerde uygulanması gereken bir ruhsat

⁴⁰¹ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'an*, 2018, 4/157-158.

⁴⁰² Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'an*, 2018, 4/158-159.

olarak görmüşlerdir.⁴⁰³ Ancak takiyye meselesi Şîa'nın inanç ilkelerden biri olmuş, kişinin başına gelebilecek herhangi bir zarardan korunmak için toplum içinde kalbinde olandan farklı şekilde amel etmesi ve söz söylemesi, ancak kalbindeki asıl inancını da muhafaza etmesinin gerekliliğini ifade etmektedir.⁴⁰⁴

Takiyye inancının Şîi toplumda ne zaman yerleştiği konusunda ihtilaflar bulunmaktadır. Bir kısım araştırmacılar Hz. Ali'nin, kendinden önceki üç halifenin halifeliğini kabul etmekle takiyye yaptığını iddia ederek takiyyenin doğuşunu Hz. Ali'ye kadar götürmüş olsa da⁴⁰⁵ birtakım araştırmacılar takiyye inancını Ehl-i beyt imamlarına bağlamaktan haya ederek bu imamların takiyye yapmaktan beri, cesur insanlar olduğunu söylemişlerdir. Bu görüşe göre ise takiyye, hicri IV. aşırın ortalarından itibaren Şîi anlayışta yer etmeye başlamıştır.⁴⁰⁶ Şîi-İmâmi anlayışının genel kabulüne göre takiyye sadece bir ruhsattan ibaret olmayıp dini bir vecibedir.⁴⁰⁷ Ancak kimi Şîi âlimler bu görüşü kabul etmemiş ve bunu zelillik olarak nitelemişlerdir.⁴⁰⁸ Şîa'yı, Sünni mezheplerden ayırtan en önemli özelliklerden birinin de takiyye inancı olduğunu beyan edip, bu inancı arınılması gereken bir düşünce olarak görmüşlerdir.⁴⁰⁹

Âl-i İmrân sûresi 28. ayet⁴¹⁰ bağlamında takiyye konusunu detaylıca ele alan Fazlullah, bunun dışında Mü'min sûresi 28. ve Kehf sûresi 20. ayetlerde de konuya değinmiştir. Biz konuyu daha toplu olması için Âl-i İmrân sûresinde vermiş olduğu açıklamalar merkezinde ele alacağız.

Fazlullah, Âl-i İmrân sûresi 28. ayetindeki “لَا أَنْ تَنْفَرُوا مِنْهُمْ نَفَاً” ibaresini tefsir ederken; takiyyeyi, kişinin baskı altındayken inandığından farklı bir şekilde konuşup

⁴⁰³ Mehmet Dalkılıç, “Eleştirel Açıdan Bir Kimlik ve İnanç Örtüsü Olarak ‘Takiyye’”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2003), 117.

⁴⁰⁴ Cemil Hakyemez, “Şîi Takiyye İnancının Teşekkülü”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (Şubat 2004), 130.

⁴⁰⁵ Hakyemez, “Şîi Takiyye İnancının Teşekkülü”, 131.

⁴⁰⁶ Musa Musevi, “Takiyye”, çev. Doğan Kaplan, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2003), 279-280.

⁴⁰⁷ Hakyemez, “Şîi Takiyye İnancının Teşekkülü”, 139-140.

⁴⁰⁸ Musevi, “Takiyye”, 276.

⁴⁰⁹ Musevi, “Takiyye”, 280-282.

⁴¹⁰ “Mü'minler, mü'minleri bırakıp kâfirleri dost edinmesinler. Kim böyle yaparsa Allah ile arasında bir ilişki kalmaz. Yalnız kâfirlerin size yönelik tehlikelerinden korunabilirsiniz. Allah sizi kendinden korkmaya çağırıyor. Dönüş Allah'adır.”

hareket etmesi şeklinde tanımlamıştır. Takiyyenin bir zaruret hali olduğunu ifade etmiş; kişinin gücünü aşan baskılara uğradığı takdirde hem canını hem de imanını korumasının bir yolu olarak görmüştür. Bu konuda bireyin içinde yaşadığı toplumun, küfür toplumu veya yoldan sapmış bir İslam toplumu olması arasında fark olmadığını belirtmiş; canına, malına, ırzına veya inançlarına saldırı olacağı takdirde kişinin takiyyeye baş vurmasını caiz görmüştür.⁴¹¹ Kehf sûresi 20. ayeti tefsir ederken de takiyye meselesine özel bir başlık açmış ve Ashâb-ı Kehf'in kaçıp saklanmasalardı kendilerine yönelik baskılardan dolayı isteyerek veya istemeyerek bulundukları hak çizgiden sapabileceklerini bundan dolayı gizlenme (takiyye) yolunu tuttuklarını belirtmiştir.⁴¹²

Şîa'nın takiyyeye cevaz vermesinin sebebinin baskılar karşısında kişinin sapmasını önlemek olduğunu ifade eden Fazlullah, takiyye konusunda İmâmiyye'ye yöneltile eleştirileri haksız bulmuştur. Takiyye konusunda Şîa'yı eleştirenlerin takiyyeyi Şîî kaynaklardan öğrenmiş olsalardı bu eleştirilerde bulunmayacağını belirtmiştir.⁴¹³

Fazlullah, takiyyenin; kişinin imanından ödün vermesi veya davasından vazgeçmesi anlamına gelmediğini, bilakis gizli bir şekilde davasını haykıracağı zamana hazırlanmak olduğunu da beyan etmiştir. Allah'ın kişiye ruhsattan yararlanıp imanını gizleme hakkı verdiği gibi azimete sarılıp direnme hakkını da verdiğini ve direnenlere büyük bir mükâfat vereceğini de ifade etmiştir. “...Zorlanan ve kalbi imanla mütmain olan hariç.”⁴¹⁴ mealindeki ayetin, zorlanma durumunda takiyyeye ruhsat verdiğini ve bu konuda bir ihtilafın olmadığını da söylemiştir.⁴¹⁵

Kişinin, ruhsattan yararlanıp takiyye yapmak veya azimete sarılıp mücadeleye girişme konusunda muhayyer olduğunu ifade eden Fazlullah; mücadeleye girecek olanların toplumun ve dinin çıkarlarını göz önüne alarak hikmetli adımlar atmalarını, aceleci davranmamalarını öğütlemiştir. Çünkü bu konuda aceleci davranmak kişiye şehadeti kazandırsa bile toplumun dini menfaatlerine uygun olmadığı takdirde

⁴¹¹ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 3/104.

⁴¹² Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 11/308.

⁴¹³ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 3/107.

⁴¹⁴ en-Nahl 16/106.

⁴¹⁵ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 3/105.

toplumsal çözümlere ve çöktüşlere de sebep olabilir.⁴¹⁶ Bu konuya değinmek için Mü'min sûresi 28. ayetin tefsirinde “İslami Hareketin Planlamasında Takiyye” diye bir başlık açan Fazlullah; burada Firavun ailesinden imanını gizleyen Mü'min kişinin yaptığı takiyye ile nasıl Musa (as.) lehine nasıl menfaatler elde ettiğine ve eğer imanını açığa vurmuş olsaydı bu menfaatleri sağlayamayacağına değinmiştir.⁴¹⁷

Fazlullah takiyyenin, korkudan veya kişisel menfaatler için yapıldığı takdirde kişinin din ve inancında tavizler vermesine sebep olacağını belirtmiştir. Bu tavizlerin ise zamanla kişiyi dönüştüreceğini ve buna karşı dikkatli olunması gerektiğini ifade etmiştir.⁴¹⁸ Takiyyenin Allah'ın sınırlarını aşmaya vesile edinilmemesi gerektiğini belirten Fazlullah; kişinin takiyye uygulayarak içinde bulunduğu ortamdan zamanla etkilenebileceğini, onlara benzeyebileceğini söylemiş ve Allah'tan korkan kişinin bu konuda dikkatli olmasını öğütlemiştir. Nitekim bunun örneğin siyasette çok görüldüğünü ifade etmiş; iyi niyetler ve yüce hedeflerle siyasete giren ve zamanla ortamdan dolayı hedefine ulaşmak için takiyye yapmak zorunda kalan nice kişinin zamanla bulundukları ortama uyum sağlayıp saptıklarının gözlendiğini belirtmiştir.⁴¹⁹

Fazlullah'ın hayatını incelediğimizde görürüz ki kendisi takiyye ruhsatına sarılmamış ve hayatı boyunca mücadele yolunda yürümüştür. Bu sebepten dolayı birçok sıkıntı ve baskılara maruz kalmış, defalarca kendisine suikast girişiminde bulunulmuştur. Şîi olmasına rağmen kendi mezhebinden olsa dahi inanmadığı görüşleri belirtmiş, bundan dolayı eleştirilere maruz kalmıştır. Takiyye'nin varlığını savunuyor olsa dahi bunun, uygulanması gereken dini bir vecibe değil bir ruhsat olduğunu beyan ederek bu konu da Ehl-i Sünnet'e yakın bir yol izlemiştir.

⁴¹⁶ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 3/105-106.

⁴¹⁷ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 16/256.

⁴¹⁸ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 16/256-257.

⁴¹⁹ Fazlullah, *Min Vahyi'l-Kur'ân*, 2018, 3/108-109.

SONUÇ

Fazlullah, hayatını ilme, telif, öğrenci yetiştirmeye ve insanlara hizmet etmeye adanmış velüd bir yazardır. İlimle ve eğitim faaliyetleriyle uğraşmasına rağmen hayatı boyunca toplumla içli dışlı olmuş, ülkesinin ve İslam dünyasının sorunlarıyla ilgilenmiştir. İlmini sadece masa başından insanlara ulaştırmak için çalışmamış gerek camii vaazlarıyla gerek ders ortamlarıyla gerek dünyanın farklı yerlerinde vermiş olduğu seminerlerle insanlarla paylaşma yoluna gitmiştir. Çalışmamıza konu olan tefsiri de vermiş olduğu tefsir derslerinde öğrencilerinin almış olduğu notların tashih edilmesiyle oluşmuş bir tefsirdir. Gerek XX. asırda yazılmış olması gerekse çağın sorunlarına Kur'ân'dan çözümler araması bakımından oldukça yararlı bir tefsir olan *Min Vahyi'l Kur'ân*'ın, ilimle iştigal eden herkesin tanınması gereken bir tefsir olduğu kanaatindeyiz.

Fazlullah tefsirinde, her sûrenin başlangıcında sûre hakkında genel bilgilendirme yapmış, sûrenin; Mekki veya Medeni olması, ayet sayısı, nüzul sebebi, ana konuları, isimlendirilmesi gibi meselelere değinerek okuyucuyu, sûrenin genel havası içerisinde kısa bir yolculuğa çıkarmıştır. Ayetleri kimi zaman konu bütünlüğünü dikkate alarak gruplar halinde ele almış kimi zamansa önemine binaen tek tek ele almıştır. Ele aldığı ayetlerin içinde yer alan garip kelimeleri hemen konunun başında okuyucuya sunmuş böylece konuyu daha anlaşılır kılamaya gayret göstermiştir. Eserin çoğu yerinde bir ders veya sohbet üslubu hâkim olduğundan eser akıcı bir dile sahiptir.

Min Vahyi'l Kur'ân tefsiri, oldukça geniş bir kaynakçaya sahiptir. Bu durum eserin zenginleşmesine vesile olmuş, okuyucunun konular hakkında farklı görüşleri edinebilmesine de aracı olmuştur. Müellifin Şîi olması hasebiyle eserde Şîi kaynaklar yoğunlukta olsa bile birçok farklı Sünni kaynaktan yararlanması ve bunları belirtmesi müellifin ilmi bir kucaklayıcılığa sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim Sünni kaynaklardan rivayetler aktarırken ön yargıdan uzak durmuş, eleştirici bir üslup takınmamıştır. Sünni kaynaklardan rivayet edilen hadisleri sahih olduğu takdirde kabul etmesi müellifin ümmetçi bir tutum sergilediğinin göstergelerinden biri olduğu kanaatindeyiz.

Genel özelliklerine baktığımızda, bireye ve topluma dair çıkarımlarının çokluğu sebebiyle ictimâî bir tefsir olduğunu söyleyebileceğimiz *Min Vahyi'l Kur'ân* tefsiri içinde rivayet ve dirayet metotlarını derç eden bir tefsirdir. Aynı asırda ve aynı gayeyle yazılmış olmasına rağmen içinde, *Fî Zılâli'l Kur'ân* ve *Tefsîrü'l-Menar*'dan çok daha fazla rivayet barındırması yönüyle de çağdaşı olan içtimai tefsirlerden bir adım öne geçmiştir.

Eserinde Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsir etmeye büyük önem veren Fazlullah, gerek ayetleri doğru bir şekilde anlamlandırabilmek için gerek mücmel ifadeleri açıklamak için gerekse okuyucunun zihninde konunun daha iyi oturabilmesi için bu metodu çokça kullanmıştır. Bu durum bazen öyle bir hal almıştır ki okuyucuya “konulu tefsir” okuyor havası vermektedir. Ayetlerin tefsirinde sünnete de önem veren Fazlullah, rivayet tefsirlerinde olduğu kadar yoğun olmasa da Peygamberden gelen rivayetleri vererek ayetleri açıklamaya çalışmıştır. Rivayet sahih olarak kendisine ulaştıktan sonra rivayetin mezhebi kaynağını dikkate almamıştır. Azda olsa sahâbe ve tâbiîn görüşlerine de yer veren Fazlullah, bu konuda da mezhebi taassuba gitmemiştir. Öyle ki, Şîa'nın eleştirilerinin merkezinde olan Hz. Ömer, Hz. Ebubekir gibi sahâbilerin dahi görüşlerine yer vermiş hatta bunları “sahâbenin büyükleri” olarak nitelemiştir.

Fazlullah'ın tefsirinin olumlu olarak öne çıkan en önemli yönlerinden birisi bizce İsrâiliyat konusundaki net tavrıdır. Fazlullah bu nevi rivayetleri olumsuz örnek olarak dahi eserine almamış, bunları gereksiz detaylar olarak nitelemiş, Allah'ın bildirmediği bir konunun peşine düşmenin hikmetli bir davranış olmadığını ifade etmiştir. Bu şekilde tefsirini anlamsız ve faydasız rivayet ve menkıbelerle doldurmamış, okuyucunun menkıbelere değil mesajlara odaklanması gerektiğini vurgulamıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki Fazlullah; sadece İsrâîlî rivayetleri eleştirmekle kalmamış, bu rivayetlere alternatif olarak sunulan akılcı tevilleride gereksiz ve zorlama teviller olarak kabul etmiştir. Ne kıssacılar gibi uydurma haberlerin peşine düşmüş ne de modernistler gibi Kur'ân'ı aklından süzgecinden geçirmiştir. Bu ikisinin arasında orta bir yol tutmuştur.

Tefsiri, Kur'ân'ı anlama ve yaşama çabası olarak gören Fazlullah, tefsiriyle Kur'ânî bir toplum inşa etmek istemesinden dolayı dil bilimsel izahlara hemen hiç

girmemiştir. Geçmiş müfessirlerin bu konuları zaten detaylarıyla incelediklerini belirtmiş, bu türden detayları kendi amacı dışında görmüştür. Dil bilimsel izahlara girmemesi tefsirinin akıcılığını artıran yönlerinden biri olmuştur.

Ahkâm ayetlerini ele alırken konuları gereği kadar detaylandıran Fazlullah, ayetlerin fıkhi yönünü açıklarken sadece Şîa'nın görüşlerini sunmakla yetinmemiş, Sünni mezheplerinde görüşlerini ve delillerini sunmuştur. Fazlullah, fıkhi konuları ele alırken -gayet doğal olarak- kendisinin de mezhebinin görüşünde olduğunu ifade etse de Sünni mezheplerin görüşleri dışlama ve eleştirme yoluna gitmemiştir. Bizim dört mezhep için tutunduğumuz tavra benzer bir tutum sergilemiş, bu görüşlerin tamamının hak olabileceği şeklinde bir üslup sergilemiştir. Ayetlerden çıkarılacak hükümleri beyan ederken sünnetten, sahâbe ve tabiîn uygulamalarından, mezheplerin görüşlerinden yararlanmış, kendisi sadece bu görüşler arasından seçim yapmakla yetinmiştir. Ancak bu hükümlerin hikmetini açıklarken kendi düşünce dünyasını okuyucunun önüne sermiştir.

Normal şartlar altında yaptığı tevillerde dahi ayetin zahiri bağlamından sapmamaya çalışan Fazlullah, kelâmî konuları ele alırken kendi inançları doğrultusunda ayetleri yorumlamaya çalışmıştır. Zahiren kendi inançlarına uymayan bu kelâmî ayetleri müteşâbih ayetler olarak, görüşlerine uyan ayetleri ise muhkem ayetler olarak kabul etmiş; müteşâbih ayetlerin zahirine bağlanmamak gerektiğini, bu ayetlerin muhkem ayetler ışığında anlamak gerektiğini dile getirerek zahirden sapan tevillere girişmiştir. Bu konuda kendi metoduyla ve söylemleriyle çelişmiştir. Ancak şunu belirtmekte fayda var ki mesela Hz. Îsâ'nın (as.) ref'i meselesini incelerken bunun varlığını koşulsuz kabul etmesi, keyfiyetinin bilinemeyeceği ve bizi de ilgilendirmeyeceği, konu hakkında gelen akılcı izahları zorlama teviller olarak yorumlaması gibi söylemleri taktire şayandır.

Tefsirinde nüzul sebeplerine özel bir yeren Fazlullah, sebebin hususiliğini hükmün umumiliğine engel görmemiş ve nüzul sebeplerini ayetlerin doğru anlaşılmasına katkı sağlayan rivayetler olarak kabul etmiştir. Nüzul sebeplerine dair gelen rivayetlerin kimi zaman sahâbenin içtiihadından ibaret olduğunu da belirtmiş,

böylece ayetleri anlarken kendini nüzul sebeplerinin anlam alanıyla sınırlandırmamıştır.

Fazlullah'ın muhkem ve müteşâbih kavramlarına getirdiği tanımlar her ne kadar cumhurun görüşüyle örtüşse de müteşâbih ayetlerin tevilinin ilimde derinleşenler tarafından bilinebileceği görüşüyle cumhurdan ayrılmıştır. Allah'ın tevilini bildirmediği bir ayet göndermeyeceğini söyleyen Fazlullah, bunun akla ve Kur'an'ın genel ruhuna ters olduğunu ifade etmiştir. İlimde derinleşenlerin niteliklerini belirtmiş; sağlam akîdeyi, iyi niyeti ve derin bilgiyi bu niteliklerden saymıştır. Tevil kavramına da değinen Fazlullah, tevilin ayetin zahirinden sapsak olmadığını, ayetin zahirinden ders almak olduğunu belirtmiştir.

Fazlullah, Kur'an'da neshin olabileceğini kabul etmesine rağmen araştırmalarımızda Fazlullah'ın herhangi bir ayeti mensûh olarak kabul ettiğine rastlamadık. Âlimler tarafından nâsih-mensûh ilişkisi kurulan ayetleri telif etme yoluna giden Fazlullah'ın, bu telifler konusunda yaptığı açıklamaların oldukça başarılı olduğunu söyleyebiliriz. Öyle görünüyor ki Fazlullah, ayetleri mensûh kabul etmeyi bir nevi o ayeti hayatın dışına atmak olarak görmüş ve bundan dolayı bundan kaçınmıştır. Mensûh kabul edilen ayetlerdeki hükümlerin hikmetlerini ve topluma faydalarını açıklayarak bu ayetlerin hala hayata hükmettiğini hissettirmeye çalışmıştır.

Fazlullah tefsirinde, sahâbe ve imamet ile ilişkilendirilen ayetleri ele alırken imamet, velayet ve Ehl-i beyt gibi konularda Şîî bir müfessir olduğunu belli etse de Hz. Ömer ve Hz. Ebubekir gibi Şîa'nın şiddetli eleştirilerine maruz kalan sahâbiler hakkında dahi menfî bir tutum takınmamış ve onlardan sahâbenin büyükleri olarak bahsetmiştir. Müt'a konusunda mezhebiyle aynı görüşleri paylaşan Fazlullah, bunun zina sorunun çözümü olduğunu beyan etmiştir. Şîî bir âlim olarak takiyyeyi savunmasına rağmen konu hakkındaki yaklaşımı takiyyeyi vecibe olarak gören klasik Şîa anlayışından tamamen farklıdır. Takiyyeyi zaruri durumlarda uygulanacak bir ruhsat olarak görmüş, keyfi ve gereksiz takiyyenin kişinin imanına zarar vereceğini belirtmiştir. Ancak şunu belirtmemiz gerekir ki Fazlullah, Şîa'nın inanç ilkeleri haline gelmiş bu konuları ele alırken de fıkhi konuları ele alırken ki üslubunu korumuştur. Yani Şîa'nın inanç ilkelerindeki bu farklılıkları ayırışmaya sebep olarak görmemiş, bu

meseleler üzerinden ayrışılmaması hatta mezhepler arasındaki bu farklı görüşlere her iki tarafında saygı duyması gerektiğini gerek müt'a konusunda gerekse takiyye konusunda açıkça ifade etmiştir.

“Fazlullah’ın bu eserinin eksileri nelerdir?” şeklinde bir soruyla karşılaşacak olsaydık şu iki cevabı verirdik: Eserde kimi konularda görülen mezhep taassubu ve nadiren de olsa karşımıza çıkan anlaşılma ifadeler.

Bu eleştiri noktalarından birincisine yani mezhep taassubu meselesine gelecek olursak şunu söyleyebiliriz ki; ister Sünni dünyada olsun ister Şîi dünyada olsun yazılan her eser müellifinin mezhebinin görüşlerini yansıtmakta ve az veya çok mezhebi bir taassup gözlenmektedir. Bizce bu konudaki asıl sıkıntı kişinin kendi mezhebini savunması değil, kendi mezhebini savunmak için karşı tarafa umarsızca saldırmasıdır. Fazlullah’ın tefsirinde böyle bir saldırıya ve eleştiriye şahit olmadık. Hatta üslubunun oldukça kucaklayıcı olduğunu söylememiz mümkündür.

İkinci eleştiri noktasına gelecek olursak; bu eleştiri bizce oldukça haklı bir eleştiridir. Nitekim eser Fazlullah’ın yapmış olduğu derslerde tutulan notlardan oluşturulduğundan -her ne kadar bu notlar tashih edilmiş olsa da- aynı konu içine farklı paragraflarda müellife ait birbirine zıt söylemler bulunabilmektedir. Aynı şekilde devrik veya eksik cümlelere de çokça rastlanmaktadır. Bu gibi sebeplerden dolayı bazen müellifin konu hakkında ne düşündüğü tam olarak tespit edilememekte bazen de yazmış olduğu cümle anlaşılammaktadır. Bu bakımdan eserin, Fazlullah’ı yakinen tanıyan, görüşlerine hâkim öğrencileri tarafından daha dikkatli bir şekilde tashih edilmesinin gerekli olduğunu düşünmekteyiz.

Tüm bu veriler ışığında şunu söyleyebiliriz ki *Min Vahyi’l Kur’ân* tefsiri gerek içinde barındırdığı bilgi zenginliği gerekse Kur’ân’dan hayata dair vermiş olduğu mesajlar yönüyle tanınip incelenmesi gereken bir eserdir. Yapmış olduğumuz bu çalışmanın, ülkemizde *Min Vahyi’l Kur’ân*’ın tanıtılması bakımından ilk olmasından dolayı, önemli olduğunu düşünsekte yeterli olduğu kanaatinde değiliz. Bu eser üzerinde konu bazlı detaylı çalışmaların yapılması gerektiği kanaatindeyiz. Çalışmamızın, konu hakkında kendinden sonra yapılacak çalışmalara bir ufuk olacağını düşünüyoruz.

KAYNAKÇA

- Abay, Ahmet - Yaşar, Yahya. “Kur’an’ın Kur’an ile Tefsirinde Yeni Yaklaşımlar: Mehmet Okuyan Örneği”. *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 11/7 (2016), 1-16.
- Adıgüzel, Mehmet. “Kıraat Farklılıklarından Kaynaklanan Bazı Kelâmî İhtilaflar”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2007), 165-200.
- Akbulut, Ahmet. “Hariciliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (1989), 331-348.
- Akdoğan, Mehmet Nur. *İmamiye Şîası Kaynaklarına Göre Hilafetine Kadar Hz. Ömer*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Akgül, Muhittin. “Nüzûl-i İsâ Meselesinin Tefsir Geleneğine Yansımaları”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/16 (2006), 43-75.
- Akın, Mehmet. “Nesefî Tefsirinde Müşkilü'l-Kur’an Açısından ‘Ruyetullah ve Yedullah’”. *İslami Araştırmalar* 28/1 (2017), 67-75.
- Akşit, Muhammet Emre - Ulutaş, Yasin. “Fırkalaşma ve Din”. *SOBİDER: Sosyal Bilimler Dergisi = The Journal of Social Science* 9/56 (2022), 458-466.
- Algar, Hamid. “Merci-i Taklîd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 01 Ocak 2023. Erişim 01 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/merci-i-taklid>
- Arı, Mehmet Salih. *İmâmiye Şîası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Atcı, İsa. “Hz. Peygamber ve Sahabe Döneminde İhtilâf Ahlâkı”. *Hicri Birinci Asırda İslâmî İlimler -II- Hadis, İslâm Hukuku, Kelâm, Mezhepler Tarihi Arap Dili ve Siyer*. ed. Hidayet Aydar vd. 2/187-205. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Ateş, Süleyman. “İmamiyye Şîasının Tefsir Anlayışı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (1975), 147-172.

- Ayoub, Mahmoud. “Konuşan Kur’an-Sessiz Kur’an: -İmâmî-Şîî Tefsir’in Esasları ve Gelişimi”. çev. Mustafa Ünver - Ali Bolat. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1998), 423-443.
- Ayyâşî, Muhammed b. Mes‘ûd el-. *Tefsîru’l-’Ayyâşî*. 3 Cilt. Tahran: Müessesetü’l-B’iseh, 1. Basım, 1421.
- Azizova, Elnure. “Ureyne (Benî Ureyne)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30 Aralık 2023. Erişim 30 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ureyne-beni-ureyne>
- Bardakoğlu, Ali. “Had”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31 Aralık 2023. Erişim 31 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/had--fikir>
- Başoğlu, Tuncay. “Muhkem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 01 Ocak 2024. Erişim 01 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhkem>
- Birişik, Abdulhamit. “İsrâiliyat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28 Aralık 2023. Erişim 28 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/israiliyat#2-tefsir>
- Birişik, Abdulhamit. “Ulûmü’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 01 Ocak 2024. Erişim 01 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ulumul-kuran>
- Bozan, Metin. “İmamiyye Şiası’nın Peygamberlik ve İmamet Anlayışlarının Mukayesesi”. *Dinî Araştırmalar* 9/26 (20), 95-112.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Ceren, Fatmanur. “Mu’tezile’nin Tenzih Doktrini Bağlamında Ru’yetullah Problemi”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 102-113/41 (2018).
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 9. Basım, 2019.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 27. Basım, 2015.
- Çatmakış, Fatih. *İmâmiyye Şiası’nın Kur’ân Hakkındaki Görüşleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

- Çelebi, İlyas. “Mu’tezile”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19 Aralık 2022. Erişim 19 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mutezile>
- Çetiner, Bedreddin. *Fâtiha’dan Nâs’a Esbâb-ı Nüzûl Kur’ân Âyetlerinin İniş Sebepleri*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 4. Basım, 2013.
- Dalkılıç, Mehmet. “Eleştirel Açıdan Bir Kimlik ve İnanç Örtüsü Olarak ‘Takiyye’”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2003), 113-139.
- Demir, Abdulalim. *İmâmiyye Şîa’sı Hadis Kaynaklarına Göre Sahâbe Tasavvuru*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Demircan, Adnan. “Ashâb Dönemi İhtilafları Bağlamında Siyasî Gelişmelerin Mezheplerin Doğuşuna Etkisi”. ed. Halit Çalış vd. Konya: Karaman İslami İlimler Derneği, 2017.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 51. Basım, 2018.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 91. Basım, 2020.
- Dihlevî, Şah Veliyullah. *Tefsir Usûlü (el-Fevzu’l-kebîr fî usûli’t-tefsîr)*. çev. Abdullah Samed Arafacı. Ankara: İ’tisam Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Dilli, Ebubekir. *Muhammed Hüseyin Fadlallah’ın İslam Düşüncesindeki Yeri*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “Müt’a”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 04 Ocak 2024. Erişim 04 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muta>
- Durguti, Abdylkader. *Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Siyasi Olayları ve Mezheplerin Oluşumuna Etkisi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Durmuş, Ali. *İslam Tarihinde İlk Dönem Mezhepleşmeye Etki Eden İhtilaflar ve Kemaleddin Şükrü’nün “İslam Tarihinde Nifak: Ali” Eserine Göre Hz. Ali*

Dönemindeki Problemlerin Mezheplerin Oluşumundaki Rolü. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Ebu Zehra, Muhammed. *İslâm'da, Siyâsî, İtikâdî ve Fıkfî Mezhepler Tarihi.* çev. Abdulkadir Şener. 1 Cilt. İstanbul: Hisar Yayınevi, 2017.

Ecer, Ahmet Vehbi. “Şia ve Doğuşu”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983), 131-142.

Efendioğlu, Mehmet. “Sahâbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25 Aralık 2022. Erişim 25 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sahabe>

Eroğlu, Ali. “Şiirle İstişhad ve İstişhad Açısından Medarik”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1993), 326-358.

Fadlullah, Muhammed Hüseyin. *Min Vahyi'l Kur'an.* çev. Mehmet Yolcu. 10 Cilt. İstanbul: Akademi Yayınları, 1. Basım, 1990.

Fadlullah, Muhammed Hüseyin. *Min Vahyi'l-Kur'ân.* 24 Cilt. Beyrut: Dâru'l- Milâk, 2. Basım, 1998.

Fazlullah, Muhammed Hüseyin. *Min Vahyi'l-Kur'ân.* 24 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Milâk, 2. Basım, 1998.

Fazlullah, Muhammed Hüseyin. *Min Vahyi'l-Kur'ân.* 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l- Milâk, 3. Basım, 2018.

Fettâh, İrfan Abdulhamîd. “Cebriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19 Aralık 2022. Erişim 19 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cebriyye>

Fığlalı, Ethem Ruhi. “Abdullah b. Sebe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25 Aralık 2022. Erişim 25 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullah-b-sebe>

Fığlalı, Ethem Ruhi. “Hâricîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19 Aralık 2022. Erişim 19 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hariciler#1>

Fığlalı, Ethem Ruhi. “İsnâaşeriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 05 Aralık 2022. Erişim 05 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/isnaaseriyye>

- Fıġlalı, Ethem Ruhi. “Şiiliġin Doġuşu ve Gelişmesi”. *Tarihte ve Günümüzde Şiilik*. 33-46. İstanbul: İlmi Neşriyat, 1993.
- Gökarp, Yusuf. “Zeydiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25 Aralık 2022. Erişim 25 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zeydiyye>
- Gümüş, Sabahattin. “Sahâbeyle İlişkilendirilen Âyetlerin Şiî Tefsirindeki Ahbârî ve Usûlî Yorumu”. *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 15 (2020), 299-340.
- Habibov, Aslan. “Şiî Tefsir Geleneġi”. *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*. ed. Mehmet Akif Koç. Ankara: OTTO, 3. Basım, 2020.
- Hakyemez, Cemil. “Şiî Takiyye İnancının Teşekkülü”. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (Şubat 2004), 129-146.
- Hançer, Ali. *Erken Dönem İslâm Tarihinde İktisadi Olaylar ve Mevâlî'nin Mezheplerin Oluşumuna Etkisi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Harman, Ömer Faruk. “Milel ve Nihal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13 Aralık 2022. Erişim 13 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/milel-ve-nihal>
- Hatiboġlu, İbrahim. “İsrâiliyat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28 Aralık 2023. Erişim 28 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/israiliyat#1>
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddime*. çev. Arslan Tekin. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2015.
- İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhalîm. *Muḳaddimetu fî Uşûlü't-Tefsir*. thk. Adnan Zerzûr. y.y., 2. Basım, 1392.
- İlhan, Avni. “Bedâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25 Aralık 2022. Erişim 25 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/beda>
- İrfan, Abdulhamid. *Dirâsâtun fî'l-firâki ve'l-aḳâidi'l-İslâmiyye*. Bağdat: Matbaatu'l-İrşâd, 1967.

- Karatay, Yusuf. “El-En’âm 6/103. Âyet Bağlamında Ru’yetullah Meselesi”. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2017), 161-181.
- Kılıçarslan, Mehmet. “Kabul ve Ret Bağlamında İslamî Düşünce Kabir Azabı”. *The Journal of Academic Social Science Studies* 13/79 (2020), 321-335.
- Kılıçarslan, Mehmet. *Zâdu’l-Mesîr Bağlamında İbnu’l-Cevzi’nin Tefsir Metodu*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016.
- Kindî, Vefâ Kâzım Mâzî el- - Habîb, Merve Selîm. “es-Seyyid Muhammed Hüseyin Fazlallâh Hayâtuhû ve Mevâkıfuhû mine’l-Ğadıyyeti’l-Lübnâniyyeti”. *Mecelletü Merkezi Bâbil li’d-Dirâseti’l-İnsâniyyeti* 4/3 (2015), 155-204.
- Korkmazgöz, Rıza. “Mu’tezile ve Şîa Arasında Fikri Bağlantı Meselesi: Tevhid İlkesi Bağlamında Kâdî Abdülcebbâr ve Ebû Ca’fer et-Tûsî Arasında Bir Karşılaştırma”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2018), 291-327.
- Kubat, Mehmet. “Mezheplerin Ana İhtilaf Konularından Biri Olarak Kabir Azâbı”. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2020), 9-32.
- Kummî, Ali b. İbrahim el-. *Tefsîru’l-Kummî*. 3 Cilt. İsfahan: Müessesetü’l- İmâmu’l-Mehdî, 1. Basım, 1435.
- Kurt, Hasan. “İtikadî Mezheplerin Oluşum Serüveni”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2013), 23-35.
- Kutlu, Sönmez. “Mürchie”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19 Aralık 2022. Erişim 19 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/murcie>
- Mertoğlu, M. Suat. “Ayyâşî, Muhammed b. Mes’ûd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26 Aralık 2022. Erişim 26 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ayyasi-muhammed-b-mesud>
- Mertoğlu, M. Suat. “Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27 Aralık 2022. Erişim 27 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tabatabai-muhammed-huseyin>

- Muhakkık, Mehdi. “Âyetullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 01 Ocak 2023. Erişim 01 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ayetullah>
- Musevi, Musa. “Takiyye”. çev. Doğan Kaplan. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2003), 273-283.
- Nalbant, Sümeýra. *Tefsirde Sahabe İhtilafı: Taberi Örneği (es-Seb’u’t-Tivâl Bağlamında)*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Narol, Süleyman. *Mezhebî Aidiyetin Tefsirdeki İzdüşümleri (Eş’ariyye ve Mu’tezile Örneği)*. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Onat, Hasan. “Şiiliğin Doğuşu Meselesi (Birinci Hicrî Asır)”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (1997), 79-118.
- Oral, Osman. “73 Fırka ve İlk İhtilaflar”. *International Journal of Russian Studies = Uluslararası Rusya Araştırmaları Dergisi* 10/2 (2017), 15-38.
- Öğüt, Salim. “Hac”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30 Aralık 2023. Erişim 30 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hac#3-hacla-ilgili-fikhi-hukumler>
- Önemli, Kadri. “Ehl-i Sünnet ve Şia’da Sahâbe Anlayışı”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 8/3 (2021), 240-257.
- Öz, Mustafa. “İmâmiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25 Aralık 2022. Erişim 25 Aralık 2022
- Öz, Mustafa. “Keysâniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25 Aralık 2022. Erişim 25 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/keysaniyye>
- Öz, Mustafa. “Mezhep Kavramı Üzerine”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 15/1-2 (2002), 304-308.
- Öz, Mustafa. “Muhammed Hüseyin Fazlullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 05 Aralık 2022. Erişim 05 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-huseyin-fazlullah>

- Öz, Mustafa. “Şîa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 05 Aralık 2022. Erişim 05 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sia>
- Öz, Mustafa. “Takıyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25 Aralık 2022. Erişim 25 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/takiyye>
- Öz, Şaban. “Şianın Aslı ve Doğuşu Üzerine Görüşler”. *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 1/2 (2008), 29-47.
- Özek, Ali. “İmamiye-İsnaaşeriye Şiası ve Tefsir Anlayışı”. 215-217. İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı, 1993.
- Özkan, Şimşek. “Mehdilik ve Nüzûl-ı İsa Tartışmalarında Mutezilî Yaklaşım”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2018), 273-316.
- Özler, Mevlüt. “Müstakil Bir Fırka Olarak Ortaya Çıkışı ve Dini Tefekkür Alanındaki Metodu Açısından Mu'tezile”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (1997), 55-89.
- Pak, Zekeriya. “Rivayet Ağırlıklı Tefsirler”. *Tefsir El Kitabı*. ed. Mehmet Akif Koç. 443. Ankara: Grafiker Yayınları, 4. Basım, 2015.
- Polat, Fethi Ahmet. “Dirâyet Ağırlıklı Tefsirler”. *Tefsir El Kitabı*. ed. Mehmet Akif Koç. Ankara: Grafiker Yayınları, 4. Basım, 2015.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Tefsîru 'l-kebir/Mefâtîhu 'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l Fikr, 1. Basım, 1401.
- Sabuhi, Shahavatov. *Nüzûl Ortamını Göz Ardı Etmede Mezhep Taassubunun Etkisi (Şîa Tefsirleri Bağlamında)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Salih, Subhi el-. *Kur'ân İlimleri*. çev. M. Said Şimşek. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 3. Basım, 2015.
- Sarıçam, İbrahim. “Hamrâülesed Gazvesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 02 Ocak 2023. Erişim 02 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hamraulesed-gazvesi>

- Sofuoğlu, M. Cemal. “Şia’nın Sahabiler Hakkındaki Bazı Görüşleri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (1981), 533-538.
- Süyûtî, Celâlüddin es-. *el-İtkân fî ’ulûmi ’l-Kur’ân*. thk. Şuayb el-Arnaûd. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1. Basım, 2019.
- Şahin, Hanifi. “Şiî-İmâmiyye’de Hz. Ömer’e Yönelik Algı”. 3/493-516. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.
- Taberi, Muhammed b. Cerîr b. Yezid et-. *Camîu’l beyân ’an te’vili ayi’l Kur’ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 25 Cilt. b.y.: Dâru Hicr, ts.
- Tabersî, Ebû Alî el-Fazıl b. el-Hasen. *Mecme’u’l-Beyân li Tefsîri’l-Kur’ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru’l-’Ulûm, 1426.
- Tayyar, Müsâid b. Süleyman et-. *Fuşûl fî Uşûlu’t-Tefsîr*. Riyad: Dâru’n-Neşri’l-Devlî, 1. Basım, 1993.
- Topal, Hüseyin. “Kur’ân’da ‘Yed’ Kelimesi”. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 10 (2020), 153-171.
- Topaloğlu, Bekir. “Fırka”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13 Aralık 2022. Erişim 13 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/firka>
- Toprak, Mehmet. “Sadr, Muhammed Bâkir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 01 Ocak 2023. Erişim 01 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sadr-muhammed-bakir>
- Tûsî, Ebu Ca’fer Muhammed b. Hasen et-. *et-Tibyân fî tefsîri’l-Kur’an*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts.
- Türkmen, Zekai. *Cemel ve Sıffin Savaşlarının İslam Mezheplerinin Oluşumuna Etkisi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Üzüm, İlyas. “İsnâaşeriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25 Aralık 2022. Erişim 25 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/isnaaseriyye#2-kelam>
- Üzüm, İlyas. “Kaderiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19 Aralık 2022. Erişim 19 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kaderiyye>

- Üzüm, İlyas. “Mezhep”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13 Aralık 2022. Erişim 13 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mezhep#1>
- Üzüm, İlyas. “Rec’at”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25 Aralık 2022. Erişim 25 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/recat>
- Yarımbaş, Emine. “Kelâm İlminin Tanımı Üzerine”. *Kelam Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2004), 73-82.
- Yaşar, Mehmet. “Sahâbe Tefsirinde Tenevvü İhtilafının Ön Planda Olmasının Nedenleri”. *Hicri Birinci Asırda İslâmî İlimler -I- Kur’ân İlimleri ve Tefsir*. ed. Hidayet Aydar vd. 1/465-483. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Müteşâbih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 01 Ocak 2024. Erişim 01 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mutesabih>
- Yayla, Mansur. “Modern Dönem Sûnnî ve Şîî Kaynaklarda Hz. İsa’nın Nüzûlü Tartışması -İbn Âşûr ve Tabâtabâî Örneği”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2021), 93-108.
- Yüksel, Emrullah. “Kur’an-ı Kerim’de Hidâyet ve Dalâlet Anlayışı”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1986), 87-107.
- Zehebi, Muhammed Hüseyin. *el-İtticâhâtü’l-munharife fi tefsîri’l-Kur’âni’l-Kerîm*. Beyrut: Mektebetü Vehbe, 3. Basım, 1986.
- Mevkî’u Beyyinât. “el-Vilâdetu ve’n-neş’etu ve’d-dirâsetu”. 01 Ocak 2023. Erişim 01 Ocak 2023. <http://arabic.bayynat.org/NewsPage.aspx?id=2194>
- İslam ve İhsan. “Kur’ân-ı Kerîm’de Sahâbeleri Öven Âyetler”. 02 Ocak 2023. Erişim 01 Şubat 2023. <https://www.islamveihsan.com/kuran-i-kerimde-sahabeleri-oven-ayetler.html>
- Mevkî’u Beyyinât. “Nesebu Semâhatu’l-’Allâmetu’l-Mercii’l-Seyyid Muhammed Hüseyin Fazlullah”. 01 Ocak 2023. Erişim 01 Ocak 2023. http://arabic.bayynat.org/Client%20Resources/HTML%20Pages/1974/Family_Tree.jpg

Mevkı'ı Beyyinât. “Sîretun Semâhatu'l-'Allâmetu'l-Mercii'l-Seyyid Muḥammed Hüseyin Fazlullah”. 01 Ocak 2023. Erişim 01 Ocak 2023.
<http://arabic.bayynat.org.lb/HtmlSecondary.aspx?id=30467>

